

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗАРІНОВА МАРІЯ ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 811.161.2'38:81-112

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЛЕКСИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ М.В. Зарінова

Науковий керівник – **Коць Тетяна Анатоліївна**, доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Зарінова М. В. Лексична варіантність в українській літературній мові кінця XIX – початку XX століть – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова». – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2020.

У роботі вперше комплексно досліджено лексичні варіанти, зафіксовані в прозових текстах письменників і лексикографічних джерелах кінця XIX – початку XX ст. Визначено критерії ідентифікації ЛВ, розроблено структурну класифікацію варіантів слів. Встановлено тенденції розвитку варіантних одиниць питомої й іншомовної лексики в історії літературної мови.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання матеріалів дослідження для викладання курсів історії української літературної мови, історії мови, сучасної української літературної мови (розділу «Лексикологія»), лінгвостилістики, а також спецкурсів з ортології, культури мови, етимології, лексикографії, для написання підручників, навчальних і навчально-методичних посібників. Окремим ресурсом для розв’язання прикладних і теоретичних питань нормування літературного стандарту сьогодення можуть стати словопоказчики лексичних варіантів, зібрані в додатках.

Актуальність дослідження зумовлена потребою нового системного вивчення явища лексичної варіантності в історії літературної мови у зв’язку з тенденціями формування літературної норми. Актуальним є введення в науковий обіг недосліджених лінгвальних фактів, які часто пояснюють сучасні процеси в літературній мові.

Теоретичні напрацювання мовознавців і художня творчість письменників кінця XIX – початку XX ст. стали підґрунтям загального

всеохопного процесу кодифікації мовної системи. Мовна практика теоретиків, яка була відображенням живомовних процесів і фіксувала велику кількість паралельних форм слів, різнилась з їх настановами. Засади формування сучасного українського мовного стандарту стали симбіозом прескриптивних рекомендацій і дескриптивних тенденцій насамперед художнього стилю.

Встановлено, що оптимальними методами і прийомами дослідження лексичної варіантності в прозових текстах і словникових джерелах межі століть є структурно-історичний метод (для розроблення структурної класифікації лексичних варіантів у діяхронному аспекті); функціонально-стилістичний метод (для виокремлення варіантних змістово-конструктивних елементів у структурі художніх текстів і словникових джерелах); варіантологічний аналіз (для фіксації фонетико-орфографічних, морфологічних і словотвірних варіантів); порівняльно-історичний (для встановлення походження ЛВ та простеження їх динаміки); прескриптивно-дескриптивний аналіз (для встановлення кореляцій між прескриптивною нормою і мовною практикою); квантитативний метод (для отримання статистичних відомостей, пов'язаних з функціонуванням окремих видів лексичних варіантів у прозових текстах письменників).

У роботі узагальнено теоретичні і практичні засади дослідження лексичної варіантності в історії української літературної мови в кінці XIX – на початку XX століття. З'ясовано роль українських лінгвістів в обґрунтуванні природи явища варіантності, виокремлено критерії інтерпретації сутності цього мовного явища (варіантність формального рівня та варіантність як явище формального і змістового рівня). Запропоновано лексичні варіанти кваліфікувати як видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження.

У межах груп лексики за походженням диференційовано структурні різновиди ЛВ. Варіанти питомої лексики розподілено на: 1) фонетико-орфографічні варіанти слів з відмінностями у сонантах, консонантах та

змішані варіанти; 2) морфологічні варіанти роду і числа; 3) словотвірні варіанти. Розроблено структурну класифікацію варіантів іншомовної лексики: 1) фонетико-орфографічні варіанти з відмінностями у сонантах і консонантах; 2) морфологічні варіанти роду та числа; 3) варіанти ресурсів номінації гетерогенної та гомогенної природи. У класифікації застосовано ономасіологічний підхід до поділу лексики, а також враховано структурні й функціонально-семантичні особливості варіантних одиниць.

Виділено основні зовнішні і внутрішньомовні причини розвитку і поширення варіантності в історії мови. До зовнішньомовних причин належать розмежованість українських земель між кількома державами, що створювало різні умови для розвитку кожного з варіантів літературної мови (вільніші для західноукраїнського та менш сприятливі для східноукраїнського варіанта), наявність великої кількості правописів, вплив інтерференції тощо. Внутрішньомовні причини розвитку варіантності полягали в реалізації механізмів універсальних законів діалектики й спеціальних законів у мові. Виникнення фонетико-орфографічних варіантів питомих слів пов'язане з рефlekсами звукових змін, зокрема асиміляцій за глухістю, дзвінкістю, місцем і способом творення, палатальністю; дисиміляцією; появою протетичних приголосних; процесів епентези та дієрези. Варіанти іншомовних слів (фонетико-орфографічні й морфологічні) утворювались внаслідок адаптації слів чужомовної системи до української норми. Словотвірна варіантність корелювала з проблемою внутрішньої мотивованості слів, а також семантико-стилістичної функціональності. Варіанти ресурсів номінації як варіанти гетерогенного характеру виникали через те, що мова того часу мала багато різних джерел поповнення лексикону (різні мови, варіанти літературної мови, широка діалектна база, штучно утворені слова).

У роботі з'ясовано особливості функціонування варіантів питомої та іншомовної лексики в текстах письменників кінця XIX – початку XX століть. Варіанти питомих й іншомовних слів утворювали протиставлені групи

лексичної системи, у яких виражальні засоби живої народної мови питомих Варіантні одиниці знаходились в опозиції до лексико-стилістичних засобів передавання мови інтелігенції, професійного середовища, книжної мови тощо варіантні одиниці чужомовного походження. Лексичні варіанти могли мати по-різному виражену відмінність у стилістичній конотації: а) мати однакове функціонально-стилістичне навантаження; б) різнитися деякими стилістичними відтінками; в) набувати стилістичних конотацій; г) зазнати абсолютного розподібнення і сприйматись як різні слова.

Фонетико-орфографічні варіанти були стилістичним ресурсом для письменників межі століть, що допомагали виражати діалектні й регіональні особливості мови, використовувались для змалювання мови персонажів, створення колориту певної місцевості, послуговувались ними і для дотримання милозвучності, полегшення вимови, надання особливого емоційного чи стилістичного відтінку. Для надання мові персонажів стилістичних конотацій автори часто вживали словотвірні варіанти слів, що різнилися суфіксами, які додавали оцінності, поетичності, комічності тощо.

Розкрито стилістичний потенціал варіантів іншомовної лексики, яку за цим критерієм поділено на дві групи: стилістично нейтральні ВО, а також варіанти, які використовували в текстах з метою створення ефекту професійного мовного середовища, відтворення повсякденної мови певних соціальних верств населення, створення високого стилю літературного твору.

Простежено динаміку лексичних варіантів кінця XIX – початку XX ст. у зв'язку з тенденціями прескриптивної норми та в контексті мовної дискусії на сторінках преси, зокрема упорядкування варіантних форм: фонетико-орфографічних варіантів, варіантів ресурсів номінації (східноукраїнська форма – західноукраїнська форма, питоме слово – іншомовне слово) тощо. Результатом цієї мовної дискусії стало створення граматик й укладення словників, що свідчило про новий етап формування літературної мови. Граматики досліджуваного періоду намагалися оцінити варіанти з погляду їх нормативності й усунути надлишкові форми. Особливу увагу в

прескриптивних працях звернено на впорядкування фонетико-орфографічних варіантів. Лексикографічні праці межі століть не встигали фіксувати слова, які вже пройшли апробацію в мовній практиці, проте їхня цінність полягає в фіксації діалектного, фольклорного, архаїчного матеріалу, який був основним внутрішньомовним джерелом поширення лексичних варіантів. Лексична варіантність кінця XIX – початку XX ст. стала природним шляхом відбору прийнятних для національно-мовного простору мовних засобів вираження і базовим етапом нормотворення української літературної мови.

Ключові слова: *мовна варіантність, лексична варіантність, нормалізація, кодифікація, літературний стандарт, лексико-семантична система, фонетико-орфографічні варіанти, морфологічні варіанти, словотвірні варіанти, варіанти ресурсів номінації.*

SUMMARY

Zarinova M. Lexical Variants in the Ukrainian Language Standard in Early 19th – Late 20th Centuries – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Philology (Doctor of Philosophy), specialty 10.02.01 "Ukrainian language". – Institute of Ukrainian Language of National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The paper comprehensively investigates the lexical variants extant in prose texts and lexicographic sources of the late 19th – early 20th centuries for the first time. It defines the criteria for the lexical variants' identification; elaborates its structural classification. The author has explored the trends in the development of the native and foreign vocabularies in the history of the Ukrainian language.

The practical value of the work consists in its ability to be used in History of Ukrainian Standard Language, History of Ukrainian language, Modern Ukrainian Standard Language ("Lexicology"), Stylistics courses, as well as specialized courses in Orthology, Etymology, Lexicography; for writing textbooks, teaching manuals.

The relevance of the paper is due to the need for a new lexical variants system research in the history of the Ukrainian standard in connection with the language norms formation. It is important to introduce uninvestigated lingual facts, which often explain contemporary cases in the modern language.

Theoretical works of linguists and creative work of writers in the late 19th – early 20th centuries become the ground for a comprehensive process of language system codification. The linguistic practice of theorists, which reflected live processes and recorded a large number of parallel word forms, differed from their guidelines. The means of the modern Ukrainian language standard have become a symbiosis of prescriptive recommendations and descriptive tendencies that are developed in the artistic style.

We established that the best methods and techniques of exploring lexical variants in prose texts and vocabulary sources at the turn of centuries are the functional-stylistic method (for separating variant content-constructive elements in the structure of artistic texts and vocabulary sources); the structural-historical method (for lexical variants' structural classification in diachronic aspect); the typological analysis (for the fixation of phonetic, morphological and derivational variants); the comparative-historical method (to determine the origin of lexical variants and trace their dynamics); the prescriptive-descriptive analysis (to establish correlations between the prescriptive norm and language practice); the quantitative method (for obtaining statistics related to the functioning of particular types of lexical variants in prose texts).

The paper summarizes the theoretical and practical principles of the lexical variance study in the history of the Ukrainian language in the late 19th – early 20th centuries. It clarifies the role of Ukrainian linguists in substantiating the nature of the variance, sings out the criteria for the essence of this linguistic phenomenon's interpretation (the variance of the formal level and variability as a phenomenon of the formal and substantive levels). We suggest qualifying lexical variants as modifications, parallel forms of a lingual unit existence which modify different aspects of its expression.

Within the vocabulary groups, structural classes of lexical variants are differentiated by origin. Specific vocabulary variants are divided into: 1) phonetic variants of words with differences in vowels, consonants, and mixed variants; 2) morphological variants of genus and number; 3) derivational variants. The structural foreign language variants' classification is developed: 1) phonetic-spelling variants with differences in vowels and consonants; 2) morphological variants of genus and number; 3) variants of nomination sources (heterogeneous and homogeneous types). The classification uses the onomasiological approach to vocabulary separation and also takes into account the structural and functional-semantic features of the variants.

The main extra- and intra-lingual causes of the variance development and spread in the history of the language are highlighted. The extra-lingual reasons include the delimitation of the Ukrainian lands between several states, which created different conditions for the development of each of the literary languages (freer for Western Ukrainian and less favorable for Eastern Ukrainian lands), the presence of a large number of spellings, the influence of interference, etc. The intra-lingual reasons for the development of the variance consisted in the implementation of the mechanisms of the universal laws of dialectics and special language laws. The emergence of the phonetic variants of specific words is associated with the reflections of sound changes, including assimilations by the unvoiced or voiced natures of sounds, the place and mode of creation, palatability; dissimilation; appearance of prosthetic consonants; the processes of epenthesis and diaeresis. Variants of foreign-language words (phonetic-spelling and morphological) were formed as a result of the foreign system's words' adaptation to the Ukrainian norm. The derivation variance correlated with the problem of the intrinsic motivation of words, as well as semantic-stylistic functionality. Variants of nomination sources as variants of the heterogeneous character arose because the language of that time had many different sources of vocabulary replenishment (different languages, variants of the literary language, a broad dialect base, artificially formed words).

The peculiarities of the functioning of the variants of the specific and foreign vocabularies in the texts of writers of the late 19th – early 20th centuries are found in the work. The variants of the specific and foreign words formed opposing groups of the lexical system, in which the expressive means of the live vernacular of specific variants were in opposition to the lexical stylistic means of transmitting the language of the intelligentsia, the professional environment, the literary language, etc. of the foreign origin. Lexical variants could have differently expressed differences in the stylistic connotation: a) have the same functional and stylistic load; b) differ in some stylistic shades; c) acquire stylistic connotations; d) be absolutely distributed and perceived as different words.

Phonetic variants have been a stylistic resource for writers of the turn of the century, helping to express dialect and regional features of the language; used to characterize the language of characters, to create the color of a certain area, served them with the purpose of complying with euphony, facilitating pronunciation, providing a particular emotional or stylistic shade. To endow the language of characters with stylistic connotations, authors often used word-forming variants of words that differed in suffixes that added value, poeticity, comic relief, and more.

The stylistic potential of foreign variants is divided into two groups: stylistically neutral variants, as well as variants used in texts to create the effect of a professional linguistic environment, reproduction of a certain social strata daily language of the population, creation of a high-style standard.

The dynamics of the lexical variants in the late 19th – early 20th centuries are traced in relation to the trends of the prescriptive norm and in the context of the linguistic discussion on the pages of the press, in particular the ordering of variant forms: phonetic variants, variants of nomination sources (Eastern Ukrainian form - Western Ukrainian form, specific word – foreign word), etc. The result of this language discussion was the creation of grammars and the compilation of dictionaries, which testified to a new stage in the formation of the literary language. The grammarians of the studied period tried to evaluate the variants in terms of their normativity and eliminate redundant forms. Particular attention is paid to the ordering of phonetic variants in prescriptive works. The lexicographic works of the verge of the centuries were not able to capture words that had already been tested in the linguistic practice, but their value lies in the fixation of the dialect, folklore, archaic material, which was the main inter-lingual source of the spread of the lexical variance. The lexical variants in the late 19th – early 20th centuries became a natural way of selecting acceptable language means of expression for the national and linguistic space and the basic stage of the Ukrainian literary language's normalization.

Keywords: *linguistic variance, lexical variants, normalization, codification, literary standard, lexical semantic system, phonetic variants, morphological variants, derivational variants, variants of nomination sources.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Зарінова М. В. Мовна дискусія кінця XIX – початку XX століть і формування літературного стандарту. *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 179 – 187.
2. Зарінова М. В. Лексична варіантність і суміжні явища. Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки*. 2017. Вип. 7. С. 46 – 52.
3. Зарінова М. В. Засади нормування лексичної системи мови в кінці XIX – на початку XX ст. і художня практика. *Культура слова*. 2017. Вип. 86. С. 176 – 183.
4. Зарінова М. В. Збірник «Культура слова» в рецепції рецензентів. *Культура слова*. 2017. Вип. 87. С. 75 – 80.
5. Зарінова М. В. Феномен мовної особистості українського прозаїка кінця XIX – початку XX століття в історії літературної мови. *Культура слова*. 2017. Вип. 87. С. 157 – 169.
6. Зарінова М. В. Консонантні фонетичні варіанти слів у мові української прози XIX – початку XX століття. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 76 – 84.
7. Зарінова М. В. Морфологічні варіанти іншомовної лексики кінця XIX – початку XX ст. *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія 8: Філологічні науки*. Вип. 12. Київ, 2019. С. 3 – 7.

Статті в закордонних збірниках наукових праць

8. Зарінова М. В. Лексична система української мови кінця ХІХ –початку ХХ століття: засади нормування й мовна практика. *Збірник доповідей учасників ІХ Оломоуцького симпозіуму україністів Середньої і Східної Європи*. Оломоуць, 2018. С. 56 – 60.

Додаткові публікації

9. Зарінова М. В. Проблема мовної норми в лінгвістичній теорії. *Матеріали конференції «Мовний простір слов'янського світу»*. Київ, 2017. С. 34 – 36.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	21
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА ВАРІАНТНОСТІ В ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	28
1.1. Варіантність як властивість мовної системи.....	28
1.1.1. Варіантність і мовна норма.....	28
1.1.2. Лексична варіантність і суміжні явища.....	33
1.2. Формування мовних норм кінця ХІХ – початку ХХ ст.....	39
1.2.1. Роль мовотворчості письменників в історії становлення літературного стандарту	39
1.2.2. Східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови.....	53
1.2.3. Причини виникнення і поширення варіантних форм в українській мові.....	60
Висновки до Розділу 1.....	64
РОЗДІЛ 2	
ВАРІАНТНІСТЬ І ЗАСАДИ НОРМОТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	66
2.1. Мовна дискусія кінця ХІХ – початку ХХ століття і формування літературного стандарту.....	66
2.2. Принципи кодифікації лексичних одиниць у граматиках.....	72
2.3. Кодифікація лексичної норми у словникових джерелах.....	81
Висновки до Розділу 2.....	85

РОЗДІЛ 3

ВАРІАНТИ ПИТОМОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	86
3.1. Класифікації варіантів слова.....	86
3.2. Фонетико-орфографічна варіантність.....	90
3.2.1. Варіанти з відмінностями в консонантах.....	90
3.2.2. Варіанти сонантного типу.....	98
3.2.3. Консонантно-сонантні та комбіновані варіанти слів.....	106
3.3. Словотвірна варіантність.....	116
Висновки до Розділу 3.....	125

РОЗДІЛ 4

ВАРІАНТИ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	127
4.1. Питома й іншомовна лексика в історії мови.....	127
4.2. Теоретичні засади нормування термінологічної і загальноживаної лексики.....	131
4.3. Фонетико-орфографічні варіанти.....	138
4.4. Морфологічні варіанти	145
4.5. Варіанти ресурсів номінації.....	150
Висновки до Розділу 4.....	159
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	189
Додаток А. СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ПИТОМИХ СЛІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. Фонетико-орфографічні	189
Додаток Б. СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ПИТОМИХ СЛІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. Словотвірні варіанти.....	200

Додаток В. СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ІНШОМОВНИХ СЛІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. Фонетико-орфографічні варіанти.....	204
Додаток Г. СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ІНШОМОВНИХ СЛІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. Морфологічні варіанти.....	207
Додаток І. СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ РЕСУРСІВ НОМІНАЦІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.....	210

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ІУНМ – Інститут української наукової мови;

ВО – варіантна одиниця;

ЛВ – лексичний варіант;

ЛО – лексична одиниця;

ЛССМ – лексико-семантична система мови;

ЛСВ – лексико-семантичний варіант;

МВ – морфологічний варіант;

ВРН – варіант ресурсів номінації;

СВ – словотвірний варіант;

ФОВ – фонетико-орфографічний варіант.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. (Грін Чуд) Грінченко Б. Чудова дівчина. Бібліотека «Молодість» Т.7, Київ. 1913. 176 с.
2. (Грінч Хат) Гринченко Б. Хатка въ Балци. Оповідання. Чернигивъ. 1897. 224с.
3. (Коб Нек) Кобилянська О. Некультурна. Новеля. Степан Паньківський Галицька Накладня Якова Оренштайна в Коломиї, 1896 . 61с.
4. (Коб Пок) Кобилянська О. Покора Львів 1889 . 112 с.
5. (Коб При) Кобилянська О. Природа. Новеля Чернівці, 1897. . 52 с.
6. (Коб Юда) Кобилянська О. Юда Київ: Видавниче Т–во «Вернигора», Друкарня Т–ва «Час», 1917. 16с.
7. (Коц Гріш) Коцюбинський М. У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. 186 с.
8. (Коц Крин) Коцюбинський М. Як ми їздили до Криниці. Київ, 1909. 20 с.
9. (Коц Пят) Коцюбинський М. Пятизлотник. Помстився. Хо (оповідання) Українська накладня Київ – Ляйпціг, 1893. 78с.
10. (Коц Сміх) Коцюбинський М. Сміх. Intermezzo Видання “Видавничої Комісії при Одеському Українському Секретаріаті». 1908. 32 с.
11. (Коц Тін) Коцюбинський М. Тіни забутих предків. Оповідання. Київ –Львів: «Виданне Українсько-Руської Видавничої Спілки». 1913. 175 с.
12. (Коц Хар) Коцюбинський М. Харытя. Оповідання Чернигивъ. 1895. 36 с.
13. (Неч Риб) Левицький І. Рибалка Панас Круть. Оповідання Накладом видавництва «Відродження». Київ, 1874. 31 с.
14. (Неч Хмар) Левицький І. Хмари. Повість. Перше повне видання. Накладом Українсько–руської видавничої спілки. Львів. 1904. 524с.

15. (Леп Глух) Лепкий Б. В глухім куті. (Оповіданє) З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Бернадского. У Львові 1903. 26 с.
16. (Леп Кид) Лепкий Б. Кидаю слова. (Нариси й оповідання) Чернівці, 1911. 78 с.
17. (Леп Поч) Лепкий Б. Починок. З друкарні “Свободи” Jersey City, N. J., 1917. 32 с.
18. (Март Хит) Мартович Л. Хитрий Панько і інші оповідання. Львів. 1903. 109 с.
19. (Желех) Малоруско-Німецкий словарь. Упор. Є. Желехівський та С. Недільського. Т.1–2. Львів, 1885 – 1886.
20. (Неч Бат) Нечуй–Левицький И. Старосьвицьки батюшкы та матушкы. Повисьть–хроника. Київ, 1905. 352 с.
21. (Неч Про) Нечуй–Левицький И. Пропащи. Повість. Кыйив, 1906. 96 с.
22. (Неч Стар) Нечуй–Левицький И. Стари гультяи. Оповидання. Друге видання. Кыйив, 1906. 69 с.
23. (Шейк) Опыт южнорусскаго словаря К. Шейковского. Вып.1. М.1883. 276 с.
24. (Мир Пов) Панас Мирний (Рудченко) Повісті й оповідання Том I Державне видавництво України. [Б. м.], 1928. 290 с.
25. (Мир Сер) Панас Мирний Серед Степів. (Оповіданя) накладом Українсько–Руської видавничої спілки, зареєстрованої з обмеженою порукою у Львові, 1903. 195 с.
26. (Мир Тов) Панас Мирний Товариші. Друкарня спілки споживчих Товариств. Полтава, 1918. 91 с.
27. (Крим) Російсько-український словник за ред А. Кримського . Т.1–2. Київ, 1924.
28. (Тимч) Русско-малороссійскій словарь Є. Тимченка. Т. 1 – 2. Київ, 1897 – 1899.

29. (Уманець) Словар російсько-український М.Уманця і А.Спілки. Київ «Державне видавництво України», 1925. 1134 с.
30. (Грінч) Словарь української мови .Упор. Б. Грінченко. Т. 1–4. Київ, 1907–1909.
31. (Стеф Оп сел) Стефаник В. Оповідання (Нариси з життя селянської бідноти) Київ, 1919. 179 с.
32. (Стеф оп) Стефаник В. Оповідання. С.–Петербург. Типографія Училища Глухонѣмихъ, 1905. 213 с.
33. (Стеф Син) Стефаник В. Сина книжечка Образки Чернівці Накладом друкарні товариства «Руської ради», 1899. 132 с.
34. (Чайч Укр) Чайченко В. Украла. Оповідання. Москва, 1892. 54 с.

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена потребою 1) системного дослідження лексичної варіантності як природного механізму розвитку українського словника в період формування літературної норми української мови; 2) з'ясування історичних внутрішньомовних та екстралінгвальних чинників поширення функціональних варіантів слів; 3) структурної інтерпретації динаміки лексичної варіантності в діяхронному аспекті; 4) нового осмислення ролі українських письменників у формуванні літературної норми і в об'єднанні мовного простору.

Досконала, впорядкована, кодифікована літературна норма сучасної української мови – це праця багатьох поколінь і мовознавців, і письменників. У кінці XIX – на початку XX століть (період еволюції літературних мов у Європі) відбувалися процеси, які стали визначальними для вироблення єдиного літературного зразка і утвердження української мови як головного атрибуту нації. Варіантність у той історичний період була наслідком багатьох внутрішньомовних і позамовних чинників: 1) широкої діалектної бази української мови, 2) неусталеності літературної норми, зокрема відсутності кодифікованих праць, 3) потужної книжної традиції, 4) впливу польської і російської мов, 5) різнопланової динаміки суспільно-політичного життя. Процеси зникання, семантичного розподібнення лексичних варіантів могли тривати і кілька років, і багато десятиліть. Деякі з них мають циклічні періоди функціонування і повертаються в ужиток сьогодні. Аналіз тенденцій ЛВ у кінці XIX – на початку XX ст. часто дає відповіді на актуальні питання сучасної стилістики, лексикографії, граматики тощо.

Творцями літературного стандарту у кінці XIX – на початку XX ст. були митці художнього слова (Панас Мирний, Б. Д. Грінченко, І. С. Нечуй-Левицький, М. М. Коцюбинський, О. Ю. Кобилянська, Б. С. Лепкий, В. С. Стефаник), які часто були і кодифікаторами літературної норми

(Б. Д. Грінченко, І. С. Нечуй-Левицький тощо). Їх теоретичні міркування не завжди збігалися з власною мовною практикою. Аналіз взаємодії дескриптивної і прескриптивної норм (реального функціонування одиниць і мовознавчих, зокрема лексикографічних рекомендацій) дасть змогу з'ясувати тенденції ЛВ, які стали визначальними для створення літературної норми сучасної української мови.

Теоретичні аспекти явища варіантності досліджували П. С. Дудик, О. О. Тараненко [Тараненко 2000 б], Т. А. Коць [Коць 2010 б], О. С. Ахманова [Ахманова 1957], Н. С. Валгіна [Валгина 2001] та ін. Проте і сьогодні залишаються нерозв'язаними питання обсягу самого поняття «варіантність». Деякі мовознавці варіювання називають феноменом, що виявляється не лише на формальному, але й на семантичному рівнях (О. І. Смирницький [Смирницький 1956], В. М. Ярцева, О. М. Сильвестрова [Семантическое 1979]). К. С. Горбачевич [Горбачевич 1978], О. І. Радченко [Радченко 2000] та ін. розглядають варіантність як одноаспектне явище формального рівня.

Немає одностайності й щодо обсягів поняття «лексична варіантність». До лексичних варіантів інколи зараховують пароніми, синоніми, омоніми, слова з однаковими кореневими морфемами, але різними афіксами, що мають однакову семантику тощо. Найбільш дискусійний статус серед досліджуваних одиниць мають останні, які називають то лексичними варіантами (Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна [Дідківська 1982]), то словотвірними варіантами (Л. О. Симоненко [Симоненко 1991]) то морфологічними варіантами слова (Т. А. Коць [Коць 2010 б]), то спільнокореневими синонімами (І. І. Ковалик [Ковалик 1962], О. О. Тараненко [Тараненко 2000 б], К. С. Горбачевич [Горбачевич 1978], Н. С. Валгіна [Валгина 2001]), то перехідним явищем (О. С. Ахманова [Ахманова 1957]). Серед науковців немає одностайної думки щодо того, що саме слід зараховувати до варіантів слів, а які одиниці виходять за межі цього поняття.

Наявність кількох підходів у визначенні суті самого явища варіантності не сприяє усталенню в лінгвістиці уніфікованої класифікації варіантів слів. Дослідники застосовують різні критерії, виокремлюючи групи ВО, зважаючи на їх зумовленість (Л.П. Крисін [Крысин 2007]), джерела і час виникнення (Н.Н. Семенюк [Семенюк 1979]), співвіднесеність з певним рівнем мовної системи (О.О.Тараненко [Тараненко 2000 б]) тощо.

Лексичну варіантність у зв'язку з питаннями динаміки лексичної норми вивчали С. Я. Єрмоленко, С. П. Биби́к, Т. А. Коць. У колективній монографії «Літературна норма і мовна практика» розкрито засади динамічної стабільності мовної норми як ознаки розвиненої літературної мови. Автори звертають увагу на формування мовних норм сучасної української літературної мови синхронного зрізу. Проте дослідження мовного явища в діяхронії має іншу специфіку й пов'язане з обмеженістю матеріальної бази, часовою розгорнутістю, відсутністю єдиних мовних норм, а головне – об'єкт дослідження постає як вертикальний зріз мови [Соссюр 1998, с. 34].

Історики мови найбільше звертали увагу на функціонування ФОВ («фонетичних варіантів») у давні періоди розвитку української мови, натомість поза їх увагою залишалися морфологічні, словотвірні варіанти та формування лексичних норм в цілому.

Лексичну варіантність кінця ХІХ — початку ХХ століть на матеріалі мови публіцистики досліджував М. А. Жовтобрюх. Результатами його роботи стала монографія «Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (1970) [Жовтобрюх 1970]. Проте внаслідок екстралінгвальних чинників не було охоплено значної частини суспільно-політичної, абстрактної та інших груп лексики. І. Г. Матвіяс, вивчаючи проблему існування літературних форм мови та їх впливу на літературний стандарт, зазначає, що взаємодія західноукраїнського та східноукраїнського варіантів літературної мови, суспільно-культурний та науково-технічний

поступ того періоду впливали на появу великої кількості надлишкових парадигматичних елементів у лексиці [Матвіяс 1998].

Отже, актуальність нашого дослідження зумовлена потребою нового системного вивчення явища лексичної варіантності в історії літературної мови у зв'язку з тенденціями формування літературної норми. Актуальним є введення в науковий обіг недосліджених лінгвальних фактів, які часто пояснюють сучасні процеси в літературній мові.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну працю виконано в межах наукової проблематики відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, зокрема наукової планової теми «Сучасна лінгвостилістика в інтегративній науковій парадигмі» (державний реєстраційний номер 0113U1489).

Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України (протокол № 13 від 24 листопада 2015 р.).

Мета роботи: здійснити структурний і функціонально-стилістичний аналіз лексичних варіантів у мові української художньої прози і лексикографічних джерелах кінця XIX – початку XX століть у зв'язку з тенденціями літературної норми. Досягнення цієї мети передбачає виконання таких *завдань*:

- обґрунтувати теоретичні засади явища варіантності в діяхронному аспекті;
- розробити структурну класифікацію лексичних варіантів;
- з'ясувати причини розвитку лексичної варіантності в історії літературної мови;
- дослідити структуру і функціонування варіантів питомої лексики в українській мові кінця XIX – початку XX століть;
- проаналізувати варіанти іншомовних слів у зв'язку з процесами їх структурної адаптації до внутрішніх законів української мови;

– простежити динаміку лексичних варіантів у мовній практиці в зв'язку з тенденціями прескриптивної норми;

Об'єкт дослідження – мова прозових творів українських письменників, граматики і словники кінця XIX – початку XX століть.

Предмет дослідження – лексичні варіанти в мові прози та лексикографічних джерелах.

Джерельною базою роботи є твори (прижиттєві видання) українських письменників кінця XIX – початку XX століть: Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, І. С. Нечуя-Левицького, М. М. Коцюбинського, О. Ю. Кобилянської, Б. С. Лепкого, В. С. Стефаника; словники: Малоруско-Німецький словар в 2 т. (уклав Є. Желехівський, С. Недільський) (1886), перекладні російсько-українські словники, зокрема, Словарь української мови в 4 т. Б. Грінченка (1907–1909), Російсько-український словник (гол. ред. А. Е. Кримський) (1924), Опыт южнорусского словаря К. Шейковского (1883), Русско-малороссійскій словарь Є. Тимченка (1897 — 1899), Словар російсько-український М. Уманця і А. Спілки (1925) та ін.

Враховуючи широке і вузьке розуміння варіантності, ми кваліфікуємо лексичні варіанти як видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження: фонетичну, словотвірну, граматичну структуру.

Достовірність отриманих результатів і висновків забезпечило використання загальнолінгвістичних та рецептивно-стилістичних **методів: структурно-історичного методу** (для розроблення структурної класифікації лексичних варіантів у діяхронному аспекті); **функціонально-стилістичного методу** (для виокремлення варіантних змістово-конструктивних елементів у структурі художніх текстів і словникових джерелах); **варіантологічного аналізу** (для фіксації фонетико-орфографічних, морфологічних і словотвірних варіантів); **порівняльно-історичного** (для встановлення походження ЛВ та простеження їх динаміки); **прескриптивно-дескриптивного аналізу** (для встановлення кореляцій між прескриптивною нормою і мовною практикою);

квантитативного методу (для отримання статистичних відомостей, пов'язаних з функціонуванням окремих видів ЛВ у прозових текстах письменників).

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві комплексно проаналізовано лексичну варіантність на матеріалі прозових і лексикографічних джерел кінця XIX – початку XX ст.; розроблено структуру й функціонально-стилістичні функції лексичних варіантів в контексті формування літературного словника української мови; з'ясовано причини розвитку і тенденції функціонування варіантності питомих й іншомовних слів та їх вплив на становлення українського літературного стандарту; визначено вплив ідіолектів українських письменників кінця XIX – початку XX на структурно-семантичну і функціональну диференціацію лексики української мови.

Теоретичне значення роботи полягає в розробленні структурної класифікації ЛВ відповідно до тенденцій мовної практики та засад нормотворення кінця XIX – початку XX ст., у поглибленні теорії варіантності в діяхронному аспекті, в обґрунтуванні взаємодії прескриптивної і дескриптивної норм у формуванні літературного стандарту.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані теоретичні положення та інтерпретований мовний матеріал ЛВ можна використати для написання нових праць з історії української літературної мови, стилістики, граматики, лінгвокогнітології, лінгвопрагматики; укладання тлумачних, орфографічних та фразеологічних словників української мови; написання підручників і навчальних посібників із лінгвостилістики, лексикології, граматики, культури мови; а також у викладанні курсів історії української літературної мови та стилістики.

Особистий внесок здобувача. Усі результати одноосібні.

Апробація результатів дисертації. Концепцію і результати дослідження обговорено на засіданні відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України (протокол № 12 від 4 грудня 2018 року).

Основні положення дисертації представлено в доповідях на наукових форумах:

міжнародних – VI Міжнародні наукові читання «Лінгвістичні студії молодих дослідників» пам'яті професора К.Ф. Шульжука (Рівне, 2016 р.); I Міжнародна науково-практична конференція «Мова і міжкультурна комунікація» (Полтава, 2016 р.); IX Оломоуцький симпозіум україністів Середньої і Східної Європи «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури та культури» (Оломоуць, 2018 р.);

всеукраїнських – Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (Київ, 2016 р.); III Всеукраїнська конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу» (Київ, 2017 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 10 статтях, з яких 7 опубліковано у фахових виданнях України, 1 – у закордонному збірнику наукових праць.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списків використаної літератури (177 позицій) та джерел дослідження (33 позиції) Загальний обсяг праці – 211 с. Обсяг основного тексту – 168 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩА
ВАРІАНТНОСТІ В ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

1.1.Варіантність як властивість мовної системи

1.1.1.Варіантність і мовна норма

Варіантність нерозривно пов'язана з поняттям мовної норми, оскільки є діалектичною взаємозалежністю її стабільності й змінності. *Мовна норма* – історична категорія, зумовлена змінами у внутрішній системі мови й екстралінгвальними чинниками. Вона відбиває закономірності й результати розвитку мови, стильової диференціації, тенденції нормалізації та кодифікації літературної мови, тому її становлення завжди супроводжується функціонуванням варіантів [Єрмоленко 2000 б, с. 420]. Мовна норма, стверджує Л. В.Струганець, — «одна з найскладніших мовознавчих проблем, багатовимірність якої визначають факти історичні, культурно-соціологічні і власне лінгвальні» [Струганець 2014, с. 167]. Сучасні дослідження природи норми пов'язані з питаннями, від яких залежить і загальний характер нормативної діяльності, і конкретний підхід до кодифікації мовних фактів. Це насамперед: взаємозалежність норми і системи мови, норми і літературної мови, стабільність і змінність мови, стилістична диференціація і спеціалізація норми, критерії літературної норми, норма і кодифікація, а також варіантність норми [Пилинський 1976, с. 9].

Лінгвісти тлумачать *мовну норму* як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства» [Єрмоленко 2000

б, с. 420]. Поняття мовної норми ширше, ніж поняття *літературної норми*, яка корелює лише з формою літературної мови.

У мовознавстві існують два підходи до розуміння норми: *статичний* і *динамічний*. Відомий мовознавець О.М. Пешковський найважливішою якістю норми вважав консерватизм. За такого підходу неможливою є динаміка мовної норми (статичний підхід). Мовна система постає як матриця, схема відношень між мовними знаками (статика), а мовна норма – реалізація цієї схеми в мові індивіда [Пешковский 1959, с. 38].

У динамічному трактуванні мовна норма – схема відношень, яка перебуває в постійному розвитку і залежить від усього, що пов'язане з мовою. З цього погляду норма є розвитком мовної системи, вона відображає не тільки синхронний пласт, а й все те, що впливає на формування цього рівня (особистісні характеристики мовця, власне мовні факти тощо). Цей процес у теорії норми Празької лінгвістичної школи має назву «гнучка стабільність» [Матезиус 1967, с. 381]. В українському мовознавстві (у працях С. Я. Єрмоленко [Єрмоленко 1999], О. О. Тараненка [Тараненко 2006], Л. В. Струганець [Струганець 2002], Т. А. Коць [Коць 2010 I] та ін.) – усталився термін «динаміка мовної норми».

Саме розуміння норми як явища динамічного сприяє усвідомленню механізмів варіантності. Норма постійно розвивається разом з мовою, тому дуже складно її зафіксувати на певному синхронному етапі, а отже у вжитку незмінно будуть функціонувати варіанти мовних одиниць. Тому невід'ємною частиною процесу нормалізації, звичайно, є конкурування варіантних форм.

Норма має двоїстий характер: з одного боку – мовна норма є природним явищем мови, а з іншого – норма виступає як суспільне явище. Суспільний характер мовної норми зумовлений суспільно-комунікативною функцією мови, оскільки норма – конкретна, прийнята в людському колективі мовна реалізація [Пилинський 1976, с. 9]. У лінгвістичній практиці розрізняють також дескриптивну та прескриптивну норми. *Дескриптивна норма* – це норма, що відповідає фактичному вжитку тих чи тих мовних

явищ носіями мови. **Прескриптивна норма** встановлюється на основі авторитетного висновку лінгвістів щодо правильності чи неправильності тієї чи іншої форми [Коць 2010 I, с. 48].

Дескриптивна норма відбиває реально вживані в мові лексеми, словоформи, мовні конструкції. Вони не завжди відповідають установленим зразкам, адже на них позначаються і стилістичний потенціал, і екстралінгвальні чинники, і постійні внутрішньосистемні пошуки. Тобто, дескриптивна норма – репрезентант усіх реальних, реалізованих і тих, що реалізуються, можливостей певної мовної системи, які прийняті й відтворюються мовною спільнотою. Це норма абсолютно ідентична можливостям, які надані системою мови; вона не вилучає жодного варіанта із суми усіх можливих. Дескриптивна норма найбільш пов'язана з явищем варіантності [Поздрань 2016, с. 1].

Наслідком визнання норми є кодифікація – систематизація мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках з культури мови, що орієнтують мовців на взірцеву літературну мову, дотримання встановленої мовної норми [Єрмоленко 2000 I, с. 260]. Поняття «норми» і «кодифікації» були розмежовані у працях Б. Гавранека, який наполягав на розрізненні власне норми та уявленні про неї, матеріалізованому в нормативній літературі [Жмаєва 2012]. Корелятивна пара "норма – кодифікація" як єдність існує тільки в літературній мові (хоча норма властива будь-якому мовному утворенню). Літературна норма і її розвиток регулюється кодифікацією. Кодифікація відкриває можливість забезпечити більшу стійкість норми, запобігти напівстихійним і неконтрольованим змінам.

Розрізняють також символічну і прагматичну мовні норми. **Символічна норма** — норма, що пов'язана з ідеальним звуковим і графічним образом мови [Єрмоленко 2013 г, с. 255]. Символічна норма охоплює форми, які вирізняють українську мову з-поміж інших, наприклад, синтетичну форму майбутнього часу, підрядні конструкції замість активних

дієприкметників, чергування *у-в*, *з-із-зі*, *і-й*. Символічна норма може бути кодифікованою (прескриптивною).

Прагматична мовна норма – це використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети. Ця норма сприяє порозумінню мовців.

Реалізація регулярних, традиційних кодифікованих мовних одиниць у писемній практиці – це **сильна (стійка) мовна норма**. Історичні чергування *о, е з і*; *г, к, х з ж, ч, ш* та *з, ц, с*. **Слабка мовна норма** – нестійка норма, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення наголошування, вимови, слововживання, орфографії [Єрмоленко 2013 г, с. 265–269]. Виявом слабкої норми є, наприклад, акцентуація дієслів на зразок *вести*, *нести*, що часто помилково наголошуються носіями мови на кореневому *е*.

Мовна норма – явище аксіологічне, зазначає П. О. Селігей, вона виникає внаслідок оцінювання і виражає ціннісне ставлення суспільства до мовних явищ. Те, що суспільство кваліфікує як цінне, корисне і доречне в мові, воно вважає нормативним, а те, що здається недоцільним і неправильним, лишає за межами норми [Селігей 2012 I, с. 66]. Процес визначення нормативності відбувається на підставі оцінних тенденцій відбору (наприклад, відповідності структурі мови, уживаності, суспільного схвалення, яке виявляється шляхом соціологічних опитувань й анкетування) [Селіванова 2008, с. 346].

Дослідники визначають критерії літературної норми. М.М. Пилинський наголошує на вагомості критерію нормативності – **критерію відповідності системі**.

«Критерій літературного зразка» корелює з поняттями *узус*, *традиція*, *літературність*. Мова творів авторитетних класичних письменників слугує для мовців прикладом для наслідування.

Статистичний критерій передбачає оцінювання мовного факту, яке має спиратися не тільки на те, чи трапляється слово у творах майстрів слова, але й на кількісні характеристики цього явища.

До цих критеріїв додають також **національний, територіальний, естетичний, критерій функціональної доцільності, економії мови** та ін. Усі вони, як зазначає дослідник, не є абсолютними й однозначними, а переплітаються між собою, змінюються і модифікуються [Пилинський].

Критерії літературної мови загалом можна розділити на *внутрішні* та *зовнішні*. Внутрішній критерій – це відповідність системі національної мови. Зовнішні критерії становлять розгалужену структуру, адже суспільство, часове й культурне середовище незмінно впливають на становлення норм. С.Я. Єрмоленко називає культурно-історичний (наслідування традицій в писемних стилях), статистичний (поширеність в узусі), суб'єктивно-смаковий (відповідність мовній моді), естетичний (мовно-естетичні знаки культури) [Єрмоленко 2013 а, с. 20].

Розглядаючи варіантність слова, як одну з логічних основ норми, можна стверджувати, що це не стандартне явище мови, а за семіотичною теорією, яка передбачає однозначне й прямолінійне співвідношення між знаком і референтом, – навіть неможливе. Варіантність виключає зв'язок одного референта і одного форманта, оскільки в залежність вступають одразу дві дискретні (хоча й схожі) форми з однаковим змістом. Це призводить до надлишковості форми, що, здавалося б, суперечить основному закону комунікації («Одне звучання – одне значення, різні звучання – різні значення» [Ахманова 1957, с. 192]), йде врозріз із тенденцією мови до ощадливості [Пауль 1960], з принципом економії мовних засобів [Поливанов 1968]. К. С. Горбачевич акцентує на тому, що для суспільства «навіть парадигматична надлишковість, тобто надлишковість у сукупності структурних, а не лінійних одиниць, що збігаються, розглядаються як недовершеність, як «хвороба мови»» [Горбачевич 1978, с. 8]. Проте надлишковість у мовній парадигмі, особливо в діяхронному аспекті, –

обов'язковий атрибут мови, що функціонує, вона свідчить не тільки про несталість, але й про пошуки, розвиток всередині мовної системи.

1.1.2. Лексична варіантність і суміжні явища

В енциклопедії «Українська мова» *варіанти* [франц. *variante*, від лат. *varians (variantis)* – змінний) **мовних одиниць** визначено як «видозміни, паралельні форми існування певної мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження, але не порушують принципу її **тотожності**» [Тараненко 2000 б, с. 62]. Особливу увагу в цьому визначенні варто звернути саме на **тотожність**. *Принцип тотожності* – основний критерій ідентифікації варіантів, він полягає у тому, що мовні одиниці (які розглядаються як варіанти) є насправді не різними фонетичними, лексичними, морфологічними, фразеологічними одиницями тощо, а виявом однієї мовної одиниці. Наприклад, $[a]$ – $[\cdot a]$ – $[a\cdot]$ – $[\cdot a\cdot]$ (*лак* – *ляк* – *лазь* – *ляльці*) є не різними одиницями, а варіантами інваріантної фонем $[a]$. Наголошуємо, що тотожними є **не значення**, а саме одиниці (напр., фонема взагалі не має значення, їй притаманний тільки план вираження).

Принцип тотожності є основним і для лексичної варіантності: *ржа* – *іржа*, *оксиморон* – *оксюморон*. Варіанти слова – лише різні форми існування **одного й того ж слова**. Змістове розходження лексичних одиниць (ЛО) спростовує ймовірність варіантності, тобто пара мовних одиниць, що мають відмінності в значенні не варіанти, а самостійні слова. Наприклад, не є варіантами слова *сердечний* ‘добрий, чулий (про людину та її вдачу)’ [Словник 1980, Т. 9, с. 131] – *сердешний* ‘який викликає співчуття, бідолашний’ [Словник 1980, Т.9, с. 132]; *проект* ‘сукупність документів (розрахунків, креслень, макетів тощо), необхідних для зведення споруд, виготовлення машин, приладів і т. ін.’ [Словник 1980, Т.8, с. 176] – *прожект* ‘задум, намір, план, що не має точного обґрунтування’ [Словник 1980, Т.9,

с. 178] Різна семантика ЛО суперечить головному принципові тотожності. Такі мовні одиниці є *паронімами*, а не лексичними варіантами.

Нерідко в мовознавчій практиці як варіанти слова кваліфікують *синоніми*. Зокрема, така думка поширена в історичній лексикології, при дослідженні варіацій – заміни ЛО в різних списках пам'яток певного періоду. О.С. Копорська виділяє в давньоруських текстах наступні варіантні пари: *ваять – резать, стязя – путь – дорога* [Копорська 1981]. Однак, як слушно зазначає Т.А Коць, синоніми, на відміну від варіантів, генетично не однорідні, не тотожні мовні одиниці, вони мають різну словотвірну структуру. Варіанти слова ж навпаки мають єдину формально-генетичну основу і словотвірну структуру [Коць 2010 б, с. 102]. Отже, однакова семантика також не є критерієм ідентифікації ЛО варіантами.

Найбільш дискусійним серед теоретиків залишається питання: як кваліфікувати ЛО, що мають однаковий корінь, але різні словотвірні афікси?

Для визначення семантичних відношень, за яких словотвірні синоніми, що вживаються найчастіше як рівнозначні, взаємозамінні в більшості контекстів та мають майже ту саму частоту використання (*килимар – килимник*), Л.П. Дідківська та Л.О. Родніна пропонують вживати термін лексичний паралелізм [Дідківська 1982, с. 9]. Проте дослідники зауважують, що це явище є тимчасовим, оскільки деривати не можуть бути довго рівнозначними. У такому разі один із дериватів є основним, а другий або діалектним, або архаїчним, або менш продуктивним. Тоді вони переходять до розряду лексичної варіантності, за якої одну з лексем розглядають як основну, найбільш уживану, що виражає основне значення, а останні виступають як лексичні варіанти (*скрипаль – скрипач – скрипник*). Ті члени ряду, які відрізняються один від одного додатковим значенням, зберігаючи спільне основне значення, дослідниця кваліфікує як лексичні синоніми (*вісник – вістовик – вістун – віщун*). Різносудфіксні назви, що належать до одного словотвірного розряду, можуть мати різні, не пов'язані між собою семантичні сфери (*біржак – біржовик*) [Дідківська 1982, с. 11–12].

Пари *носатий* – *носастий*, *козиний* – *козячий*, *вовчиха* – *вовчиця* кваліфікують по-різному: як лексичні варіанти (Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна [Дідківська 1982]), як словотвірні варіанти (Л.О. Симоненко [Симоненко 1991]), як морфологічні варіанти слова (Т.А. Коць [Коць 2010 б]) або як спільнокореневі синоніми (І. І. Ковалик [Ковалик 1962], О. О. Тараненко [Тараненко 2000 б], К. С. Горбачевич [Горбачевич 1978], Н. С. Валгіна [Валгіна 2001]), виявом «межі варіантності» називає її у своїй монографії російська дослідниця О. С. Ахманова [Ахманова 1957].

Досліджуваний матеріал спрямовує нас до застосування ономасіологічного підходу, за яким пріоритетним у формуванні стандартів ЛССМ вважаємо процес номінації, спрямований від поняття до його словесного позначення у мові. За такого підходу конкурентними одиницями, які в діяхронії проходять шлях, формуючи лексичні норми, є і словотвірні варіанти, тому їх також доцільно вважати категорією, що входить до лексичної варіантності.

Формотворчі афікси, що не функціонують для утворення нових слів, цілком можуть бути компонентом модифікації плану вираження слова, якщо вони не порушують морфологічної структури, лексичного та граматичного значення слова. Такі мовні одиниці називають морфологічними варіантами форм слів. Найчастіше коливання спостерігаються, як зазначає Н.С. Валгіна, у показниках граматичного роду слів: *закут* – *закута*, *зал* – *зала*, *спазм* – *спазма* [Валгіна 2001].

Менш суперечливим є питання *фонемного складу варіантів*. Структура лексичних варіантів має бути неоднаковою. Зазвичай формальна модифікація не перевищує 1–2 фонем і є результатом звукових змін всередині слова. Звукові модифікації можуть бути спричинені, як відомо, різними історичними факторами:

- а) виникненням голосних перед плавними звуками;
- б) історичними чергування голосних;
- в) спрощенням у групах приголосних;

г) ствердіння звуків;

г) виникнення протетичних звуків;

д) фонетичною адаптацією іншомовної лексики і т. ін. [Горбачевич 1978, с. 15]. За такого підходу фонематичними варіантами одного й того ж слова є: *помисл – помисел, с. восьминог – восьминіг, пискнути – писнути, попригоряти – попригорати, мла – імла, халіфат – каліфат*.

Деякі науковці вважають, що варіювання притаманне не тільки формальній стороні слова, але й змістовій. Наприклад, автори збірника статей «Семантическое и формальное варьирование» (1979) [Семантическое 1979] (В.М. Ярцева, О.М. Сильвестрова та ін.) варіантами вважають значення полісемічних слів або ж омонімічні слова. Таке розуміння варіантності виникло з теорії О.І. Смирницького про лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) слова, за яким ЛСВ є тим конкретним значенням багатозначного слова, яке реалізується в тексті [Смирницкий 1956]. Розгляд значень слова варіантними одиницями не суперечить принципу тотожності, адже варіювання відбувається в межах однієї одиниці. Дуалістична природа відношень *ядерне значення – інші значення* відповідають моделі варіантності: *інваріант – варіанти*. Однак, якщо в історичному аспекті формальні варіанти слів характеризуються взаємозамінністю (як тотожні субстанції) у тексті (*В кінці садка, що був зараз же **сумежно** з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню* (Грінч Сер, с. 10). – *В кінці садка, що був зараз же **суміжно** з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню.*), то ЛСВ не є взаємозамінними, адже конкретне значення є контекстуально зумовленим. Значення слова **повний**, що вживається у реченні для вираження великої міри вияву ознаки [Словник 1980, Т.6, с. 681] не можна замінити на інше значення цієї ж ЛО ‘цілком пройнятий, охоплений чим-небудь; сповнений чимсь’ [Словник 1980, Т.6, с. 681]: *Він випив стакан чаю, потім другий і третій, вийняв хусточку, втер спітніле чоло й одкинувся **повними** плечима на спинку стільця, оглядаючи свою очепурену оселю, засаджений та засіяний чималий город та квітник перед домом* (Неч Про, с. 3).

Омоніми не можна розглядати як семантичні варіанти, оскільки вони є парадигматично пов'язаними в лексико-семантичній системі мови (ЛССМ) нетотожними одиницями. Вважаємо, що лексична варіантність існує лише у формальному вияві.

Лексична варіантність – категорія лексичного рівня мовної системи, що виявляється у наявності паралельних форм ЛО з модифікованою в результаті звукових змін чи додавання формотворчих афіксів структурою.

Розрізняючи поняття варіанти слова і пароніми, варіанти слова і синоніми, варіанти слова й окремі значення полісемічних слів, варіанти слів і омоніми, важливо з'ясувати спільні та відмінні риси лексичної варіантності й інших явищ ЛССМ.

Лексична варіантність, синонімія, полісемія, омонімія та паронімія – явища лексичного мовного рівня. Ці явища не є гомогенними, вони утворені рядами протиставлюваних мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших [Кочерган 2000, с. 457]. Зв'язки між компонентами кожного з них утворюють парадигму. Парадигма передбачає підпорядкованість системі, тобто відношення між елементами їх парадигм не є поодинокими мовними фактами. Діалектичний зв'язок одиниць (лексичних варіантів, синонімів, окремих значень слів, омонімічних слів) є результатом вияву асиметрії форми та змісту. А головним чинником сплутування цих категорій є їх пов'язаність (пряма чи посередня) з лексичною нормою. Норма постає як результат вибору засобів мови. Таким чином, усі названі одиниці є відображенням динаміки лексичної норми [Бибик 2015].

Найменшу подібність до лексичної варіантності виявляє **паронімія**. Протиставні паронімічні одиниці, як і варіанти слів, мають схожу форму, однак семантика цих одиниць зазвичай різна (*економний* – *економічний*, *досвід* – *дослід*), а тотожність значення – **обов'язковий** критерій ідентифікації лексичних варіантів (*наприсядки* – *навприсядки*, *чистопорідний* – *чистопородний*). Отже, насправді, паронімія не є асиметричним мовним знаком, оскільки нетотожність значень співвідносна з нетотожністю форми.

Пароніми можуть утворюватись внаслідок процесів розподібнення варіантів і набуття кожним з них диференційованих значень [Гринюк 2007, с. 26].

Омонімії хоча й властива низка спільних з лексичною варіантністю рис, проте, як вже було показано раніше, не можна ці явища сплутувати. Омоніми – **різні** ЛО однакової форми та відмінного значення (***пара** – двоє і **пара** – газ*), тоді як лексична варіантність виявляються в межах одного слова (*хінді – гінді* ‘мова’, *кітара – кіфара* ‘музичний інструмент’).

Зв'язок **синонімії** з лексичною варіантністю найтісніший. Синонімічні лексичні одиниці називають один і той самий предмет, явище, якість дію (тощо) дійсності за допомогою різних формальних засобів, а отже між ними також наявні деякі відношення варіантності, однак, як було показано, це не лексична варіантність, оскільки парадигму утворюють не форми одного й того ж слова, а різні слова. Варіантною у цьому випадку є номінація. Однакові значення, точніше один з компонентів значення – денотативний, виявляє асиметрію відносно паралельних форм у межах номінації. А отже різні слова, що мають однаковий денотативний компонент (з різними чи однаковими сигніфікативними і / чи конотативними компонентами значення) є ***варіантами ресурсів номінації***. Варіантність ресурсів номінації – явище не власне лексичного рівня, оскільки номінація може бути виражена не тільки словом (*червоний*), а й словосполученням (*Великий віз*), фразеологізмом (*авгієві стайні*) [Тараненко 2000 б, с. 418], а отже є міжрівневою категорією. Цей тип варіантності тісно пов'язаний з хронотопом, адже паралельні найменування виникають внаслідок територіальної диференційованості, різних часових періодів, джерел виникнення номінативних одиниць тощо. Лексичні варіанти зазвичай представлені 2–3 формами, рідко кількість варіантів перевищує 3 (в іншомовних словах), а кількість ВРН може бути значною. Так само, як лексичні варіанти конкурують між собою, конкурентними в межах лексичної системи є й варіанти ресурсів номінації. Однак, якщо лексична варіантність отримує оцінку переважно негативного явища, показника нестабільності: ФОВ чи МВ слів намагаються привести до

уніфікації, нормалізувати; то ВРН можуть довго співіснувати і функціонувати в мові паралельно. Так, наявні в кінці XIX ст. фонетико-орфографічні варіанти слів у сучасних словниках мають лише одну нормативну форму, наприклад, *аже* – *адже* (Слов Грінч, с. 5) в сучасній мові уніфіковані й фіксуються лише з фонематичною структурою *адже*. А варіанти ресурсів номінації, поширені в той же період, переважно збереглися і до сьогодні: *видіти* – *бачити*, *зизий* – *косий*. Варіантність ресурсів номінації значно ширше поняття, ніж лексична варіантність. ВРН, як і СВ стали тими конкурентними формами, що вплинули на становлення лексичних норм сучасної української мови. А тому серед лексичних варіантів розглядаємо, зокрема, підгрупу варіантів ресурсів номінації.

1.2.Формування мовних норм кінця XIX – початку XX ст.

1.2.1. Роль мовотворчості письменників в історії становлення літературного стандарту

Формування сучасної української літературної мови охоплює значний період часу й залежить від багатьох чинників: внутрішніх і зовнішніх. Деякі процеси розвитку зумовлені мовною системою, а інші ж відбуваються під впливом суспільних змін. Визначальну роль у функціонуванні й утвердженні мовної норми, наголошує С.Єрмоленко, відіграє мовна свідомість освічених людей [Єрмоленко 2013 б, с. 35].

Властивістю свідомості є скерованість на мову, рефлексія над нею, її різновидами, формами, варіантами її існування, власне над літературною нормою. У результаті постають такі питання: «Що таке мова? Як вона влаштована? Яку роль відіграє в житті?» тощо. У пошуках відповідей виникає система мовних знань та переконань. П.О. Селігей визначає мовну свідомість як форму свідомості, що обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності [Селігей 2012 б, с. 40].

Елементи лінгвістичної теорії в носіїв мови формуються у процесі опанування мови, що мовознавці називають лінгвістичною свідомістю [Яворська 2000, с. 142–143], яка нерозривно пов'язана з типами мовомислення [Бирик 2015, с. 77–79].

Мовна свідомість – ознака мовної особистості, «індивіда, який володіє сукупністю здатностей і характеристик, які зумовлюють створення і сприйняття ним текстів, що вирізняються рівнем структурно-мовної складності та глибиною й точністю відображення дійсності» [Калмикова 2008, с. 58]. Людина пізнає культуру, коли засвоює її тексти, а тексти є відображенням етнокультури. Носій мови є одночасно носієм культури, тому мовні знаки мають здатність виконувати функцію знаків культури і слугують засобами репрезентації культурно-національної ментальності мовців [Бацевич 2004, с. 252]. У мові будуть реалізовані наявні в тій чи тій лінгвокультурній спільноті вимоги та настанови щодо створення мовного продукту, які відповідають зовнішнім умовам ситуації породження цього продукту [Голик 2013, с. 260].

Теоретичне осмислення феномену мовної особистості було втілене у працях Г. І. Богіна, який створив параметричну модель мовної особистості, абстраговану від індивідуальних розбіжностей людей і специфіки відомих цим людям мов. Цим поняттям дослідник називав "людину, що розглядається з погляду її готовності творити мовні вчинки, створювати й сприймати твори мови" [Богин 1984, с. 1]. Мовна особистість розглядається мовознавцями як складна структура, що складається з трьох рівнів: 1) нульового – вербально-семантичного (лексикону особистості); 2) першого – лінгво-когнітивного (тезаурусу особистості); 3) другого – мотиваційного (прагматикону особистості). Одиницями вербально-семантичного рівня є окремі слова. На лінгвокогнітивному (тезаурусному) рівні базовими одиницями визначають поняття, концепти, ідеї. Відношення одиниць третього – прагматичного рівня – визначені комунікативною ситуацією [Караулов 1989, с. 36]. Рівнева модель мовної особистості відображає узагальнений тип особистості.

Конкретних же мовних особистостей у цій культурі може бути багато, вони відрізняються варіаціями значущості кожного рівня в складі особистості. Мовна особистість існує в культурному просторі, відображеному в мові, у формах суспільної свідомості, у стереотипах поведінки, у предметах матеріальної культури [Голик 2013, с. 262].

Мовна особистість є цілісним, багатоаспектним корелятом особистості. Вона є суспільним явищем, що включає в себе риси індивідуальності. Зважаючи на соціальний характер мовна особистість поняття більш широке, ніж власне особистість. Це комплекс протиріч між стабільністю й змінністю, стійкістю мотиваційних передумов і здатністю піддаватися зовнішнім впливам і взаємовпливам. Л.І. Мацько вважає, що мовна особистість " – це людина, яка не тільки знає українську мову, а й здатна творчо самовиражатися рідною мовою, пропагувати її, захищати й розвивати, тобто ставитися до неї свідомо, з почуттям відповідальності за її долю" [Мацько 1996, с. 67] .

Мовну особистість формує мовне середовище. Без такого довкілля людина не має змоги практично оволодіти механізмом мови, довести його до автоматизму. Формування національно-мовної свідомості та практичний вияв мовної творчості найбільш показові на прикладі видатних майстрів художнього слова. Література, наголошує В.М. Русанівський, слугує завданню національного самоусвідомлення, вираженню внутрішнього світу: історії, уподобань, культурних набутків [Русанівський 2001, с. 114]. Для творення стандарту української мови найважливішу роль відіграв художній стиль, в якому «мова стала засобом творення художньо-естетичних цінностей і виразником національної свідомості, етномаркованого світосприйняття та системи важливих, актуальних саме для українського етносу ціннісних орієнтирів» [Сюта 2013, с. 46].

Критерій мови авторитетних письменників, мовних особистостей історичного періоду, наділених високим рівнем мовної свідомості, був одним з чинників становлення мовної норми кінця XIX – початку XX ст.

Дослідження впливу особистості на розвиток мови є виявом антропоцентричного підходу в сучасній лінгвістиці. Історичні постаті змінювали тенденції мовотворення, висловлюючи свої думки на сторінках періодичних видань, наукових розвідок. Значний вплив на утвердження спочатку дескриптивної, а потім і прескриптивної норми, мали письменники, які вживали у своїх творах ті чи ті варіантні форми, популяризуючи їх. Переважно і граматисти, і письменники орієнтувалися на мову Г. Ф.Квітки-Основ'яненка та Т. Г. Шевченка, що мали в тогочасній свідомості авторів статус взірцевої. Мова творів митців художнього слова, як правило, відбивала водночас вплив рідних говірок, що були одним з головних джерел лексичної варіантності літературного стандарту.

В. І. Сімович зазначав, що мова різних письменників має різну цінність з погляду нормативності, наслідувати потрібно тільки гарну, оброблену, унормовану мову літератури. Оцінюючи мову письменників він назвав «найліпшим щодо мови сучасним українським письменником» Панаса Мирного. Високо оцінив також і мову І.Нечуя-Левицького та Б.Грінченка, хоча й зазначав, що подекуди в їх творах зустрічаються діалектні форми слів. Зразковою назвав граматист мовотворчість М. Коцюбинського [Сімович 1921, с. 19–23]. Письменники старшого покоління, зокрема Панас Мирний та І.Нечуй-Левицький, які були носіями середньонаддніпрянського говору, орієнтувалися на мову села (говірки Полтавщини та Звенигородщини), часто використовували в мові розмовні та фольклорні елементи [Чапленко 1955, с. 180].

Панас Якович Руденко (1849 – 1920), який писав під псевдонімом Панас Мирний, відомий в історії української культури як прозаїк і драматург, фольклорист, громадський діяч. Письменник виріс у Миргороді в родині бухгалтера повітового казначейства, навчався в Гадяцькому повітовому училищі. Перші спроби літературної діяльності вірш «Україна» й оповідання «Лихий попутав» були видані у Львові 1872 року. Багато творів письменника, зокрема «Хіба ревуть воли, як ясла повні» (написаний у

співавторстві з І.Біликом) через дію Емського указу довгий час не публікувалися. Тільки в середині 1880-х твори Панаса Мирного починають друкуватися на Наддніпрянщині.

Уже в юнацьких щоденниках (1865 та 1870 рр.) майбутнього письменника зустрічаються записи про потребу вивчення усної народної фразеології, що свідчить про високий рівень мовної свідомості: «Уже думаю... заніматись пословицями кожного дня... Думаю писати яку-небудь повість і вмісті приказки ізучати... Я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчився нашої мови... Правда, в мене є велика надія, мені тільки 16 років» [Грицютенко 1957, с. 22].

У публіцистичних творах та листах письменник не раз висловлювався про суспільну роль мови. Панас Мирний засуджував тогочасні тенденції, які визначали нібито «незграбність» української мови, її «мужичий» характер і «вищість» російської мови. Українська жива мова має розширювати сфери свого функціонування і слугувати літературною мовою народу, вважав він, а майстри слова мають шліфувати її. Турбувало прозаїка і правописне питання, яке поставало гостро у зв'язку з потребою перевидавати твори. Доречнішим для передачі українського слова у графіці автор вважає фонетичний принцип, що й було відбито у його прозі. Складність питання «переформатування» тексту для нового видання полягала не тільки у великій кількості наявних на той час правописів, а ще й у тому, що скореговані редакторами львівські видання адаптовані до норм західноукраїнського літературного варіанту тепер мали бути підлаштованими до мови Східної України. Це певною мірою зумовлювало поширення лексичних варіантів у мові.

Добираючи слова з народної мови, Панас Мирний дбав про мовну чистоту, він негативно ставився до використання без крайньої потреби слів іншомовного походження, надаючи перевагу діалектному матеріалу. На ідіостиль письменника значно вплинула фольклорна традиція, вивчення етнографічних матеріалів, мови класиків.

Видатною мовною особистістю кінця XIX – початку XX ст. був також Іван Нечуй-Левицький. **Іван Семенович Левицький** (1838–1918) народився в с. Стеблеві (нині селище міського типу в Україні, в Корсунь-Шевченківському районі Черкаської області) у сім'ї сільського священика. Батько, Семен Степанович, був освіченою людиною мав велику домашню бібліотеку і на власні кошти влаштував школу для селян, в якій і опанував читання й письмо його син. Продовжив освіту І. Левицький у духовному училищі при Богуславському монастирі, де вивчав класичні мови, після закінчення вступив до духовної семінарії, а пізніше до духовної академії. Отримавши звання магістра, вчителював: викладав російську мову, літературу, історію та географію. У цей період життя письменник робить свої перші літературні спроби. Його перу належать твори «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880), «Старосвітські батюшки та матушки» (1884).

Митця турбували проблеми соціального розшарування у суспільстві, освіти та їх вплив на формування української літературної мови. Своє бачення подальшого мовного розвитку І. Нечуй-Левицький висловлював у мовних дискусіях, в укладеному ним двотомному шкільному підручнику «Грамматика українського язика». Його лінгвістичні міркування знаходять відображення у змалюванні соціально-мовної ситуації в художніх творах, що склалася на Східній Україні: *«Сама мати почала доглядать дітей, і виховання дочок добре вдалося для неї. Вони держали себе зовсім ненатурально, як звичайно було в той час; вміли розмовлять по-французькій і по-руській [...]»* [Мялковська 2015, с. 113].

Попри відхід від фольклорної стилізації у загальному літературному процесі, І. Нечуй-Левицький не відступається від своїх переконань про живу народну основу мови, її зрозумілість для кожного. У пізніших творах народною мовою відтворювались діалоги і монологи персонажів, а мова автора засвідчувала певною мірою тенденцію до компромісного літературного стандарту [Рудецька 2013].

Прозаїк був відомий своїми пуристичними поглядами, та у творах все ж вдається до вживання запозиченої, іншомовної та інтернаціональної лексики (*натуралізм, ультрареальний, меркантильний, деспотизм, космополіт* тощо), а також прагне зменшити галицький вплив, вживання церковнослов'янських (*стражденик, животіти*) і російських слів (*оборки, парик, ботинки*).

У формуванні ідіолекта майстра слова важливу роль відіграли середньонаддніпрянські говірки. Є. Пилипенко зазначає, що І. Левицький перебільшував значення рідних говірок Надросся для формування норм літературної мови, недооцінюючи решту зразків [Пилипенко 2003, с. 46]. Теоретичні настанови І. Нечуя-Левицького не завжди відбивалися в мові його творів, а тому у їх текстах чимало лексичних варіантів. Науково-публіцистична і літературна діяльність письменника мала значний вплив на становлення лексичної норми.

Фундаментально вплинула на формування словника сучасної української літературної мови й утвердження мовної норми діяльність Б. Грінченка. **Борис Дмитрович Грінченко** (1863 – 1910) – видатна постать української культури, письменник, лексикограф, педагог, редактор, видавець і етнограф. Народився на хуторі Вільховий Яр на Слобожанщині. Навчався в реальному училищі у м. Харкові. Походив із поміщицької родини. Батько його пишався родинними зв'язками з Григорієм Квіткою-Основ'яненком, знайомством із Петром Гулаком-Артемівським, добре знав українську мову, але розмовляв нею тільки з селянами, у сім'ї ж спілкувався російською [Настенко 2013, с. 6]. Двомовне середовище спонукало письменника до роздумів, щодо місця української мови в житті суспільства. Під впливом «Кобзаря» ще в юнацькі роки починає збирати та записувати почуті пісні, легенди, казки та інші фольклорні матеріали, захоплюється народницьким рухом.

Літературну діяльність розпочав у 80-х роках XIX століття. Б. Грінченко – автор близько 50 оповідань: «Чудова дівчина» (1884),

«Екзамен» (1884), «Олеся» (1890) «Украла» (1891), «Дзвоник» (1897) та ін., повістей «На розпутті» (1891), «Серед темної ночі» (1900), «Під тихими вербами» (1901) тощо.

Він зробив вагомий внесок у розвиток української мови як лексикограф, письменник, громадський діяч, видавець. «Словар української мови» був найважливішою лексикографічною працею свого часу. Жива народна мова повною мірою відбита у словнику. Фіксує в ньому багато вузьких діалектизмів, у художніх творах Б. Грінченка їх уникав. Прозаїк не надавав великого значення натуралізму в мові персонажів, як переважна більшість митців того часу, а здебільшого використовував ті засоби діалектної системи, що були спільними в більшості середньонадніпрянських говірок [Кравченко 2001, с. 14].

Мовотворчість письменника добре досліджена в різних аспектах: трансформація рідної говірки в мовно-творчому комплексі письменника (К. Глуховцева, Б. Шарпило); структура художнього слова (Т. Возний іншомовні слова у мовленнєвій практиці (О. Муромцева, І. Муромцев); фразеологія художнього мовлення (С. Дідик, М. Коломієць); перифрази в поезіях (І.Кобилянський); індивідуалізація мови персонажів прозових творів (О. Скорик); індивідуальний синтаксис (Н. Гуйванюк, М. Кобилянська). Однак аспект нормативності мови Б. Грінченка залишається мало вивченим.

Письменник творчо застосовує словотвірні засоби української мови, використовує багаті діалектні ресурси, шанує книжну традицію. Звичайно, знаходить своє відображення у його творах і вплив російської мови. Усі ці фактори створювали умови для поширення варіантних форм слів у прозі Б. Грінченка.

Загалом же мова його творів, завдяки високій мовній свідомості автора була унормована, як на той час, і сприймається сьогодні майже як сучасна.

Літературна діяльність І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка та ін. сприяла, з одного боку, розвиткові й оновленню в

літературі шевченківських традицій, а з іншого – подоланню тих чи тих спроб наслідування його літературної та мовної творчості та відкриває нові шляхи художнього пізнання дійсності.

До непересічних явищ української літературної мови того періоду належить мовотворчість М. Коцюбинського, що пов'язана з подільським говором. **Михайло Михайлович Коцюбинський** – український письменник, журналіст, педагог, громадський діяч. Навчався у духовному училищі м. Шаргорода. В юнацтві заробляв приватними уроками і продовжував самоосвіту, а у 1891 р., склавши екстерном іспит на народного учителя при Вінницькому реальному училищі, працював репетитором. Письменник вів активне громадське життя, у його будинку збиралась літературна молодь міста, зокрема відомі в майбутньому письменники Василь Блаkitний і Микола Вороний.

М. Коцюбинський є одним із найоригінальніших українських прозаїків. Він одним із перших усвідомив потребу реформаторства української літератури і мови в напрямі модерних європейських тенденцій. Письменник спробував себе у поезії, перекладах, нарисах, та швидко головним полем його художньої діяльності стала проза. Його перу належать «Тіні забутих предків», «Intermezzo», «Fata morgana», «Харитя» та багато інших творів.

Мовна практика літератора — один із яскравих прикладів широкого підходу до розвитку української літературної мови. Не заперечуючи ваги різних її стилів, слів-новотворів, оригінальних виразів, конструкцій, він головним джерелом збагачення мови літератури вважав народну мову. Цей письменник був «шліфувальником» тих норм, які на той час уже склалися. Найрізноманітніші й найточніші семантичні відтінки кожного слова, нові, свіжі високохудожні тропи й фігури, його своєрідний синтаксис досягали максимальної ідейної чіткості й психологічної глибини в зображенні життєвих явищ [Дроздовський 1973, с. 62].

Писав М. Коцюбинський, звичайно, тією мовою, яка усталилася в Східній Україні від часів харківської школи романтиків, Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка. Як особистість з яскраво вираженою мовною свідомістю, письменник працював над унормуванням лексики власних творів. Надзвичайно актуальним питанням того часу була фонетична адаптація іншомовних слів. Митець, рафінуючи свою мову, звертався до словників, граматик і застосовував набуті лінгвістичні знання у роботі з ними. У спробах впорядкувати мовний матеріал, з великої кількості лексичних варіантів (фонетико-орфографічних, морфологічних, словотвірних різновидів) він намагається добирати найпоширеніші.

В. Чапленко відзначав, що письменник, як ніхто інший з його сучасників і навіть письменників пізніших років, свідомо боровся з вузькими діалектизмами, хоч і своєю власною практикою не заперечував їх художньої вартості [Чапленко 1955, с. 178]. Водночас він шанував мовотворчість І. Франка та О. Кобилянської та ін. галицьких й буковинських письменників, тому в його творах траплялися і елементи тодішнього західноукраїнського варіанту літературної мови. Це такі слова і конструкції, як *реченець «строк»*, *таким робом, робучий, спочувати, зарібок, не годен, навчитель, бюрко, хлоп, як ся маєте* та ін. [Русанівський 2001, с. 271–272].

Західноукраїнські говори найбільше відбилися в мові В. Стефаника, Б. Лепкого, О. Кобилянської.

Видатною мовною особистістю був **Василь Семенович Стефаник** (1871 – 1936) – письменник, новеліст, поет, політик. Українець здобув освіту у польських гімназіях Коломиї і Дрогобича, де предмети викладалися німецькою та польською мовами. За участь у таємному творчому об'єднанні письменників «Покутська трійка», до якого також входили Л. Мартович та Марко Черемшина, був виключений з гімназії у м. Коломия. У студентські роки В. Стефаник брав участь у діяльності «Академічної громади», у польських і українських студентських гуртках, літературних об'єднаннях. У 1899 році побачила світ збірка новел письменника «Синя книжечка», яку

позитивно оцінили І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська.

В. Стефаник визначав мову головною ознакою культури нації і відчував потребу змінити положення української мови, зміцнити її позиції в усіх сферах життя. Письменник прагнув піднести українську мову до рівня європейських мов, що мали можливості всебічного розвитку.

Основа літературної мови має бути народною, – вважає новеліст. Жива народна мова найбільше відображає ментальність, культуру, етнографічні особливості народів, що й засвідчувала мовотворчість В. Стефаника. Тож діалектизми в прозі письменника мали не лише інформативне навантаження, а й виконували стилістичні функції. Значною мірою це позначилось і на використанні варіантних засобів. Риси покутського говору можна простежити на всіх структурних рівнях. Серед фонетичних рис це: /e/ з палаталізацією попереднього приголосного на місці літературного /a/ (*порєдок*), і тверде /ц/ укінці слів (*конець*), і пом'якшене /ч/ (*богачю*), і середнє /л/ (*мелник*), і м'яке /р'/ (*прокураторь*) та ін [Русанівський 2001, с. 270]. Чимало в текстах також лексичних діалектизмів (номінативних варіантів слів): *аді* 'глянь', *бола* 'недуга', *гофа* 'двір', *нехарапутний* 'неохайний', *уберія* 'одяг' тощо [Матвіяс 2010, с. 76–79].

Мова східноукраїнського і західноукраїнського літературних варіантів різнилася, особливо помітними були ці відмінності у фонетиці. Письменник відчував мовну спільність Галичини і Наддніпрянської України, а тому працював над своєю мовою, її природністю, зрозумілістю, нормативністю [Кліщун 1993, с. 114].

Митець часто використовує стилізацію мови персонажів. Наприклад, персонаж Іван Дідух використовує і місцеві слова, і військову термінологію австрійської армії (*курєй* «зіцірував», *старій говорить*: «*Стара, гай, машір — інци, цвай, драй*»). Зовсім по-іншому звучить мова автора, в якій діалектних елементів майже немає.

«Стефаник — це митець з божої ласки,— писав І. Франко в статті «Українська література». — Він досконало володіє формою і має подиву гідний смак у доборі своїх творчих засобів. Він уміє найпростішими засобами справити якнайбільше враження» [Піхманець 2007, с. 17].

Риси західноукраїнського варіанту літературної мови і діалектні варіанти слів притаманні також мові творів Б. Лепкого. **Богдан Теодор Нестор Лепкий** (1872 – 1941) — український поет, прозаїк, літературознавець, критик, перекладач, історик літератури, видавець, публіцист, громадсько-культурний діяч, художник. "Органічно вписана в український літературний процес від початку ХХ століття, процес, що розвивався під впливом, з одного боку, традицій української класики під опікою І. Франка, а з другого – новітніх західноукраїнських літературних течій, творчість Лепкого протягом десятиліть займала одне з провідних місць в українській літературі на західноукраїнських землях, багато в чому визначаючи її рівень поряд з творчістю В. Стефаника, О. Кобилянської, М. Яцива, П. Карманського, В. Пачовського, О. Туринського”, – пише М. Ільницький у передмові до двотомника Б. Лепкого [Ільницький 1991, с. 7].

Дбаючи про усталення норм вживання слів, про літературну мову на західноукраїнських землях, Б. Лепкий водночас відображав у своїх творах мову різних суспільних верств населення України, не цураючись, зокрема, і росіянізмів. Пояснював він свідоме вживання таких ВРН слів прагненням відійти від польського впливу, який панував тоді на західноукраїнських землях. У творах Б. Лепкого росіянізми – це слова, які стилізували мову героїв і не завжди усвідомлювались як запозичення: *обидити, от одра і сна, ум мой просвіти, надходить туча, іноді случається, звичайний блеск, заграничні вбрання, краски полиняли.*

Мові Б. Лепкого притаманна яскраво виражена лексична варіантність: фонетико-орфографічна, морфологічна, словотвірна тощо. Добір словесних засобів автора часто зумовлений стилістичною метою.

Дослідниця мови Б. Лепкого Л. Бурківська наголошує на тому, що мовотворчість письменника є цікавим феноменом, оскільки творець, ввівши в українську літературу нові теми, синтезував книжні та народорозмовні елементи, зафіксував живомовну практику, активізував семантичні та граматичні потенції художнього стилю [Бурківська 1999, с. 3].

Яскравою мовною особистістю була також **Ольга Юліанівна Кобилянська** – українська письменниця, суспільна діячка. Її батько походив зі шляхетного галицького роду, а мати зі спольщеної німецької сім'ї, що безумовно вплинуло на формування мовного світогляду письменниці. У ситуації багатомовності, що була зумовлена насамперед україномовним родинним середовищем і німецькомовним навчанням, О. Кобилянська наголошувала: «По-українськи» не йшло мені писання скоро, а зостановлюватися над словом я не мала терпцю, бо все, що напливало на думку рвалося якнайскоріше стати на папері, щоб не запізнитись» ((Лист від 15 травня 1898 р. до Олександра Барвінського, с. 123) [Кобилянська Лист, 123]. Багатомовність знаходить відображення у текстах, що виявляється у використанні варіантних форм, іншомовних слів, варваризмів, побудові речень за німецькими чи польськими зразками тощо. Часто в мові письменниці трапляються і лексичні полонізми, особливо ті, що стосуються побутових речей, суспільних реалій. Ця риса – характерна ознака ідіолекту О. Кобилянської в епістолярній спадщині, однак в прозових творах вона намагається уникати польських слів.

Творчій манері представниці Буковини притаманні загалом риси загальноукраїнської літературної мови, проте відчувається вплив західноукраїнської літературної традиції. Це закономірно, адже вона накладалася на ту мову, якою користувалася галицька, покутська і буковинська інтелігенція і яка позначалася на мові простолюду. Тому в мові письменниці є такі слова, як *штивний* «прямий», *газда/газдиня*, *стрій* «одяг», *гарувати* «тяжко працювати», *заховуватися* «поводитися», *кримінал*

«тюрма», *файний*, *небавом* «незабаром», *кавка* «гава», *сарака* «бідолага», *хосен* «користь» тощо [Русанівський 2001, с. 285].

Діалектні особливості найвиразніше виявляються у творах О. Кобилянської на сільську тематику. У творах про інтелігенцію діалектних форм набагато менше, особливе призначення в них мають іншомовні слова, що використовуються з метою створення відповідного мовного колориту, надання мові рис елітарності. Ідіолект письменниці формується характерними висловами, зворотами, будовою мовних кліше, лексичними і стилістичними засобами.

О. Кобилянська, як і багато інших західноукраїнських письменників, працювала над своєю мовою, намагалася не вживати діалектизмів і прагнула наблизити мову своїх творів до літературної мови східноукраїнського зразка, що засвідчує її пізніша мовотворчість [Прокопенко 1963, с. 56 – 58].

Специфікою переважної більшості українських мовних особистостей періоду кінця XIX – початку XX століття була багатомовність, спричинена суспільно-політичною ситуацією, що зумовило процеси інтерференції і знайшло своє відображення у текстах письменників, зокрема зі Східної України, яка перебувала під владою Російської імперії. Лексична варіантність – характерна ознака тогочасної мови прози (і мови загалом), яка формувалась під впливом двох традицій літературної мови, широкої діалектної бази, правописного різноманіття та інших факторів. Наслідки цього впливу помічали і намагалися усунути автори граматик й укладачі словників. Українські творчі слова – були видатними мовними особистостями з високим рівнем мовної свідомості. Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська, Б. Лепкий – письменники, які безперечно вплинули на розвиток і нормування української літературної мови, збагативши її діалектними одиницями і розвинувши лексико-семантичний та стилістичний потенціал.

1.2.2. Східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови

Варіантність у мові може виявлятися по-різному: як категорія семіотична і як явище, що супроводжує існування різних мовних стратів. Тому в лінгвістиці варіантами називають не лише паралельні форми існування одиниць кожного рівня, але й відмінні мовні ідіоми.

І. Г. Матвіяс виокремлює такі співвідношення між ідіомами:

- а) одна літературна мова, якою користуються кілька націй;
- б) коли одна нація користується двома автохтонними літературними мовами (наприклад, нижньолужицька і верхньолужицька для лужицьких сербів);
- в) коли поряд з літературною рідною мовою починає функціонувати внаслідок історико-політичних причин друга нерідна національна мова (наприклад, російська в республіках колишнього СРСР) [Матвіяс 1998, с. 3].

Варіанти національних мов – різновид варіантності функціонування мов. Це особливий тип варіантності, оскільки певна нація користується кодифікованими територіальними варіантами. Він може розвиватися в національних мовах з великою територією поширення, особливо, якщо в цих мовах наявна велика кількість відмінних наріч [Матвіяс 1998, с. 4].

Українська мова з давніх часів об'єднувала велику територію з різноманітними діалектами. На формуванні літературної мови позначалися також книжна церковнослов'янська і давньоруська традиції. У XIV–XVIII століттях функціонували у різних сферах слов'яноруська, проста та народорозмовна мова [Матвіяс 1998, с. 155].

У XIX – на початку XX ст. на всій території України фактично існували історично сформовані два варіанти літературної мови: мова східної частини України, яка входила до складу Російської імперії, і мова західної частини українських земель (Буковина, Галичина, Закарпаття), яка входила до Австро-Угорської імперії [Карікова 2012, с. 7]. Східноукраїнський мовний

ідіом спочатку виконував функції літературного стандарту, а з виходом у світ 1837 р. «Русалки Дністрової» можна говорити про наявність східного і західного різновиду літературної мови.

Розвиток теорії і практики діалектологічних досліджень, а також досвід, набутий мовознавцями у вивченні питань історії та теорії літературної мови, посприяли актуалізації питання про варіанти україномовного стандарту на різних етапах його розвитку. Спершу М.А. Жовтобрюх підкреслив розширення функцій народної мови збірника «Русалка Дністрова», він зазначив, що народна мова почала виконувати роль літературної. Пізніше М.І. Толстой висловлював думку про контамінацію двох діалектних баз чи навіть двох варіантів української літературної мови. І.Г. Матвіяс та З.Т. Франко теоретично осмислили співвідношення існування форм літературної мови та описали фонетико-морфологічні особливості західноукраїнського варіанта нової літературної мови [Мацюк 2002, с. 156].

Варіанти літературної мови сформувалися на двох діалектних основах: на основі південно-східних говорів (полтавських, слобожанських, середньонаддніпрянських у вужчому значенні) – східноукраїнський тип, і на основі південно-західних говорів (наддністрянських, буковинсько-покутських, гуцульських) – західноукраїнський (галицький) тип [Жилко 1958, с. 85]. Кожен з них відрізнявся особливостями будови й умовами функціонування, розвитку.

Обмеження функціонування української мови східноукраїнського варіанта спричинене дією указу Олександра II, який був підписаний в Емсі (Німеччина) 18 травня 1876 р., до якого 8 жовтня 1881 р. Олександр III вніс незначні зміни. Указ 1876 року забороняв друкувати українською мовою будь-які тексти — оригінальні чи перекладні, — окрім художніх творів та історичних документів; забороняв театральні вистави та прилюдні читання українською мовою; ввезення українських книжок, виданих закордоном; викладання будь-яких дисциплін українською в школі; заборонялося також тримати в шкільних бібліотеках українські книжки. Зміни, внесені 1881 року,

переважно стосувалися дозволу друкувати словники російською абеткою і зняття заборони з театральних вистав за умови, що кожного разу відповідний генерал-губернатор чи губернатор дасть спеціальний дозвіл та що не існуватиме виключно українських труп. Укази 1876–1881 рр. були скеровані на цілковите усунення української мови з громадського життя. (Недопущення української мови до судів та адміністративних установ не потребувало окремої згадки, бо так було заведено ще з кінця XVIII століття) [Шевельов 1987]

Відомо, що політика австро-угорського уряду була політикою нацьковування однієї нації проти іншої. У Галичині цісарський уряд, лавіруючи в своїй політиці між польською шляхтою, що гнобила галицьке селянство, і місцевою українською буржуазією, що ворогувала з польською шляхтою як з конкурентом, змушений був задовольняти час від часу деякі вимоги цієї буржуазії щодо української школи, а також літератури і преси українською мовою [Плющ 1958, с. 31].

Понад п'ять століть західноукраїнські землі перебували в складі інших держав, не мали територіальної й етнічної єдності. Ця обставина, а також суто географічні умови — значний масив гірського рельєфу, що утруднював спілкування між селами, містами і містечками, сприяли збереженню у мові населення деяких архаїчних рис, успадкованих з давньоруської мови, та виробленню нових діалектних рис, відмінних від тих, що формувалися у Східній Україні. Поставлена в підневільне становище, українська мова в різних частинах Західної України зазнавала впливу структурно віддалених мов держав-завойовників — польської, німецької, угорської, румунської. Внаслідок цього деякі лексичні морфологічні, синтаксичні елементи згаданих мов упродовж тривалого часу адаптувалися до системи української мови і стали органічною складовою частиною південно-західного наріччя, певною мірою вплинувши на специфіку його лексичного складу [Муромцева 2000, с. 197].

У кінці XIX – на початку XX ст. нормалізаційні процеси відбору засобів літературної мови активно набирали оберти, а тому у мові функціонували різні форми одних і тих самих слів, поширених у західноукраїнському варіанті, і поширених у східноукраїнському варіанті. «Для українського мовознавства значний інтерес становить проблема ареальної диференціації, змінності мовних одиниць у просторі як складова частина комплексної проблеми змінності / стабільності ... мови. Особливого значення ця проблема набуває стосовно лексико-семантичного рівня» наголошує П. Ю. Гриценко [Гриценко 1990, с. 5].

Варіанти відображали особливості різних українських говорів. Східноукраїнський варіант базувався на середньонаддніпрянських (Т. Шевченко, Л. Глібов, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Старицький, А. Тесленко), східнополіських говірках (П. Куліш, С. Васильченко), слобожанських (П. Грабовський, Я. Щоголів, Б. Грінченко), степових (М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий), подільських (А. Свидницький, С. Руданський, М. Коцюбинський), волинсько-західнополіських (Леся Українка). На галицько-буковинсько-карпатських говірках формувалася мова творів письменників, що репрезентують західноукраїнський варіант літературної мови (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, Ю. Федькович, І. Франко, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина, Лесь Мартович, О. Маковей) [Матвіяс 1996, с. 43].

Східноукраїнський і західноукраїнський варіанти української літературної мови відрізнялися **правописом**. У XIX і на початку XX ст. не було єдиної орфографічної системи, практик правопису налічують близько 50. Вони мали здебільшого індивідуальний характер, але всі зводились до двох більш-менш виразних типів — етимологічного і фонетичного. Найпоширенішим був правопис на основі **фонетичного принципу**. У Східній Україні користувалися **кулішівкою** (від прізвища П. Куліша), у Західній — **желехівкою** (від прізвища Є. Желехівського). Ці правописи різнилися низкою ознак:

1) застосуванням літери *ї*: у західноукраїнському варіанті літера *ї* вживалася для позначення *йі* — *свої*, на місці етимологічних *е* та *ѣ* — *всім*, *діло* та в запозиченнях — *клімат*, *політика*, у східноукраїнському варіанті, за винятком першого випадку, вживалася буква *і*;

2) застосуванням **апострофа**: у західноукраїнському варіанті апостроф ставився тільки після префікса — з'єднати та для позначення роз'єднаної вимови приголосних і голосних — *з'організувати*, у східноукраїнському — приблизно як за сучасним правописом;

3) написанням **знака м'якшення** після приголосних **с, з, ц** перед пом'якшеними губними: *сміло*, *звір*, *цвіт* — *сьміло*, *зв'ір*, *цв'іт*;

4) вживанням суфіксів **-ський, -зький, -цький** із знаком м'якшення (у східноукраїнському варіанті) і без нього (в західноукраїнському варіанті);

5) вживанням **знака м'якшення** після **н** перед суфіксами **-ський, -ство**: *український*, *міщанство* — *україньський*, *міщаньство*;

6) закінченням **називного відмінка однини іменників середнього роду** типу *знання* за наявності і відсутності подвоєння приголосних перед ним: *життя* — *житє*;

7) закінченням **давального відмінка однини** іменників чоловічого роду на **-ові, -еві і -ови, -еви**: *батькові*, *коневі* — *батькови*, *коневи*;

8) закінченням **давального і місцевого відмінків однини іменників жіночого роду та місцевого відмінка однини іменників чоловічого роду з м'якими приголосними основи -і та -и** (*землі*, *на коні* — *земли*, *на кони*),

9) закінченням **родового відмінка** множини іменників на **-ей та -ий** типу *людей*, *тіней* — *людей*, *тіний*,

10) написанням частки **-ся** з дієсловами: *знатися* — *ся знати*,

11) правописом **іношомовних слів**: *план*, *міфологія*, *кафедра*, *університет* — *плян*, *мітологія*, *катедра*, *універзитет* тощо.

Фонетичні правописи базувалися на живомовній традиції, тобто фіксували місцеву вимову якнайчіткіше, тому орфографічні відмінності між

західноукраїнським і східноукраїнським варіантами літературної мови зумовлені тим, що діалектна основа їх була різною.

Варіанти мови різнилися деякими фонетичними ознаками. У системі **вокалізму** східноукраїнська і західноукраїнська форми відрізнялися вживанням:

- **о** – **і**: *народ, послати, орли* – *нарід, післати, вірли*;
- **е** – **і**: *мед, берег, приятель* – *мід, беріг, приятіль*;
- **о** – **е**: *сльоза, до нього, чорниці* – *сле́за, до него, черниці*;
- **а** – **о**: *гарячка, багато, зламати* – *горячка, богато, зломати*;
- **і** – **и** *інший, гілля, привітатися* – *иньший, гиля, привитатися*).

Система **консонантизму** була в обох варіантах майже однаковою, за винятком вживання приголосних **л** – **в** кінці складів: *горілка, сопілка, орел* – *горівка, сопівка, орев*. Серед інших фонетичних особливостей можна назвати вживання звукосполучень **ри** – **ер**: *криниця, кривавий* – *керниця, кєрєавий* [Матвіяс 2011, с. 19–21]..

Нетотожною була й грамати́ка двох різновидів літературної мови. Зокрема, І.Г. Матвіяс виділяє наступні **морфологічні відмінності**:

– закінчення форм **орудного відмінка однини іменників I відміни**, прикметників і займенників **-ою, -єю** у східноукраїнському варіанті та **-ов, -єв** у західноукраїнському: *головою, водицею, білою, собою, моєю* — *головов, водицев, білов, собов, моєв*);

– закінчення форм **орудного відмінка однини іменників II відміни** з м'яким приголосним основи **-ем** — **-ом** : *вогнем, вуглем, серцем* — *огньом, вугльом, серцьом*;

– закінчення форм **називного і знахідного відмінків множини** іменників з м'яким і стверділим приголосним основи **-і** – **-и**: *тіні, кості, очі, миші* — *тіни, кости, очи, миши*;

– відсутність і наявність залишків **форм двоїни** іменників жіночого роду: *дві ноги, руки, жінки, дівчини* — *дві нозі, руці, жінці, дівчині*;

– **м'яка і тверда група прикметників**: синій, теперішній, давній – синий, теперішній, давний;

– відмінні форми **особових займенників**: мені, мене, тобі, тебе, собі, себе, його — ми, ти, си, мі, ті, м'я, тя, го;

– різні форми **вказівних займенників**: цей, ця, це, ці, той, та, те, ті — сесь, сеся, сесе, сесі, тот, тота, тоте, тоті, тамтой, тамта, тамте, тамті;

– **числівникові форми**: чотири, дванадцять, двадцять, двісті — штири, дванайцять, двацяць, двіста;

– форми **інфінітива** на **-ти** і **-чи**: текти, стерегти, запобігти — печи, стеречи, запобічи;

– **особові форми дієслів** на **т – т'**: любить, йдуть, співають — любить, идут, співають;

– наявність і відсутність кінцевого **т** у формах **зворотних дієслів** з постфіксами **-ся – -сь**: рветься, здається, сміється — рвесь, здаєсь, смієсь;

– **постпозитивне і препозитивне вживання зворотної частки** в дієслівних формах: каюся, хочеться — ся каю, ся хоче;

– відмінні форми **дієслів минулого часу** дійсного і умовного способу: я жив, ти була, ви знали, ми прийшли б — жив-єм, була-сь, знали-сте, прийшлиби- смо;

форми **майбутнього часу дієслів**: буду робити, робитиму, будеш жити, житимеш — буду робив, будеш жила [Матвіяс 1998, с. 155].

Східноукраїнський і західноукраїнський варіанти літературної мови — мовні страти, що існували у кінці XIX — на початку XX. Вони з'явилися внаслідок роз'єднаності українських земель, перебуванню їх у різних суспільно-політичних умовах. Варіант літературної мови Східної України базувався на середньонадніпрянських говірках південно-східного наріччя, західноукраїнський різновид — на надністрянських говірках південно-західного наріччя. Відмінними були і системи правопису, які використовували письменники, науковці. Співіснування двох форм

літературної мови сприяло утворенню численних лексичних варіантів, що функціонували в мові паралельно.

1.2.3. Причини виникнення і поширення варіантних форм в українській мові

Виникнення варіантних форм пов'язано з мовними змінами на макро- й мікрорівнях. Науковців цікавить природа таких змін, чи становлять вони розвиток, еволюцію мови, і що може бути показником цього прогресу в мовній системі [Булаховський 1971]. Мовознавці намагаються з'ясувати також причини зрушень і загальні їх закономірності.

С.В. Семчинський відзначає, що в мові виявляються **універсальні закони діалектики**. Одним з таких виявів є *взаємопов'язаність мовних рівнів*: морфологічні зміни у слові відбуваються внаслідок певних фонетичних змін і т. ін. Важливою суперечністю у мові також є *суперечність між потребами і засобами вираження*. Саме внаслідок розв'язання подібних суперечностей, як зазначає науковець, у мові виникають нові слова, конструкції, граматичні форми і т. ін. У мові діє також *«закон діалектичного заперечення»*, що полягає у використанні старого для створення нового, зростання нового в надрах старого, завдяки чому відбувається прогресивний розвиток мови.

Репрезентує діалектичні закони за С. В. Семчинським також *«закон єдності й боротьби протилежностей»*: це боротьба між новою і старою формою, між старим і новим змістом. Найяскравішим виявом цього закону є лексичні варіанти, які за своєю суттю є антагонічними формами одних і тих самих слів.

Крім універсальних законів мовний розвиток спричиняється й дією **законів спеціальних: фонетичних, морфологічних, словотвірних і синтаксичних** [Семчинський 1988, с. 294–300].

Причини змін у мові, а отже і виникнення варіантних форм, можуть бути зовнішніми та внутрішніми, як зазначає М. П. Кочерган [Кочерган 2008, с. 45]. *До зовнішніх причин* зараховують вплив екстралінгвальних факторів на мову: суспільно-політичного розвитку, різних історичних подій, науково-технічного прогресу, культурний поступу, наслідків контактування мов, діалектів тощо. Зовнішні чинники можуть спричиняти зміни окремих структурних елементів: появу нових слів, вимову звуків, виникнення нових граматичних форм. Деякі явища неспричинені дією впливу позамовних факторів, причини їх появи – *внутрішньомовні*. Це – ті зумовленості, які закладені у її внутрішній системі, це суперечності, що існують у самій мові [Кочерган 2008, с. 43–45]. Як бачимо, внутрішньомовні закономірності розвитку співвідносні з універсальними та спеціальними законами, які виділив С. В. Семчинський, який вважав, що причини мовних змін можуть бути лише внутрішніми, точніше лише зосередженими в мові, а зовнішніх законів просто не існує, а отже недоцільним є і поділ законів на внутрішні та зовнішні [Семчинський 1988, с. 296]. На нашу думку, такий погляд на причини змін у мові суперечливий, адже не можна відкидати вплив екстралінгвальних чинників на мову (наприклад, незаперечним є факт появи нового слова / значення у старого слова з появою нової реалії).

Постійний мовний розвиток характеризується змінами у звуковій, лексичній, морфологічній та синтаксичній системі. Проте на різних рівнях мови ці зміни відбуваються з неоднаковою швидкістю: найбільш стійкою є грамати́ка, особливо морфоло́гія, більш рухливою – фонетична система, лексико-семантична система визнається ж мовознавцями як найбільш схильна до змін [Кочерган 2008, с. 50].

Саме лексична система наочним чином відбиває динамізм мовного розвитку [Пономаренко 2013, с. 6]. Одним із свідчень змін у мові є поява нових лексем. Проте не можна ототожнювати появу нових слів із прогресивністю у мові. Л. А. Булаховський наголошує, що з факту наявності (утворення) великої кількості слів у певній мові не треба робити висновок

про мовну розвиненість цієї мови, адже і нерозвинені мови можуть мати багато слів, наприклад, у тубільців Південної Австралії існує величезна кількість слів, що стосуються татуювання, тобто велика кількість слів з конкретною семантикою, і натомість у цій мові бракує слів із загальним значенням [Булаховський 1971, с. 60]. Те саме можемо сказати про кількість варіантних форм: вона не є прямим свідченням розвиненої мови, вона лише показує, що в мові відбуваються активні процеси, зрушення на рівні фонетики, морфології, словотвору.

К. С. Горбачевич виокремлює також внутрішні та зовнішні причини варіювання. *До внутрішніх* мовознавець зараховує: 1) нееквівалентність форми і змісту, що виникла в результаті нерівномірного розвитку цих категорій; 2) багатоманітність структурних потенцій мовної системи та її перебудова у процесі розвитку мови; 3) фактор аналогії (парадигматичної й синтагматичної); 4) тенденція до економії (лінійної, матеріальної чи мисленнєвої); 5) прагнення до реалізації диференційних ознак фонем в позиційних умовах наголошених і після наголошених голосних складах, а також тенденція до полегшення вимови [Горбачевич 1978, с. 23].

До зовнішніх причин варіювання належать: 1) вплив територіальних діалектів та локальних різновидів літературної мови; 2) міжмовні контакти (запозичення одного й того ж слова з різних мов, вплив мови-посередника, умови білінгвізму і т.п.) [Горбачевич 1978, с. 78].

Зазвичай виникнення варіантності викликане не однією, а кількома або цілим комплексом причин. Умов для поширення в мові кінця XIX – початку XX століть було досить багато, зовнішні рушії тісно перепліталися із внутрішніми чинниками мовних змін. Основними факторами суспільно-політичного характеру була розмежованість українських територій: існування західноукраїнського і східноукраїнського літературних варіантів; вплив мажоритарних та інших мов, поширених в Російській та Австро-Угорській імперіях; взаємовплив говорів української мови.

Відсутність єдиного принципу впорядкування, унормування мовної системи відігравала вирішальну роль у поширенні варіантних форм. Різноманітні правописні практики, що дещо усталились порівняно з початком XIX століття, залишаються звичним явищем. Вони становили складову частину традицій книгодрукування в Західній і Східній Україні.

Висновки до Розділу 1:

Варіантність є невід’ємною частиною мовної системи, вона нерозривно пов’язана з мовною нормою. Множинність варіантних форм кінця XIX – початку XX ст. свідчила про розвинену систему мовних засобів, яку використовували у своїй мовній практиці українські письменники. Саме ця лінгвальна база стала основою формування літературної норми сучасної української літературної мови.

Лексична варіантність була складником динаміки лексичної норми. Попри те, що варіантність призводила до надлишковості форми та суперечила внутрішньомовним законам (а тому часто оцінювалась теоретиками мови і кодифікаторами як негативне явище), вона була важливим діяхронним показником зрушень у мовній системі.

Лексична варіантність як системне явище має багато спільного з синонімією, паронімією, полісемією, однак всі ці поняття різняться між собою. Ключовий принцип мовної категорії варіантності – принцип тотожності, який полягає у зіставленні кількох виявів однієї й тієї самої одиниці. Першочерговим аспектом у діяхронії є пошук тенденцій розвитку, що створює передумови для кваліфікації лексичної варіантності як головного джерела розбудови ЛССМ. Конкурування паралельних форм в історії літературної мови супроводжувалось низкою процесів, що призводили до звуження варіантних рядів.

Причинами виникнення ЛВ межі століть була низка екстралінгвальних факторів (розмежованість українських територій, обмеження функціонування мови, відсутність єдиної системи правопису, наявність двох варіантів літературної мови, інтерферентні процеси), які тісно перепліталися із інтралінгвальними чинниками мовних зрушень.

Одним з найважливіших критеріїв розвитку сучасної української мови була мовотворчість авторитетних письменників. Прозаїки були фундаторами тенденцій літературної норми межі століть. Тексти П. Мирного, І. Нечуя-

Левицького, Б. Грінченка, М. Коцюбинського засвідчували наявність в мові великої кількості варіантних форм, поширених у східноукраїнському варіанті літературної мови. Твори В. Стефаника, Б. Лепкого, О. Кобилянської фіксували ЛВ, які функціонували в західноукраїнському варіанті літературної мови.

РОЗДІЛ 2

ВАРІАНТНІСТЬ І ЗАСАДИ НОРМОТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

2.1. Мовна дискусія кінця XIX – початку XX століть і формування літературного стандарту

Загальні питання мовної дискусії кінця XIX – початку XX століть розглядали Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, Р. А. Трифонов, В. К. Чапленко, О. Г. Муромцева, С. С. Лук'яненко та інші. Детального вивчення потребує нормотворча проблематика кінця XIX – початку XX ст., яка постала в зв'язку інтенсивним розвитком словникового складу, з розширенням функцій української мови та потребою створення кодифікаційних джерел. Мовна дискусія спонукала українську інтелігенцію до пошуку єдиного правильного шляху розвитку української літературної мови.

Головною передумовою дискусії була суспільно-політична ситуація, що склалася на українських землях. В умовах бездержавності українська мова на різних територіях мала неоднакові умови розвитку. Російський уряд на Сході України проводив русифікаторську політику, апогеєм якої стали нормативні акти, відомі в історії як Валуєвський циркуляр і Емський указ. Таємний обіжник міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 липня 1863 р. був інструкцією для державних органів влади: забороняли надавати цензурний дозвіл на друкування освітніх книг українською мовою, закривали деякі українськомовні газети й забороняли діяльність українського театру. Указ Олександра II, підписаний в німецькому місті Емсі 18 травня 1876 р. містив заборони перевезення книжок з-за кордону, друку оригінальних творів й перекладів. Винятком були тільки історичні пам'ятки і твори письменників, які мали видаватися з дотриманням російського правопису. Внаслідок русифікації українська мова була усунена з вищих сфер громадського життя,

оскільки, як зазначає Ю. Шевельов, царська політика опосередковано впливала і на вибір розмовної мови освічених українців та їхніх родин [Шевельов 1987, с. 35].

У Галичині й на Буковині мовна ситуація була краща, адже конституція Австро-Угорської імперії захищала певною мірою права міноритарних національностей на мову. Українцям, які проживали на території Австро-Угорщини, не забороняли вживати українську мову в громадському житті [Шевельов 1987, с. 37].

Каталізатором нормотворчої діяльності письменників і громадських діячів Заходу і Сходу України була спроба обґрунтування несамотійності української мови, надання їй статусу наріччя «общерусской речи». У газеті «Биржевые ведомости» №10 за 1898 р була опублікована стаття «От говора к языку», з якої і розпочався перший етап мовної дискусії. [Жовтобрюх 1970, с.19]. Створення стандарту української мови автор називав «чимсь недоречним». Реакцією стала відповідь Д. Л. Мордовцева «от лингвистов «Биржевых ведомостей» к лингвистам-авторитетам» в журналі «Санкт-Петербургские ведомости» №30 за 1898 р. Це був спротив української інтелігенції, яка усвідомлювала необхідність наукового обґрунтування самотійності і повноцінного статусу української мови.

Загострення дискусії, відзначає М. Жовтобрюх, відбулося після опублікування праці професора Київського університету Т. Д. Флорінського «Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению» (1989), який виступив з критикою поглядів І. Я. Франка, викладених у статті «Literatura ukrajinsko-ruska» [Жовтобрюх 1970, с. 20]. Т. Д. Флорінський не тільки заперечував самотійність української мови, але й вважав, що це мова обмежена, придатна лише для написання простонародних художніх творів. «Прагнення сучасних галицько-руських діячів, – пише він, – піднести малоруське наріччя на ступінь мови викладової (у середніх і вищих школах), наукової, публіцистичної і суспільної не

виправдовується ні логічними підставами, ні практичними міркуваннями. Це прагнення слід визнати явищем негативним» [Флорінський 1898, с. 218].

Згодом Т. Д. Флорінський опубліковує низку нових статей, в яких з'являється ще одне «звинувачення», цього разу проти літературної мови в Галичині, як штучної, вигаданої, адже жива мова галичан, переконаний автор, це – «язичіє», себто місцевий різновид російської мови. Т. Д. Флорінський називає штучними і незрозумілими слова: *бадьорий, кволий, бовваніти, лемент, бентежити, нехтувати* тощо [Флорінський 1898, с. 219].

Свідома українська інтелігенція не лишилася осторонь і висловила на захист прав українців мати власну літературну мову. Відповідями на статтю Т. Д. Флорінського були публікації В. П. Науменка та К. П. Михальчука. Звертаючись до літературних (Т. Шевченка, І. Котляревського, Є. Гребінки, Марка Вовчка) і фольклорних пам'яток – до літературної традиції, В. П. Науменко виступає на захист літературної мови в Галичині і доводить, що «язичіє» – це мертва мова, місцева ж мова народу – жива українська [Науменко 1899, с. 270]. Так завершився перший етап мовної дискусії. Головним його здобутком було те, що українська інтелігенція усвідомила потребу в єдиній літературній мові, що не тільки сприяла б розвитку нації, але й слугувала б засобом консолідації українського суспільства. Стало зрозумілим, що мова має бути єдиною, зрозумілою для усіх українців. Безперечним був і той факт, що літературний стандарт мав ґрунтуватися на живомовній основі. Природно поставало питання про діалектну основу літературного зразка, адже на той час вже склалися дві мовно-літературні традиції: східноукраїнська (наддніпрянська) та західноукраїнська (галицька).

Прагнення створення єдиної літературної мови об'єднувало галичан і наддніпрянців, представники яких мали різне бачення шляхів розвитку літературної мови. Як зазначає В. К. Чапленко, одними з перших публікацій, які порушували ці питання, були статті І. Верхратського (Лосуна) «В справі народного язика» (1973) та Є. Сакуна «Замітки о руськім язиці» (1976)

[Чапленко 1955, с. 196]. Знайти компроміс було важко. Б. Д. Грінченко (під псевдонімом Василь Чайченко) у статті «Галицькі вірші», яка була опублікована в газеті «Правда» висловив думку, що основою літературної мови має бути східноукраїнська літературна традиція, адже більшість українців орієнтується саме на неї. А все, що є специфічним в галицькій книжній мові письменник називає «язичієм». Б. Д. Грінченко зазначає: «Галичани можуть сказати на се, що саме так і ми, українці з Росії, повинні дбати про єдність. Не сперечаємось і думаємо, що й ми мусимо може дечим поступитися нашим галицьким братам. Але ж ми маємо право сподіватися насамперед сього од галичан, бо не в галичан, а в нас були Квітка, Гулак-Артемівський, Марко Вовчок, Шевченко, Кониський, Гребінка, Куліш, Нечуй-Левицький, Мирний, Стороженко та інші; не галичани нам, а ми їм сповняємо своїми роботами їх періодичні і неперіодичні видання» [Грінченко 1891, с. 49]. Такі думки сприйняли і підтримали І. Нечуй-Левицький, А. Кримський (А. Хванько), М. Кононенко (М. Школиченко) та ін. Діячі західної України здебільшого захищали право галицької мови стати основою літературного стандарту (І. Франко, І. Кокорудз, І. Верхрадський). І. Франко наголошував на тому, що всі говори мають право увійти їх в літературну мову, і тому висловлював думку про створення синтезу всіх наріч [Франко 1891, с. 337]. Важливим аргументом на підтвердження цієї думки було те, що лише в Галичині є всі політичні умови для вироблення літературної мови, на відміну від Наддніпрянської України, де мова була під заборону в суспільно-важливих сферах.

Такі пропозиції не знайшли підтримки в широких колах інтелігенції. В. Самійленко в листі до Б. Грінченка пише: «З їх погляду виходить, так, що якби воля нашого слова була тільки в лемків, то діалект лемків повинен би стати літературною мовою, не вважаючи на те, що 20 мільйонів говорять далеко інакше. Їм байдуже про те, що три чверті говорять одностайно й досить відмінною від них мовою; їх діалект здається їм кращим: то єсть справжня літературна мова, бо

Нев і цісаря вітаєсь,
 І казань кажусь на амвоні,
 Бо нев кобіті освідчаєсь
 У щиро руському сальоні.»

Активна полеміка з цього приводу завершилась лише після виходу відомої статті І. Франка «Літературна мова і діалекти» (1907), у якій він наголосив на потребі вироблення єдиної літературної мови, й погодився, що в її основі мають лежати говори Середньої Наддніпрянщини, тобто мова класиків української літератури, яка «на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові» [Франко 1891, с. 338]. Значення цього етапу дискусії, відзначає М. П. Лесюк, у тому, що сигналізуючи про загрозу роздвоєння українського культурного процесу, було знайдено шлях виходу із ситуації, вказано на потребу орієнтації на східноукраїнське наріччя, що допомогло багатьом діячам у галузі мовотворення скорегувати свою «лінію поведінки» [Лесюк 2003, с. 148].

Новий етап мовної дискусії на сторінках преси пов'язаний із намаганнями мовознавців, письменників унормувати літературну мову, яку б могла сприйняти й засвоїти вся Україна. У центрі обговорення письменників і громадських діячів — питання лексичного нормування, адже саме словник відрізняв значною мірою західноукраїнський та східноукраїнський мовні варіанти. Постало питання вироблення наукової термінології, яка існувала лише в галицькій мовно-літературній традиції, і яку не всі сприймали і розуміли.

Головним супротивником галицьких елементів у літературній мові був І. Нечуй-Левицький, який у статті «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907) твердив про негативний вплив галицької мови на розвиток літературної мови. На думку письменника, не варто вживати таких непотрібних лексем: *від, проценти, сливе, стосунки, тільки, швидко*, оскільки

є наддніпрянські відповідники: *од, відсотки, майже, відношення, лише, скоро* [Нечуй-Левицький 1907, с. 39].

Проти вживання галичанізмів у мові художніх творів і особливо в періодиці виступав також М. Пилипович у серії статей, що були надруковані в журналі «Світло». Галицька мова, вважав він є провідником чужорідних елементів, зокрема полонізмів (*тлустий, алярмуючий, денунціювати* тощо). З цим погоджувався і Л. Мартович. Дбаючи про багатство рідної мови, як він зазначав, необхідно звертати увагу на засилля іншомовних елементів, але й на обмежений лексикон періодичних видань, а «читаючи галицькі газети легко переконатись, що вони майже зовсім збойкотували слова *завсіди, завше, завжди, у одно, заєдно, раз-у-раз*, а замість цих слів послуговують ся одним однісіньким *усе*».

Право письменників і публіцистів вживати галичанізми захищав І. Я. Франко. Слова *блисло, друхотати, жовняр, коруна, огонь, стрільба, тручати* та ін., зазначав письменник, не можна називати полонізмами тільки тому, що в польській мові існують словотвірні аналоги. Він наголошував, що «викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в інших слов'ян є подібні, се б значило би добровільно обскубувати свою мову» [Франко 1891, с. 357].

Як зазначає С. С. Лук'яненко, «діячі старшого покоління на зразок М. Костомарова та П. Мирного звиклися з думкою про селянський та міщанський характер мови і в принципі не бачили потреби в нових словах» [Лук'яненко 2007, с. 146]. І. С. Нечуй-Левицький, Б. Д. Грінченко, А. Ю. Кримський наполягали, що усі нові слова необхідно створювати лише з питомих коренів. Для позначення нових понять обирали або наявні в мові лексеми, або створювали нові – «ковані» слова. Наприклад, замість іншомовного варіанта *термін* Б. Грінченко пропонує вживати український – *назвище* [Грінченко 1917, с. 33].

А. Ю. Кримський хоч і надавав перевагу творенню нових слів від питомих твірних основ, погоджувався, що засвоєні народом іншомовні слова є кращими від незрозумілих пуризмів [Лук'яненко 2007, с. 146 –147].

Активно послуговувались іншомовними і «кованими» словами М. Старицький, М. Коцюбинський, Леся Українка, виступаючи за розширення функціональних можливостей мови. У мові їх творів можна знайти велику кількість неологізмів та запозичень, що, як правило, не мали конкурентного лексичного варіанта.

Цей етап мовної дискусії підсумовував здобутки попередніх двох й вирішував низку важливих нормалізаторських питань. Існування значної кількості варіантів ресурсів номінації, а також лексичних лакун спонукало письменників і публіцистів до вироблення нового термінологічного апарату, роботи над усталенням словникового складу. Результати мовної дискусії знайшли відображення у кодифікаційній діяльності і письменників, і мовознавців. Як результат: було створено низку граматик і словників, які й визначили подальший розвиток єдиної літературної мови.

2. 2. Принципи кодифікації лексичних одиниць у граматиках

У кінці XIX, а особливо на початку XX століть на Східній і Західній Україні було видано низку граматик, автори яких прагнули створити єдиний український стандарт. Активна нормотворча діяльність була викликана потребою авторитетних граматичних праць, відсутність яких гальмувала всю україномовну діяльність: освіту в нововідкритих україномовних школах, публіцистику та розвиток інших соціальних сфер.

За призначенням і змістовим навантаженням граматики зазначеного періоду поділяють на:

1. Наукові граматики (С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер, Е. Тимченко, В. Сімович).

2. **Практичні граматики** (О. Синявський, П. Залозний, М. Гладкий, Г. Іваниця, С. Кульбакін):

а) **шкільні граматики** (М. Грунський, М. Возняк, О. Курило, Г. Шерстюк, І.Огієнко)

б) **граматики для самонавчання** (М. Левицький, В. Мурський, О. Синявський);

в) **граматики для вчителів** (М. Наконечний) [Марушкевич 2009, с. 120 – 121].

Граматик, що стосувалися б нової української мови до зазначеного періоду існувало не так багато («Грамматика малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського, 1818; «Grammatica slavo-ruthena» М. Лучкая, 1830; «Грамматика руского языка» Я. Головацького, 1849), а тому укладачі нормативних праць у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. спиралися передовсім на живу мову, а не на книжну традицію.

«Грамматика руської мови» (1893) С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, надрукована желехівським правописом, маніфестує норми західноукраїнського літературного варіанту мови і стає теоретичною базою для подальших граматик. Автори, як й інші кодифікатори норми того часу, не розглядають окремого питання про існування мовних варіантів. Приклади паралельних форм зрідка наведені в ілюстративному матеріалі, без теоретичного обґрунтування, зокрема, у параграфах, що стосуються евфонії української мови. Фонетико-орфографічні варіанти слів подані у «Зміни в назвуку»:

1) в із у: *уже* – *вже*, *всі* – *усі*;

2) й з і: *йду* – *іду*;

3) «надзвукове» *і*, *и*, *й* відпадає в деяких словах: *мати* – *імати*, *голка* – *ігла*, *гра* – *ігра* [Смаль-Стоцький 1914, с. 19].

Рівноцінні форми граматики переважно подають через знак «=» і дужки. Наприклад, подаючи усічені слова: *«щоб (= щоби), гірш (= гірше), більш (=більше), менш (= менше), лиш (= лише), нема (= не має)»* і та ін.

[Смаль-Стоцький 1914, с. 20]. Цю традицію простежуємо в більшості тогочасних граматик.

У досліджуваний період лінгвістична думка все ще зазнавала значного впливу принципів порівняльно-історичного мовознавства. Розділ, присвячений словотвору української мови, подає поширені звукові видозміни префіксів. Зібрання містить повну систему ФОВ дієслівних афіксів: *вз-*, *від-*, *до-*, *з-*, *над-*, *об-*, *під-*, *по-*, *пред-*, *роз-*, *без-*, до якої включені також застарілі й діалектні форми, що не брали активної участі у тогочасному словотворенні.

«Граматика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера – була важливою кодифікаційною працею української мови, на яку спиралися майже всі автори подальших граматик, значний вплив справила вона і на формування літературної мови, а також на усталення еталонного мовного образу у свідомості українців. Граматика унормовувала й форми, які не мали однозначного схвалення. Наприклад, глуху вимову *в* після приголосних; *з*, *зь*, *ж* у кінці слів: *[черф]* *[візс]*, *[князьсь]*, *[ніжш]* [Смаль-Стоцький 1914, с. 19]. Цей факт, на нашу думку, сприяв поширенню в мові подібних фонетико-орфографічних варіантів слів.

У 1917 році у Києві була опублікована «**Українська граматика**» професора **Є. Тимченка**. Автор розглядає норму як явище історичне і будь-який мовний факт описує з погляду діячності. Є. Тимченко прискіпливо ставиться до ілюстративного матеріалу і фіксує усі можливі паралельні форми (еквівалентні, застарілі, розмовні) на відміну від інших граматистів, які прагнули більшої уніфікації. Варіантні одиниці мовознавець позначає через (=) або дужки, так само, як укладачі «Граматики руської мови», або за допомогою сполучника *і*: «В деяких словах ми стріваємо обидві форми *мед і мід*, *лед і лід*, *Бог і Біг* (але в зложених завжди *біг*: *біг-ме*, *спасибі*, *магай-бі*, *біг-заплатить*)» [Тимченко Грам, 24].

У граматичі представлені варіанти, пов'язані з живими, а також історичними звуковими змінами української мови, обґрунтовуються також написання і фонетика різних правописних форм.

«Того звука, що його віддає знак *ф*, в південно-східному укр. діалекті нема. В правопису літературного языка знак *ф* пишуть в словах чужоземних, напр. *фякер, філіжанка*, але вимовляють, як *хв*» [Тимченко 1917, с. 7]. Крім графеми «ф», як вважає автор, є в «желехівці» й інші вади, наприклад, ситуативне значення букв *я, ю, є, ї*, які позначають то один, а то два звуки. Граматист пропонує для усунення фактора, що сприяє появі великої кількості паралельних форм, вживати замість відповідних літер, букви на позначення їх звуків: *моє, райіти, майу, сійю* і т.п. або *мају, рајіти, мају, сіју* [Тимченко 1917, с. 6], що створює ще більшу кількість мовних варіантів.

Укладач звертає увагу і на слова, що змінили свій фонетичний склад в результаті дії закону сингармонізму: *багатий (бог-), гаразд (горазд), кажан (кожан), качан (кочан), нагавиці (ногавиці), паламар (поламар), халява (холява), гінчар (гончар), зузуля (зозуля), нучувати (ночувати), гулубка (голубка), часник (чесник), ялина (єлина), сьогодні (сегодня)* [Тимченко 1917, с. 25]. Серед них Є.Тимченко подає як і усталені правописні форми, так і ті, що зазнають асиміляції лише у вимові без закріплення на письмі.

Цінним є те, що, на відміну від інших граматистів, Є. Тимченко фіксує у нормативній праці також словотвірні варіанти слів: *косець (частіше косар), воркіт – воркотун, Турчин – Турок, бездіткиня – бездітниця, поводитир – поводар, деревяний – деревний, мідяний – мідний, гороховляний – горохяний, величезний – величенний, довжезний – довженний, кінчатий – кінчастий*.

Наддніпрянські діалекти були основою літературного зразка для граматики **В. Сімовича**. Укладач «**Практичної граматики української мови**» (1918), поширеної і перевиданої у 1921 р., у передмові до другого видання зазначає, що керувався через брак теоретичних напрацювань у галузі граматики, переважно своїми знаннями [Сімович 1921, с. 3]. Лінгвіст охоплює всі поширені проблемні питання нормативності, фіксуючи паралельні форми, які побутували у мовленні тогочасних українців різних регіонів.

Варіантні пари граматист називає «форми» або «твори». Хоча вони й не стали окремим об'єктом опису у книзі, та сам виклад свідчить про те, що автор проаналізував фактичний матеріал й виділив різні варіанти слів у живій мові. В.Сімович своєю граматиною намагався уніфікувати подібні одиниці. У більшості випадків укладач визначає одну з форм провідною, називаючи її правильною, навіть у тих випадках, коли однаковість щодо нормативності форми у тогочасній лінгвістичній думці не було (наприклад, *кість* – *кісьть*, *різня* – *різьня*). Еквівалентними у літературній («письменницькій») мові вчений вважає форми : *ім'я* – *імня*, *м'який* – *мнякий*. При оцінюванні слів граматист враховував насамперед історичні передумови виникнення лексичних форм; а поширеність у живій мові чи в літературних творах сучасних письменників, на його думку, не було вирішальним критерієм нормативності.

Автор зазначає, що «багатство форм – позитивне явище, яке покликане передати найглибші думки й найтончі почування» [Сімович 1921, с. 3]. У граматиці широко використовується діалектний матеріал для ілюстрації того, що у мові існують не лише літературні форми. Територіальні варіанти, що не збігаються з нормативними В.Сімович радить на письмі не вживати: «Після «р» теж ніколи мнякого знаку не ставить ся, хоч у багатьох околицях України (Лівобережжя, Гуцульщина, Покуття, Буковина) воно живе і мняко вимовляється (пор. *літер.*: *рямка*, *рятувати*, *рябий*, *буряк* і т.д.). Треба писати:

косар – не *косарь*

Харків " – *Харьків*

тюрма " – *тюрьма...*)» [Сімович 1921, с. 48].

Граматист звертає увагу на звукові процеси, що стали причиною виникнення варіантності: спрощення, асиміляцію, дисиміляцію, усичення, стягнення, епентезу, дієрезу тощо. Окремий параграф присвячено фонетичній адаптації іншомовних слів, яка теж є вагомим чинником утворення різних форм.

Проблема словотвірних варіантів у «Граматичі української мови» опущена, утворення семантично тотожних слів від одних твірних основ за допомогою різних формантів не фігурує у праці, проте мовознавець вказує що деякі суфікси мають однакові функції.

Паралельні морфологічні форми, зокрема варіанти, що різняться родовою належністю, виділені в окремий підпараграф «Іменники двох родів»: «Та є в нашій мові декілька іменників, що вживаються і в одному, і у другому роді. от ми кажемо:

той купіль і та купіль

"кужіль і "кужіль

"недуг і "недуга

"нежит і "нежить

"паль і "паля

"посуд і "посуда

"потоп і "потопи

"продаж і "продажа

"спис і "списа

"харч і "харч

"хід і "хода...[Сімович 1921, с. 139].

Крім того, в обох родах, вказує В. Сімович, можуть вживатися такі складні слова (більш поширеною є варіант чоловічого роду): *допис – допись, запис – запись, літопис – літопись, правопис – правопись, рукопис – рукопис, часопис – часопись*. Укладач також наводить і кілька варіантних одиниць, що різняться чоловічим і середнім родом: *копит – копито, човен – човно, ярем – ярмо* [Сімович 1921, с. 140].

Важливим також, на нашу думку, є те, що граматист вказує на квазіваріантні одиниці, а саме на формально схожі одиниці, які належать до різних родів і мають відмінні флексії, проте на відміну від варіантів мають різне семантичне значення: *євангелія* (книга) і *євангеліє* (змістова частина

викладу книги); *мечет* (піч для хліба) й *мечета* (турецька святиня); *спів* (співання) і *співа* (пісня) [Сімович 1921, с. 139].

Наукові граматики звертали увагу на питання варіантності найбільше з-поміж тогочасних нормотворчих праць, вказуючи не тільки на існування паралельних форм, але й на причини їх виникнення. Переважно у полі зору науковців ФОВ, які вивчені найбільше і на сьогодні.

Практичні граматики розглядали еквівалентні форми менше, що було зумовлено їх призначенням. Такі форми інколи сприяли затрудненню вивчення матеріалу, а тому укладачі намагаються їх уникати, за винятком випадків, де вважають їх необхідними. Важливим критерієм практичних граматик є маркування форм за критерієм нормативності, а тому поряд з правильною формою часто подана і неправильна.

«Коротка граматика української мови» видана **П. Залозним** у 1906 році, а пізніше доповнена і перевидана під назвою «Початкова граматика української мови» (1913р.), укладена за принципом системності. Як зазначено в передмові, граматист намагався врівноважити теоретичність і практичність своєї праці: «Я свідомо уникав того шкідливого практицизму, який робить із граматики безсистемний збірник незрозумілих (часто непевних, помилкових) правил, краще сказати, – рецептів правопису» [Залозний 1912, с. 5]. П. Залозний спирається перш за все не на норму, а на мовну систему у викладі матеріалу й свідомо уникає подачі різних виражень однієї форми. Ілюстративний матеріал, використаний дослідником, взятий із західноукраїнського літературного варіанту вводить кодифікації наступних родових і фонетичних форм: *синій волошок, зімній день, гилка, клочча, заверюха, играшка, иржа, лирник, мнясо, оливець, паламарь, призвище, росада*.

Мовознавці поповнювали граматики не лише специфічними регіональними рисами, притаманними лише західноукраїнському чи східноукраїнському літературному варіанту, але й намагалися інколи, на наш

погляд, штучно дещо архаїзувати мову, вважаючи давніший її стан більш зразковим.

М. Гладкий для ілюстрації (1918 р.) намагався добирати матеріал лише з «Кобзаря» Т.Г.Шевченка, етнографічних матеріалів, а також визнаних на той час давніших класиків літератури.

Граматист традиційно найдокладніше розглядає питання фонетики. Вагомим є те, що він звертає увагу на різні функції фонетико-орфографічних деяких слів, наприклад: *навука* і *наука*. Ця пара подана з приміткою: «В літературном языке, однако, принято – «наука» [Гладкий 124, с. 9].

М. Гладкий торкається також питання словотвірної варіантності та квазіваріантності, пояснюючи у граматиці різні значення слів *білісінький* (дуже білий) і *білесенький* (зменшено-пестлива форма від *білий*) [Гладкий 124, с. 38].

Пошуку нормативних форм присвячена також праця **О. Курило** «Уваги до сучасної української літературної мови» (вперше була видана у 1920 р.).

Дослідниця приділила особливої уваги явищу варіантності. Слово «варіант» ще не трапляється у працях О. Курило, замість нього лінгвіст послуговується словосполученням «паралельні форми» («Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю», (1923)). Авторка «Уваг» не оцінювала варіантність негативно, як явище, що потрібно негайно усунути з мови, а вважала його природним для мови: «Певна річ, ще довгими часами матимемо паралелізми, невідтінені синоніми, – але чи мова взагалі може їх позбутися?» [Курило 1923, с. 16]. Вибір з-поміж варіантних форм пов'язується з поняттям «usus», а найперший критерій, на який спирається дослідниця – поширеність у народній мові.

Розгорнуто висвітлено в граматиці питання словотвірних варіантів, що розглянуте через призму системності. Подано такі варіанти: *балакучий* – *балакливий*, *бачущий* – *бачучий*, *беручий* – *беркий*, *блискучий* – *блискавий* – *блискотливий*, *гнучий* – *гнучкий*, *кусючий* – *кусливий*, *ламучий* – *ламкий*,

ловучий – ловецький, мерущий – мерлий, мовчущий – мовчазний, пам'ятущий – пам'ятливий, роботящий – робучий – робітливий – робітний, співучий – співущий – співливий і т.д. [Курило 1923, с. 19–24]. О. Курило говорить про причини появи вказаних паралельних форм й особливості стилістичного забарвлення і функціонування в мові.

Мовознавець приділяє багато уваги квазіваріантним формам, зокрема: *лічити і рахувати; уявляти і становити; складати і становити; одчиняти і закривати* тощо [Курило 1923, с. 208–211].

«Українська грамати́ка для само́навча́ння» укладена **М. Левицьким** (1921 р.) також розглядає нормативні і ненормативні форми. Етимологічний принцип у граматиці провідний. Звукові зміни у тогочасних виявах слів мовознавець пояснює історичним розвитком їх фонетичних форм: випадом приголосної: *пів(в)тора, дов(г)ший, мя(г)кий, тон(к)кий, че(р)ня, ка(т)на-що*; вставкою: *зуздрів (зузрів), заздрий (зазрий)*; метатезою: *цилюрик (цирульник), ведмідь (медвідь)* тощо [Левицький 1923, с. 39].

Називає граматист неправильними форми на зразок *командірувати, репетірувати*, які ми перейняли з російської мови, незважаючи на німецький суфікс *–ір*. Дослідник пропонує вживати замість них словотвірні варіанти: *командувати, репетувати*. Однак найкраще замінити їх українськими словами: *послати, уповноважити, доручити та повторювати, заучувати, вправлятись*.

Граматисти прагнули унормувати мову, створивши єдиний літературний стандарт, однак їх праці слугували також і джерелом поширення паралельних форм, яким мовознавці надавали різні оцінки. Паралельні форми кодифікатори переважно намагаються усунути, вибрати з них лише одну – правильну.

2. 3. Кодифікація лексичної норми у словникових джерелах

Лексикографічні праці нової української мови починають з'являтися в кінці XVIII ст. у вигляді невеликих словників-додатків до художніх творів, етнографічних матеріалів. Вони відігравали допоміжну роль, проте суспільство відчувало потребу у створенні загальноукраїнських словників.

З часом потреби нормалізації лексики в суспільстві зростають, оскільки українська мова в кінці XIX – на початку XX ст. досягла нового рівня розвитку: в художніх творах, у наукових і науково-популярних працях, періодиці, в практиці перекладу. Це сприяло збагаченню лексичного складу мови, удосконаленню її граматичного ладу, розширенню стилістичних функцій, унормуванню. Актуальний стан лексики не відображався повною мірою у словниках, адже лексикографія відставала від швидкого розвитку мови. П. Й. Горецький відзначає, що лексикографи недостатньо, неповно показували лексичний склад української мови [Горецький 1963, с. 67].

Однією з перших великих загальноукраїнських лексикографічних праць мав стати **«Опыт южнорусского словаря» К. Шейковського**. Передбачалося його видання у багатотомному форматі, проте світ побачили лише три томи. Останній том був надрукований у 1884–1886 роках [Дзендзелівський 2000 I, с. 297]. Укладач використав у джерельній базі матеріал з творів художньої літератури та інших словників. Дослідники по-різному оцінюють словник, переважно звертаючи увагу, що в його реєстрі багато діалектних слів. К. Шейковський уводив у реєстр діалектні варіантні форми слів, наприклад, *табакерка* – *табатерка*, *табатырка*, *табахерка* та ін. [Горецький 1963, с. 108].

Важливою українською лексикографічною працею став **«Малорусько-німецький словар» (1885-1886) Є. Желехівського та С. Недільського**, у якому було зафіксовано понад 64 000 слів. Укладачі використали пристосований до західноукраїнських умов правопис П.Куліша – *желехівку*. Словник має багату українську джерельну базу з художніх

творів та записів діалектного матеріалу, що не обмежується територіально. У ньому знаходить відображення проблема *фонетико-орфографічної* (*амбар* – *анбар*, *бігти* – *бігчи* – *бічи*, *без* – *біз*) та словотвірної варіантності (*англієць* – *англянин* – *англянець*, *дiатель* – *дiєць*) [Горецький 1963, с. 112].

Потребу перекладного словника з російської мови частково розв'язувало видання **«Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (1893–1898)**. Кожне реєстрове російське слово перекладалось одним або декількома синонімічними українськими словами, для розкриття значення яких часто наводились речення з художніх творів або фольклору. У словнику трапляється чимало діалектних та архаїчних слів, наприклад: *брус* – *брус*, *балка*, *штага*, *рамено*, *притуга*; *видение* – *мара*, *мана*, *манія*, *потороча*, *страхiття*; *жбан* – *джбан*, *коновка*. Високо оцінив значення словника А. Москаленко: «Для західноукраїнської інтелігенції словник М. Уманця та А. Спілки був і посібником, за яким вона могла знайомитись і вивчати російську мову. Поширення цього російсько-українського словника в Галичині сприяло і остаточному занепаду «язичія». [Москаленко 1961, с. 85].

Одночасно з цим словником з'явився й східноукраїнський **«Русско-малоросійській словарь» Є. Тимченка** (т. 1 — 2, 1897 — 99; близько 40 000 слів). Українські слова подаються в ньому так званою «ерыжкою», тобто надруковані російськими літерами, а цей факт не сприяв усталенню норм української літературної мови. Джерельна база охоплює рукописні матеріали журналу «Киевская старина», діалектні записи різних регіонів, словники М. Закревського, Є. Желехівського, М. Уманця і А. Спілки, твори П. Куліша, Марка Вовчка, Т. Шевченка, О. Стороженка та І. Галятовського. Є. Тимченко часто подає до іншомовних слів українські форми, відмінні від російських, з чим погоджувались не всі мовознавці, наприклад, морфологічні варіанти *авангарда* (рос. *авангард*), *авансаля* (рос. *аванзал*), *акцыза* (рос. *акциз*) тощо [Горецький 1963, с. 123].

Цінним для аналізу мовної норми є підготовлений і виданий **Б. Грінченком «Словарь української мови»** в 4 т. (1907 — 1909), що на тлі

всіх словників, які вийшли до нього, відзначається широтою використаних джерел, докладністю опрацювання реєстрових слів. Основою літературної мови упорядник вважав північно-східні діалекти, що знайшло своє відображення в доборі матеріалу й ілюстрацій. Пріоритетним завданням словника була не нормалізація, а фіксація різноманіття лексичних засобів української мови, тому він охоплював проблему варіантності, зокрема широко подавав фонетико-орфографічні (*оксамит* – *аксамит*, *ангеля* – *анголя* – *янголя*), словотвірні (*австріят*—*австріяк*, *австралійський* – *австральський*), морфологічні (*архив* – *архива*) варіанти слів. «Словарь української мови» став підсумком усієї попередньої лексикографічної роботи.

Наукову і практичну цінність мав **«Російсько-український словник» (1924 р.)** за ред. А. Кримського (1–2 томи) за ред. С. Єфремова (3–4 томи), упорядкований Постійною комісією для складання словника живої української мови УАН (у складі А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніконовського). Словник мав вийти у 4 частинах, та побачили світ лише 3 томи, через відомі суспільно-політичні умови 30-х рр. Як укладачі зазначили в передмові, видання виконувало такі завдання: 1) давало реєстр російських слів, який задовольняв тогочасні потреби; 2) вичерпно фіксувало мало досліджене лексичне багатство української мови. У словникові виявлені дві тенденції – одна народницька, етнографічна, спрямована на творення культу національної своєрідності, в її основі – мовний романтизм, а друга “європейська”, зорієнтована на міжмовні контакти.

Алгоритм подання українських слів передбачав фіксацію цілого ряду українських лексем до одного російського слова. Тобто укладачі приділяли значну увагу лексичним варіантним засобам.

Ілюстративний матеріал словника – етнографічні матеріали, художня література (зібрана за останні 50 років), наукові й публіцистичні тексти, а також записи нових слів з народних уст [Дячук 2007, с. 3].

Словники в кінці XIX – на початку XX ст. виконували важливі практичні, нормалізаційні і кодифікаційні завдання. Упорядники прагнули зафіксувати у лексикографічних працях багатство української лексичної системи і подавали у своїх доробках діалектний, фольклорний, архаїчний матеріал, а тому варіантність – була невід’ємним атрибутом тогочасних словників.

Висновки до Розділу 2

Усталення норм мовного стандарту проходило в кілька етапів. Теоретичний аспект мовного нормування був охоплений у мовних дискусіях межі століть. Українські письменники й громадські діячі усвідомлювали необхідність наукового обґрунтування самостійності мови, а також вироблення загальних принципів її упорядкування. Основні положення, висловлені ними на сторінках преси, які стосувалися пошуку балансу між східноукраїнськими й західноукраїнськими, питомими й іншомовними ЛВ, заклали підвалини нормотворчого процесу.

На результати обговорень мовних питань спирались укладачі словників і граматик, які стали основними кодифікаційними працями досліджуваного періоду.

Граматичні праці мали на меті перш за все обслуговування практичних потреб (тобто допомога у вивченні української мови, використанні її ресурсів), а не сувору уніфікацію мови із закріпленням єдиних безваріантних форм. Немає у тогочасних граматиках і одностайності в наданні оцінки окремим ВО. Саме тому поряд з втіленням принципів нормалізації ці праці сприяли й поширенню варіантних форм у мовній практиці.

Найважливішими і найповнішими словниками досліджуваного періоду стали «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського та «Словарь української мови», упорядкований Б. Грінченком. Укладачі лексикографічних праць фіксували велику кількість ВО, матеріал діалектного походження, різні варіанти літературної мови, архаїчні слова тощо.

Вироблення бази літературного стандарту в кінці XIX – на початку XX століття було багатоаспектним процесом розвитку мовних норм. Кодифікатори орієнтувалися на мовну практику і головним критерієм оцінки нормативності для них була мова художньої літератури.

РОЗДІЛ 3

ВАРІАНТИ ПИТОМОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

3.1. Класифікації варіантів слова

Варіантність у мові може виявлятися по-різному: як категорія семіотична і як явище, що супроводжує існування плюрицентричних мов, різних мовних страт. Тому у мовознавстві варіантами називають не лише паралельні форми існування одиниць кожного рівня, але й різні мовні ідіоми. Внаслідок використання мов різними націями в них розвиваються характерні риси. Такі мовні відмінності називають **національними варіантами мови** [Домашнєв 1969]. І. Г. Матвіяс виокремлює такі співвідношення між ідіомами:

- а) одна літературна мова, якою користуються кілька націй;
- б) коли одна нація користується двома автохтонними літературними мовами (наприклад, нижньолужицька і верхньолужицька для лужицьких сербів);
- в) коли поряд з літературною рідною мовою починає функціонувати внаслідок історико-політичних причин друга нерідна національна мова (наприклад, російська в республіках колишнього СРСР) [Матвіяс 1998, с. 3].

Варіанти національних мов – ще один різновид варіантності функціонування мов. Це особливий тип варіантності, оскільки певна нація користується кодифікованими територіальними варіантами. Він може розвиватися в національних мовах з великою територією поширення, особливо, якщо в цих мовах наявна велика кількість різноманітних наріч [Матвіяс 1998, с. 4].

У ХІХ – на початку ХХ ст. існували історично сформовані два варіанти нової української літературної мови – *східноукраїнський* і

західноукраїнський, які почали розрізняти з часу публікування в 1837 р. «Русалки Дністрової». Східноукраїнський варіант був поширений на території України, що знаходилася в складі Росії, західноукраїнським варіантом користувалися представники українських етнічних земель, які входили до Австро-Угорської імперії [Матвіяс 1998, с. 5].

Як відомо, основою сучасної української літературної мови стала мова наддніпрянських діалектів, проте позначилися на ній деякі фонетичні, граматичні, лексичні особливості західноукраїнського варіанта. Процес усталення єдиного літературного стандарту тривав кілька десятиліть і тому в мовній практиці часто функціонували різні форми одних і тих самих слів. Різні джерела входження слова в певному формальному вигляді в літературну мову є підставою для виділення *гетерогенних варіантів слів*. Варіанти, які увійшли в мову на різних етапах її розвитку мовознавці кваліфікують як *гетерохронні варіанти слів* [Семенюк 1979, с. 51].

Загальновизнаної класифікації варіантів не існує. За широкого розуміння варіантності застосовують різноманітні критерії до поділу варіантних одиниць.

Застосовують й ступінчастий поділ. Першу його сходинку формує диференціація варіантів за хронологічною маркованістю («зникає» – «з'являється»), наступним критерієм є відповідність норми (нормативний – ненормативний), менш важливими для поділу є стилістичні параметри та належність до певної соціальної сфери функціонування.

Л.П. Крисін розрізняє кілька типів варіювання мовних одиниць у межах норми: вільне, семантично зумовлене, стилістично зумовлене, професійно зумовлене, соціально зумовлене, а також територіально зумовлене варіювання [Крысин 2007]. Однак виділення таких типів варіантів спирається на різні критерії: з одного боку на внутрішню системність мови (вільне, семантично зумовлене і стилістично зумовлене варіювання), з іншого на джерела, якими є різні форми національної мови. Інші дослідники, не

зосереджуючись на причинах виникнення варіантності, виділяють **вільне і зв'язане варіювання** [Ельмслев 1960, с. 339].

Зважаючи на діапазон варіювання, виділяють варіанти *повні*, відмінними у яких є лише формальні показники та *неповні*, що відрізняються й у функціональному плані: стилістично, експресивно, дистрибутивно, синтаксично-позиційно [Семенюк 1979, с. 50].

Найбільш поширеною є класифікація за належністю диференційної матеріальної ознаки до певного мовного рівня.

О.О. Тараненко виділяє такі варіанти (приклади О. О. Тараненка):

- 1) **акцентуаційні** — за місцем наголосу: — , *на* — , *мн.* , *але* ;
- 2) **фонетичні** — різняться звуковим складом: *гикати* — *ікати*, *ще* — *іще*, *іржа* — *ржа*; сюди ж належать регулярні для укр. мови орфоепічні чергування, що забезпечують евфонію: *в* — *у*, *і* — *й*, *з* — *зі* — *із* тощо.; повні й скорочені форми (*би* — *б*; *нехай* — *хай*); різні форми транслітерації / транскрипції іншомовних слів (*Ван Кліберн* — *Вен Клайберн*);
- 3) **орфоепічні** варіанти виділяються в межах акцентуаційних чи фонетичних типів: *соня[чн]ий* — *соня[шн]ий*, *Гете* — *Ґете*, — ;
- 4) **орфографічні**: *Таллінн* — *Таллін*, *Парнас* — *парнас*;
- 5) **морфологічні**:
 - а) одиниці, які утворені за допомогою різних формотворчих афіксів чи відрізняються парадигмою відмінювання (дієвідмінювання): *сліпуче* — *сліпучо*, *густі* — *гудіти*, *затискати* — *затискувати*, род. в. *імені* — *ім'я*; повні й короткі форми слів: *жодний* — *жоден*;
 - б) мовні одиниці, які виявляють варіантність граматичних категорій (роду та числа) при змінній або незмінній формі слова: *лелека* (ч. р. і ж. р.), *галіфе* (одн. і мн.); варіанти з відмінними формальними показниками одного й того ж роду: *вовкулак* — *вовкулака* (ч. р.), *постіль* — *постеля* (ж. р.);
 - б) **словотвірні** варіанти розрізняються видозмінами морфем і взагалі частин слова при словотворенні. А саме внутрішньою флексією, наявністю

чи відсутністю сполучного голосного: *трьохмільйонний* – *тримільйонний*; порядком компонентів: *тишком* – *нишком* – *нишком* – *тишком*;

7) **комбіновані**, що одночасно розрізняються більш як однією з названих ознак: *життєвий* – *життєвий* [Тараненко 2000 б].

Отже, до поділу варіантів застосовують різні критерії. Дослідники зважають на зумовленість, причини, різні джерела і час виникнення варіантності, діапазон варіювання тощо. Структурний поділ, що враховує співвіднесеність з відповідним мовним рівнем, є найпоширенішою класифікацією.

У своїй роботі ми також спирались на формальні критерії, які слушно застосовували лінгвісти для поділу мовних варіантів у синхронії. Однак дослідження розвитку ЛВ в історії літературної мови спонукало нас до застосування додаткових принципів, зокрема врахування джерел походження одиниць лексико-семантичної системи української літературної мови. Питомі лексеми видозмінювались перш за все відповідно до внутрішньомовних законів (звукових, граматичних, словотвірних), іншомовні слова потребували адаптації і дуже часто конкурували з іншими ВО (іншомовними чи питомими), що безперечно вплинуло на становлення лексичної норми.

Зважаючи на особливості джерельної бази (письмові джерела, у яких неможливо прослідкувати наголошення, вимову), ми не беремо до уваги акцентуаційні й орфоепічні варіанти, які виходять за межі компетенції дослідження.

Зауважимо також, що варіанти, які різнилися графемами не завжди відбивали саме звукову відмінність, а дуже часто ставали наслідком застосування різних правописних принципів, тому вважаємо, що доцільніше замість терміна «фонетичні варіанти» використовувати «фонетико-орфографічні».

Таким чином, у дослідженні розрізняємо фонетико-орфографічні та словотвірні варіанти для питомих лексем та фонетико-орфографічні,

морфологічні й варіанти ресурсів номінації для слів іншомовного походження.

3.2. Фонетико-орфографічна варіантність

3.2.1. Варіанти з відмінностями в консонантах

Серед фонетико-орфографічних варіантів слів можна виокремити три найбільші групи: ФОВ з відмінностями у консонантах, що відрізняються приголосними звуками; ФОВ з відмінностями у сонантах, звукові оболонки яких різняться голосними звуками, та паралельні форми слів, у яких приголосному звуку першого варіанта відповідає голосний звук другого варіанта. Ще одну численну групу ФОВ слів становлять комбіновані ФОВ, звукова оболонка яких менш стабільна, у ній невідповідності трапляються більш ніж у двох фонемах.

Однією з поширених причин фонетико-орфографічних варіантів консонантного типу слова є модифікації приголосних внаслідок асимілятивних процесів, зокрема за **ознакою глухості/дзвінкості**. Видозміна варіантних одиниць простежується на морфемних швах, найчастіше дієслівного префікса *роз-* (*рос-*) і кореня: *роскішно* (Коб Пок, с. 102) – *розкішно* (Коб Пок, с. 7), *роспустыты* (Неч Стар, с. 33) – *розпустити* (Мир Пов, с. 111) (Коц Крин, с. 93).

Рідше звукову відмінність спостерігаємо на межі кореня і суфікса, а також в кінці слів: *небіщик* (Стеф Син, с. 90) (Леп Кид, с. 41) – *небіжчик* (Стеф Оп сел, с. 169), *вподовиш* (Мир Сер, 20) – *вподовж* (Мир Сер, 16). Випадки поширення таких форм у тексті письменників, були пов'язані з дотриманням майстрами слова принципів фонетичного правопису «як чую так і пишу». Живомовне звучання слів перебувало під впливом говірок, а також інших мов (російської, польської). Внаслідок асимілятивних процесів

за глухістю, були утворені й ФОВ слів та їх похідних *вогко, легко, нігті, кігті, дьогтю: **лекше** – легше*, наприклад: *... І не раз часом; було трапить ся яка пригода, як було зажурю ся та засумую — подивлюсь було на неї, і стане мені **легше**, якось наче аж одпочину* (Неч Риб, с. 20). Форма з [к] інколи трапляється у творах Б. Грінченка, В. Стефаника, П. Мирного, О. Кобилянської, фіксують її і лексикографічні джерела поряд з основною формою *легше* (Словник Грінченка, Т.2, 353). Паралельно з цими ФОВ в художніх творах письменники вживають також форму з глухим [х]: *. Як то воно молоді літа згадуються так **লেখко!** Ось тепер: сьогодні що зробиш — завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...* (Грінч Чуд, с. 10).

Фонетико-орфографічні варіанти з глухим консонантним звуком, як бачимо, завжди функціонують поряд з формами, які містять дзвінкий звук. Оглушення загалом є не типовим, і такі ВО, подекуди вживають переважно представники східноукраїнського варіанту літературної мови, вони поширені особливо у творах Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького. Отже, можна констатувати, що оглушення не характерне для української мови, на противагу асиміляції за дзвінкістю, яка за відповідних умов (глухий приголосний перед дзвінким у слові) не були підставою утворення лексичних варіантів. Тенденція до дзвінкості впливала на поширення у тогочасній мові форм на зразок *зідхати, зразу*, утворення яких було не цілком закономірним, а швидше гіперичним.

Фонетико-орфографічні варіанти слів, у яких **корелюють твердий і м'який приголосний звуки** є більш поширеним явищем української мови. Причинами виникнення цих протиставлень є звукові процеси асиміляції за палатальністю, збереження м'якості чи ствердіння деяких приголосних в окремих діалектах тощо.

Африката [ч], яка зазнала звукових перетворень у різні історичні періоди, в більшості діалектів збереглася лише в одному своєму вияві (тільки твердому) [Бевзенко 1980, с. 73]. Часто напівм'які позиційні варіанти [ч'] у досліджених текстах заступають відповідні тверді вияви фонем: *пору**ч**ча–*

поруччя, **очи** – очі. Наприклад, у В. Стефаника знаходимо: *Схопився за поручча і не давався, як той, що топиться та хвилям не дається* (Стеф Оп сел, с. 41).

У східноукраїнському варіанті літературної мови часто вживався м'який [p']: *стричокъ* (Неч Стар, с. с. 6) – стручок, *дряговина* (Грінч Чуд, с. 53) – драговина, *шахтарь* (Грінч Чуд, с. 107) – шахтар, *базарь* (Мир Тов, 4) – базар. Фонemi [p]–[p'], як відомо, в частині діалектів не співвідносні, оскільки злилися в багатьох поліських та західно-українських говірках у фонему [p] [Бевзенко 1980, с. 77], що засвідчує мовна практика Б. Лепкого та В. Стефаника: *Бийте в дзвін, бийте в дзвін на тривогу, щоб збудив ся малий і великий, щоб до праці зібрав ся усякий, на ратунок, щоб не було пізно, — бийте в дзвін, бийте в дзвін, на тривогу!* (Леп Кид, с. 4–5); *Замкнули мужика, аби его добре оглянути, бо вій з дуже далеких країв сюда завандрував. Став дощ накрапати. Ще гірше скулив ся, тай взяв ся молити. „Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок, Николаю сьвітій... Та й бив ся в груди* (Стеф Син, с. 28) .

Артикуляційні особливості деяких звуків були рушієм змін у мові. Наприклад, передньоязикові приголосні, які легко піддаються палаталізації, асиміляції за палатальністю і подальшим видозмінам, сприяли поширенню в розмовній та пізніше письмовій мові фонетико-орфографічної варіантності з твердим-м'яким компонентом: *круглаві* – *кругляві*, *дес* – *десь*, *возний* – *возний*, *воротя* – *ворота*, *козацьтво* – *козацтво*, *иньші* – *інші*. Такі варіантні конкурентні форми фіксують майже всі письменники, наприклад, у прозі Б.Грінченка знаходимо: *Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.*

Давня сполука **дь** перед м'яким складом переходила в **й**, утворені в результаті (переважно) числівникові варіантні форми на зразок *двайцять*, були поширеними в діалектах поряд з *двадцять*, що закріпилося у літературній мові. Зафіксовані вони також в творах О. Кобилянської: *„Коли будеш вчити ся музики, то зможеш її грати, одначе памятай — грати її*

тоді, як будеш вже цілком доросла... Як будеш мати більше як **двайцять** років... Чуєш?" (Коб Пок, с. 100).

Процеси палаталізації, внаслідок дії звука [j], які супроводжувались **уподібненням за місцем творення**, спонукали виникнення варіантів слів з цілими групами фонетичних альтернацій **ск – ш, сч – ш, сш – ш (шч), зш – жч** [Тимченко 1917, с. 27–28]. Досліджений матеріал засвідчує вживання форм **блискати** (Желех, Т.1, 33) – **блищати** (Неч Про, с. 30), (Грінч Хат, с. 123), (Леп Поч, с. 81); **счезнути** (Неч Про, с. 57) (*Коб При, с. 17, (Коц Гріш, с. 21) – щезнути*(Коб Неч, с. 20), (Леп Глух, с. 77), (Неч Бат, с. 150), (Коц Гріш, с. 66); **красиий** (Леп Кид, с. 13) (*Коб Чер, с. 221) (Коц Тін, с. 9) – краций; низше – нижче*. Деякі з цих варіантних пар стали лише свідченням орфографічної неунормованості. Порівняймо приклади вживання варіантних виявів лексеми *щезати* у львівському і київсько-ляйпцігському виданнях творів М.Коцюбинського, в яких використовуються різні правописні принципи: *Тьху! пек тобі — цур!... одіхнув він врешті; як налякало... — і пішов далі. Але мрії вже **счезли**, мов птах розвіяв їх крилами* (Коц Гріш, с. 21); *Він машинально спустив весло на Турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез Турка якось витяг ся перед очима, немов виріс, відтак **щез**; Іван розкинув руки, похитнув ся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре* (Коц Пом, с. 80). Слова ж на зразок *блискати* – *блищати* зазнали розподібнення: *ВО блискати* вживалася на позначення короткочасної, одноразової дії: *Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, роаягав ся раптовний грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, **блискав** жадними очима і сварив ся, як вовча тїчка* (Коц Гріш, с. 69). *ВО блищати* мала значення довготривалої, продовжуваної дії: *Бариня пішла далі. Пройшла гостинну й залю. Все кругом неї **блищить** та сяє, все веселить очи* (Мир Сер, с. 62).

За аналогією до форм *красиий, нижчий*, у діалектній мові поширювалися форми замість *менше* – **менче**, замість *дурніший* – **дурніщий**, замість *молодшати* – **молодчати**, що фіксували письменники в своїх творах,

напр.: *Я не жартую, даш сто тисяч, то добре, я анї феника **менче** не возьму* (Леп Кид, с. 51). *„Що за дурний хлоп із тебе" —сказав один з середини, „що вдаєш **дурніщого**, ніж ти є? Не затримуй нас і себе довше, тільки. скажи де ваше військо, і тоді „нашол." (Коб Юда, с. 3). Навить стари *прибравьсь, нибы **помолодчалы** й покращалы* (Неч Бат, с. 143).*

Часто форми, вживані в розмовній, а іноді й в літературній мові західноукраїнського та східноукраїнського зразка фонетично відрізнялися: *горівка* (Стеф Опов, с. 17) – *горілка*, *дзелений* (Стеф Син, с. 47) – *зелений*, *обиджений* (Леп Кид, с. 41) – *обижений*. Причинами цього є закріплення в одному зі стратів діалектної форми, що зберігає архаїчні риси староукраїнської (і більш давньої) фонетичної системи, а також особливості вимови. У західноукраїнському варіанті літературної мови під впливом говорів, особливо наддністрянського, м'які приголосні [з'], [с'], [ц'] були дорсально-палатальними звуками і вимовлялися з відтінком шепелявості [Матвіяс 1998]. У кількох словах замість приголосного [з] уживався [ж]: *ріжниця* – *різниця*, *ріжний* – *різний*, *вразливий* – *вразливий* і т. ін.

Зміни звуків, викликані асиміляцією приголосних **за місцем і способом творення**, пов'язані з тенденціями до полегшення вимови, спрощення артикуляції, а тому фонетично пристосовані варіанти слів закріплюються у мовній системі, поступово втрачаючи природу варіантного ресурсу мови, перетворюючись на уніфіковані форми. У СУМ в 11 тт. нормативними є лише колишні варіанти *двадцять*, *здоров'я*, *щезнути*, *дурніший*, *зелений*, а їхні фонетичні відповідники в літературній мові не збереглися.

ВО, що відрізняються приголосним звуком відмінної артикуляції, виникали також у результаті дисиміляції, яка менш притаманна українській мові, ніж асиміляція. Наслідком цього звукового процесу, наприклад, стало утворення звукової сполуки *хт* < *кт*, зокрема в слові *хто* < *кто*. Проривному звукові архаїчного варіанта, який вже майже не фіксується в текстах к. XIX – п. XX ст. і відсутній в словниках того періоду, відповідає

фрикативний приголосний. Отже, ФОВ *хто* вже становив на той час сильну норму української мови.

Більш численні варіантні форми, утворені внаслідок процесу розподібнення, зі співвідносними сполуками *чн* – *шн*. Розподібнившись з наступним *н*, звук *ч* втратив у цьому звукосполученні елемент проривності, властивий йому як африкаті, і змінився на фрикативний *ш*. Цей процес був непослідовним, оскільки одні слова, наприклад, *пасішник/пасішникувати* (Неч Стар, с. 21) (Грінч Чуд, с. 46), *торішний* (Коц Пом, с. 29) /*позаторішний* (Мир Сер, с. 52), вживаються в аналізованих текстах лише з дисиміляцією, інші функціонували у варіантному вияві (*смачний–смашний, ручник–рушник, безпечно–безпешно, сердечний–сердешний, пшеничний–пшенишний*), а ще інші не зазнали розподібнення: *значний, місячний, нічний* тощо. Різною є й доля відповідних форм у сучасній українській літературній мові. На противагу поширених у ХІХ ст. формі *пасішник* нормативною сьогодні є більш давня ВО *пасічник*. Без дисиміляції нині вживаємо ми слова *смачний, безпечно, пшеничний*. Закріпилася форма з розподібненням у лексемах *торішний / позаторішний* і *рушник*. Варіантні одиниці *сердечний* і *сердешний* втратили варіантний зв'язок через перерозподіл семантичного навантаження і семантико-стилістичних функцій, таким чином здобувши статус паронімів.

Консонантному звукові однієї ВО міг відповідати нуль звука іншої ВО. Головними причинами появи таких варіантів слів були процеси протези, епентези і дієрези.

Однією з фонетичних особливостей української мови порівняно з іншими слов'янськими є поява **протетичних приголосних** (*в, й, г*) у словах, що починалися на голосні звуки, неетимологічні приголосні таким чином усували зяяння. Протеза не була системним явищем: збіг голосних не спричиняв такої ж важкості вимови, як збіг приголосних, а тому носії мови не завжди потребували його усунення. У новітній українській мові ця тенденція взагалі ослабла, і навіть іншомовні слова входять до українського лексикону без протетичних звуків. У результаті утворилося багато

варіантних пар з протетичним *в* і без нього: *воно* – *оно* (Коб Прир, с. 26), *вухо* – *ухо* (Стеф Опов, с. 27), *вогонь* – *огонь*, *вузлуватий* – *узлуватий* (Неч Бат, с. 181). Інколи таке варіювання зберігало свої первинні евфонічні функції, тобто після слів, що закінчуються на приголосний вживалися ВО без протези, а після слів на голосний фіксуються форми з приставним звуком, напр.: *И дидь почымчыкувавъ черезъ невеличку леваду въ пасику. Баба Орышка понесла сълидомъ за нымъ улика.* (Лев Риб, с. 13); *Ой, каже, чоловіче, коби я в тобою мала хоть одну дитину, а най же тобі що станеться та й я піду по-під чужі вугли кувати?* (Стеф Опов, с. 172).

Епентеза, зміна, що полягає в появі неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між вимовою різних приголосних, спричиняла появу низки ФОВ. Найчастотнішим вставним приголосним був *ј*. Форми ступенів порівняння прикметників (та похідних від них слів) з епентезою на зразок *найтихійший* (Коб Пок, с. 10), *яснійше* (Леп Кид, с. 32), *повеселійшати* (Коц Хар, 16) дуже поширені у західно-українському літературному варіанті, а тому і в творах прозаїків зі Східної України, виданих у Львові, також знаходимо подібні варіанти слів: *Паращине щebetане гострим серпом драло його по горлі. Він ставав далі все сумнійший, та мовчазнійший; серце його ждало тільки слова на криво, щоб спалахнути* (Мир Сер, с. 182).

Також трапляються у текстах кінця XIX – початку XX ст. форми з епентетичними звуками *м*, *к*, *х* і без них: *кламцати* – *клацати*, *поздоровкатись* — *поздороватись*, *бурхливо* — *бурливо*.

Звукові сполуки губних приголосних *б*, *п*, *в*, *м* з м'яким *ј* зазнали різних фонетичних трансформацій ще в ранній спільнослов'янський період. Рефлекси цих давніх змін знаходимо у варіантних формах *здоров'я* – *здоровля*, *зім'явши* – *зімнявши*. Ці форми поширені у всіх письменників як у західноукраїнських (*Ах ладоньку милосерний! Бодайже вам Пан Біг додав на щастю та на здоровлю та на діточках ваших, що ви мене порятували, що ви мені пропасти не дали, бодайже вам... і старий хотів панка цілувати в руку.*

Але панок вирвав руку і сказав гордо: — Не треба, зачекайте! (Леп Поч, с. 22)), так і східноукраїнських (*Поки ще сам на сам був із нею все, більше змовчував, море в ся зі своєю долею, — сам здобув сам і зноси на **здоровле!*** (Мир Сер, с. 182)).

Варіанти слів, у яких приголосному звуку першого слова відповідав нуль звука другого слова, утворювалися також внаслідок **дієрези**, яка в конкретних випадках реалізовувалась як апокопа (усічення кінцевого приголосного) чи синкопа (випадіння звука чи групи звуків серед слова) [Дзензелівський 2000 б, с. 584]. У мові українських класиків були поширені такі ВО: *Годї описати той мучачий сум, що обгорнув мене. В **перечутю** якоїсь несказаної, страшної, будучої боротьби, котру я мала ще перевести, защеміло моє серце немов в судорогах, вся моя відвага опустила мене, і я немов зів'яла...* (Коб Пок, с. 20). О. Кобилянська вживає форму з випадним **о**, тоді як в більшості інших письменників натрапляємо на ФОВ *передчуття*.

Випадки спрощення груп приголосних **ждн-, -здн-, -стн-, -стл-, -слн-** і утворення варіантних форм типу *зраджувати—зраджувати, тиждні—тижні, милосердний—милосерний*, пов'язані історично з явищем занепаду редукованих. Наявність кількох приголосних підряд стала ускладнювати вимову, а тому й утворилися звукові варіанти без середніх приголосних звуків, які було легше вимовляти: *Якіж бо ви, Грицихо, **немилосерні**. Нащо ви собі з бідного жида жартуєте?* (Леп Кид, с. 55). Та давні форми зберігалися у говірках, їх засвідчила мовна практика прозаїків: ***Тиждні** минають, як стоїть єму циганя перед душею* (Коб Пок, с. 4).

Усічення початкових і кінцевих приголосних, особливо притаманне прислівникам, створювало алегроформи поширених слів, їх скорочені й стягнені варіанти, що виникали у розмовному мовленні (часто з додатковими чинниками емоційного характеру) [Тараненко 2000 а, с. 18]: *звідти—відти, звідки—відки, тут—ту, скільки—кільки* тощо. Ці паралелі фіксували і лексикографічні джерела: Словар Б. Грінченка, Російсько-український словник А. Кримського, С. Єфремова, Малорусько-Німецький словар

Є. Желехівського, Словарь російсько-український М. Уманця та А. Спілки, при цьому переважно не надаючи жодному з фонетико-орфографічних варіантів статус першочергового, на більшу поширеність форм без спрощень приголосних вказує лише велика кількість поданих статей споріднених слів з майже повною відсутністю таких, що стосувалися б алегроформ. Використання таких варіантів у художніх творах пов'язане зі стилізацією мови персонажів: *Дохторь, бачу, відивив си на бабу тай каже : «А ти відки знаєш?» – «Ой, – каже баба, – відки знаю, то знаю, але дайте мині таку рицирку на послідний лік»* [Стеф Син, с. 83]. У сучасній українській мові нормативними стали лише повні варіанти слів *звідки, звідти, тут, скільки*.

Отже, в прозових творах українських письменників кінця XIX – початку XX ст. були поширені ФОВ консонантного типу, що відрізнялися приголосними фонемами. Вони виникли в різні історичні періоди, внаслідок звукових змін у структурі слів: асиміляції за глухістю, дзвінкістю, місцем і способом творення, палатальністю; дисиміляції; появи протетичних приголосних; процесів епентези та дієрези. Поширеність звукових ВО засвідчувала нестабільність, неусталеність певних мовних норм, зокрема тих фонетичних норм, що стосувалися палатальності, дисимілятивних процесів та спрощення у групах приголосних.

3.2.2. Варіанти сонантного типу

Фонетико-орфографічна варіантність сонантного типу була дуже поширеним явищем у кінці XIX – на початку XX століття. Альтернації голосних фонем менше спотворювали звукову оболонку слів і через це не ставали на заваді процесу сприйняття інформації, у той час як зміни приголосних звуків видозмінювали деякі слова, спричиняючи появу таких варіантів, що пізніше могли сприйматися носіями мови як різні лексеми. Розвиток конкурентних форм з протиставленими голосними був процесом залежним від багатьох факторів, зокрема від діалектної членованості українських територій, адже відомо, що різні

говірки зберігали відмінні рефлексії одних і тих самих звуків.

Найбільш численними групами ВО, як засвідчує досліджуваний матеріал, були ті, в яких голосному *[i]* одного варіанта відповідає *[o]* іншого варіанта; голосному *[i]* відповідає *[e]*; а також такі ФОВ, що різняться *[u]* та *[i]*. Ці типи паралельних форм мали давню історію і зберігали статус варіантності впродовж століть, не втратили ВО цього зв'язку і в кінці XIX – на початку XX ст., наслідки цих відношень збереглися і в сучасному мовному стандарті у вигляді чергувань голосних.

Як відомо, подовжені *[ō]* та *[ē]* в сучасній літературній мові не збереглися, їм в закритих складах відповідає звук *[i]*. Проте діалектна мова досліджуваного періоду відбивала й інші рефлексії, серед яких слід відзначити збереження давніх звуків у названій позиції [Жовтобрюх 1980, с. 93]. Письменники фіксують форми з *[o]* і з *[i]*: *комната – кімната, прокльон – проклін, військовий – військовий*. Попри значну поширеність варіантному використанню не притаманна системність, позиційна закріпленість звуків. Використання ВО з голосним *[o]* замість *[i]*, як зазначає І. Матвіяс, було головною особливістю Східного Полісся [Матвіяс 1998, с. 59], однак часто знаходимо їх і в інших східноукраїнських письменників: *Дід Улас узяв шматок хліба, мовчки подивився на його й сховав за пазуху. Переночувавши в зборні, він на другий день подибав у двір провідати про Марину* (Мир Сер, с. 103). Звертаємо увагу, що поряд з формою, яка містить *[o]* у закритому складі, вживалися слова *він, двір*, у яких на місці етимологічних довгих звуків – *[i]*.

У західноукраїнському літературному варіанті навпаки були поширені ВО зі звуком *[i]* на місті сучасного *[o]*. *Давно, люди були менше вчені, а жили літце! А нині всюди тая наука, тай всюди біда. От, кинь тото читане та збирайся до церкви, бо Пан Біг буде карати* (Леп Кид, с. 19). У текстах ці фонетико-орфографічні варіанти не сприймалися як стилістично забарвлені елементи, оскільки були дуже поширеними, і, у випадку західноукраїнських форм, навіть нормативними у своєму мовному ідіомі.

Загалом, аналізуючи випадки функціонування цих варіантних пар, можна

стверджувати, що на межі століть форми з *[i]* у закритому складі були численнішими, ніж їх давніші відповідники. Такі ВО навіть були кодифікованими у словниках. Наприклад, на противагу сучасній нормативній формі *бобер* словник Б.Грінченка фіксує варіант – *бібр*, а поряд із формою *завод* подає форму *завід* (Грінч). Словник Є. Желехівського, який відображає норми західноукраїнського варіанта літературної мови, цей тип варіантності репрезентує дуже яскраво: *скіт* (на противагу сучасному *скот*), *тій* (на противагу сучасному *той*), *піннути* (що відповідає сучасному *погнути*), *пісіль* (замість поширеного в сучасному стандарті *посіль*) тощо (Желех). Цей тип сонантної варіантності відбився у сучасній літературній мові як чергування *о* // *і*, яке є морфонологічною нормою системи української мови: *стіл* – *столи*, *кінь* – *коня*, *гість* – *гості*.

Аналогічним було й використання ВО зі звуком *[e]*, що конкурувала з формою з *[i]*, яка на сьогодні є нормативною. У мовній практиці письменників функціонували: *крепацтво* – *кріпацтво*, *жменька* – *жмінька*, *берег* – *беріг*, *погреб* – *погріб* тощо. Закріплення фонетичної закономірності зміни *[o]*, *[e]* в *[i]*, наголошує М. Жовтобрюх, ускладнювалася деякими додатковими умовами: дистрибутивними особливостями названих звуків у словах (наявність повноголосся), характером наголосу (рухомий наголос) чи впливом аналогії [Жовтобрюх 1980, с. 92]. Із вказаних причин послідовність якісної зміни звуків була порушена, в результаті чого цей тип варіантності став одним з найпоширеніших і знайшов відбиття у сучасній українській літературній мові в чергуванні *о, е* // *і*. Крім того ВО, що різняться звуками *[e]* – *[i]*, виникали також внаслідок різних рефлексів звука *ѣ*. Однією з рис української фонетичної системи є закріплення *і* у позиції колишнього *ѣ* та у частині говорів особливо поліських відбувся перехід *ѣ* < *е*. Очевидно через поширеність поліських форм, наслідки історичного чергування *о, е* // *і*, а також вплив російської мови, варіантні одиниці з *е* нерідко трапляються в мовотворчості письменників з усієї України: *Звисно, якъ батько вмеръ, а хвора маты не могла вже робыты, то тилкы Марися своимъ заробиткомъ годувала и себе й матиръ. Та дйвчына про се якось забувала. Маты стилкы перишь дбала про неи: де ступне Марыся, то тамъ*

уже й доглядъ матерынъ та **пеклування** любе (Грінч Хат, с. 114). Паралельні форми, у яких звукові *e* відповідає *i*, зафіксовані у всіх лексикографічних джерелах досліджуваного періоду: *камень* – *камінъ*, *межень* – *межінъ*, *метла* – *мітла*, *наветъ* – *навітъ*, *наміт* – *намет*, *неж* – *ніж* (Грінч).

Наступним за поширеністю типом варіантності можна назвати такий тип звукової варіантності, у якому конкурентними є форми з *u* // *i*. У художніх творах трапляються варіанти на зразок *будній* – *будний*, *повмірати* – *повмирати*, *дріжати* – *дрижати*. Звуковій відповідності **[u]** – **[i]** у варіантах слів сприяла низка чинників, серед яких найважливішими, на нашу думку, було історичне перетворення праслов'янського звука **i* на звук переднього ряду високо-середнього піднесення **[u]** ще в староукраїнській мові, шляхом зближення артикуляції **[i]** – **[ы]** у більшості позицій. Зберігся етимологічний звук лише на початку слів, напр.: *іскра*, *іній*, *ім'я*, однак і за таких умов він міг переходити в **[u]**, що засвідчують варіантні форми на зразок *ыскра*, *ыній*. Вони були поширені переважно в текстах І. Нечуя-Левицького, напр.: *Пхе, пхе! Зовсимъ недоладна ричъ оця комедия та ще въ хати поважного головы, — сказавъ Зануда и зовсимъ надувся, якъ ындыкъ* (Неч Проп, 76); — *Та яке тамъ въ ыродового сына дражниння! Я тебе прося за старосту. Будь ласкавъ!* (Неч Стар, с. с. 64). Написання з *u* кодифікують усі словники того періоду, у яких знаходимо форми: *иволга*, *ива*, *идол*, *искра*, *истинний*, *исход*, *ити*, *ихній* тощо. При чому, треба зазначити, що у лексикографічних джерелах немає чіткої розмежованості між літерами *u*, *i*, *ї*, *й*, слова, що починаються з цих літер подані у одній рубриці. Питання вибору зводилося не до фонетики, а швидше до правописних правил, яких на той час бракувало. Фонетична подібність і відсутність єдиної орфографічної норми були причиною того, що таке варіювання було одним з найпоширеніших явищ у мовній практиці того часу. Рефлексією конкурування варіантних форм у мовному стандарті також стало чергування *i* // *u* у словах на зразок: *вінок* – *вити*, *сидіти* – *сідати*.

Унаслідок звуження артикуляції звук **[u]** став також близьким до **[e]**. Змішування цих літер спостерігаємо ще в найдавніших писемних джерелах

[Павленко 2010, с. 48], зберігається ця тенденція і в кінці XIX – початку XX ст. як результат дії фонетичного принципу правопису. У мові письменників функціонували варіанти слів з [e], [u]: *сутеніти* – *сутиніти*, *чекати* – *чикати*, *люди* – *люде*, *бриніти* – *бреніти*. Етимологічні написання слів в українській літературній мові переважно не закріпилися, однак є випадки, коли видозмінені форми ставали нормативними. Більш поширеною формою на межі століть з-поміж варіантів *тревога* – *тривога* – *трівоба* був варіант з [e]. Таку тенденцію засвідчує і мовотворчість письменників кінця XIX – початку XX ст.: *Хто каже, що буде дощ? Це той песиміст–барометр тримав нас все у **тревозі**, але він вже од нас далеко* (Коц Крич, с. 6); *Маты знала той твердый голосъ своей дочкы й трохи **стревожылась**: то бувъ знакъ, що Лукына зроду не послухае матери й постановить такы на своєму* (Неч Проп, 37). У словниках також зафіксовані варіантні написання. Частина лексикографів надає перевагу формі з *e* (Є. Желехівський, К. Шейковський), при цьому подаючи і спільнокореневі слова з *и*. До реєстру словника Є. Желехівського увійшли *тревога*, *тревожити*, *тревожливий*, *тревожливість* (Желех, Т.2, 981), *тривожно* і *тривожний* (Желех, Т.2, с. 983). У Б. Грінченка і Є. Тимченка зафіксовано і форми з [i]: *трівоба*, *трівожити* (Грінч, Т.4, 284); *тривога* і *тривожный*, *тривожливый* (Тимч, Т.2, с. 213). У сучасній російській мові, як відомо, збереглася саме форма *тревога*, а в білоруській, як і в українській мові, маємо варіанти *трывога* (біл.) і *тривога* (укр.), що свідчить про походження варіантного звуку з давнього [i], який у північно-східних діалектах (лягли в основу російської мови) в сильній позиції розвинувся в [e], а в південно-західних (староукраїнські і старобілоруські діалекти) в [u]. У кінці XIX – на початку XX ст. варіант *тревога* був виявом діалектної мови. У сучасній українській літературній мові єдиним нормативним і закономірним написанням є форма з [u]. Орфоепічні норми вимови ненаголошених звуків *e* та *и* як близьких, як бачимо, давно закріплені в українській мові, написання ж форм у наш час регулюється етимологічним

принципом, тобто найголовнішим фактором є закріпленість у історичній мовній практиці написання кореня з певним голосним *е* чи *и*.

Поширена звукова варіантність слів полягала також у відповідності **голосного** – **ø** (нуль звука), що виникала в результаті конкурування форми з протезою і вихідної форми без протези. Голосними, що виконували роль приставних, були **і**, рідше **у** та **о**: *ржа* – *іржа*, *мла* – *імла*, *звідси* – *ізвідси*, *звеліти* – *ізвеліти*; *весь* – *увесь*; *пріч* – *опріч*, *крім* – *окрім*. Причиною виникнення таких паралельних форм були передовсім евфонічні тенденції. Прагнення до милозвучності спонукало мовців широко використовувати ВО з початковим голосним після слів, що закінчувались на приголосний, і навпаки, ВО з початковим приголосним, після кінцевого голосного звука попереднього слова: *Дочки вдарили "Горлиці" дрібно й голосно. До їх пристали паничі. Пісня була така весела, така жвава, що підіймала ноги до танців. – Заспівайте ж **іще** нашої пісні, та жалібної, жалібної! – просив Сухобрус* (Лев Хмар, с. 40). У цьому реченні І.Нечуй-Левицький закономірно використовує форму *іще*, бо перед ним є частка *ж*. Письменники також вживали форми з протетичним звуком для стилізації мови чиновників того часу: — *Та глядить лышь, Хомо Григоровичу, чы такъ?— спытавъ одынь суддя у пысаря. — Такъ, такъ! Именно такъ и законъ **изображаетъ** и пысаніе глаголетъ, — одмовывъ той* (Грінч Хат, с. 147). Слова **изображаетъ**, *глаголетъ*, *пысаніе*, – архаїчні форми, поширені у церковнослов'янській мові, що довгий час обслуговувала офіційні сфери українських земель. Тому використання таких варіантів могло надавати тексту високого стилю, а інколи навпаки, створювати ефект комічності, особливо у поєднанні з росіянізмами й канцеляризмами.

Менш частотні вияви звукової варіантності стосувалися форм лексем, що функціонували на різних українських територіях, де голосні фонemi відрізнялися особливостями вимови. Наприклад, фонема **[e]** у частині українських говорів (надсянських, східнокарпатських) характеризувалася обниженою артикуляцією і переходила в **[a]**, відомий цей перехід і для інших

територій в деяких словах [Бевзенко 1980, с. 50]. ВО на зразок *єство – яство, дременути–дреманути, треба – траба* засвідчені у творах О. Кобилянської, В. Стефаника, П. Мирного тощо. Деякі з цих форм, зокрема *траба*, вживаються письменниками систематично: *Ноги ї посиніли від снігу, ї взійть як несповна розуму. Алем нагнав коні тай прімкнув. Може де там серед поля вже домерзає... Було стару взяти. А нам же тепер чого траба? Най гроші йдуть, най худоба з голоду гине!* (Стеф Син, с. 24). Репрезентують цю варіантність почасти і словники, у яких натрапляємо на форми *сочавиця – сочевиця, тертак – тартак* тощо.

Звук *[a]* в той же час у галицько-буковинській групі говорів південно-західного діалекту перенісся артикуляційно до переднього ряду високого піднесення під впливом попереднього м'якого приголосного, зблизившись зі звуком *[i]* [Бевзенко 1980, с. 56–57], тому натрапляємо на ФОВ: *соняшник – сонішник, колядувати – колідувати, часник – чісник*.

Письменники часто використовували ці специфічні для українськомовного загалу форми з метою надання мові персонажів динаміки, відтворення діалектного середовища, надання особливого колориту території: *Дзелений мох на хаті, траба би єї пошивати. Камінь вода — не я тебе буду, небого, пошивати. Камінь, — аби камінь, тай розпук би си із жьбилю!* (Стеф Син, с. 18). При чому не тільки мова персонажів містила діалектні форми, а інколи й мова автора, що особливо характерне для мовотворчості В. Стефаника та Б. Лепкого: *Заплакала за мнов хата. Як дитина за мамов — так заплакала. «Обтер єм полов вікна, аби за мнов не плакали, бо дурпо, тай вісту пив єм цалком»* (Стеф Син, с. 10). Він обережно сховав, забрав письма, де які йно в хаті були, взяв два бохонці хліба, *чіснику* і плесканку сира, пару чистого „шматя” і пустив ся в дорогу (Леп Поч, с. 9). Ці фонетичні кореляції не знайшли місця у сучасному мовному стандарті, як нормативні закріпилися ВО, що були більш вживаними на всіх територіях України, тобто: *єство, дременути, треба; цілком, соняшник, колядувати, часник*.

Зазначимо, що вплив на формування звукових оболонок слів мали різні звукові процеси, зокрема асимілятивні. Уподібнення голосних шляхом дистантної асиміляції, сприяло появі фонетичних видозмін деяких лексем: *поцілувати* – **поцулувати**, *зіпсувати* – **зупсувати**, у яких голосний *[i]* під впливом наступного *[y]*, набирав артикуляційних ознак останнього. Ці фонетичні процеси більш притаманні для південно-західних українських діалектів, де поширене укання. Названі ВО також надають тексту ознак живої народної мови: *Йду я з хати, гет цалком вже віхожу тай поцулував сми поріг тай іду. Не моє тай решта! Бий як пса від чужої хати! Можна — проти. Було моє, а тепер чуже* (Стеф Син, с. 8).

Зазнавав впливу наступного *[y]* також звук *[o]*, в результаті чого виникли паралельні форми на зразок *покоштувати* – *покуштувати*, які були поширеними і в Східній Україні. У творах І.Нечуя-Левицького функціонують обидва звукові варіанти: *Потрывай, паниматко! Мы, по старому звычаю, покоштуемо цієї aqua vitie, котроу давни рымляны певно не пылы, — сказавъ Терлецькый, наливаючи наперсточокъ* (Неч Стар, с. 62); *Чы сказывалась жыдивка! Тыче мини сыру курку въ зубы! Донеси своему Лейби, нехай покуштуе, яка вона на смакъ!* (Неч Стар, с. 104). Цей факт пов'язуємо з неусталеністю орфографічної традиції: автор у першому випадку керувався етимологічним принципом написання, а в другому – спирався на звучання слова. Цей тип варіантності загалом вплинуло на становлення орфоепічної норми, яка передбачає лабіалізацію ненаголошених голосних звуків перед складами з наголошеними *[y]*, *[i]*. Такі форми рясно фіксують словники, у яких знаходимо: *убрус* – *обрус*, *угірок* – *огірок*, *уболона* – *оболона* (Шейк).

Ще одним типом конкурентних форм були лексеми, у яких звукові *[o]* протиставлявся голосний *[a]*, що відбувалося через цілу низку чинників: рефлексії давнього квантитативного чергування, поширеність окання чи акання на певних територіях, впливом дистантної асиміляції тощо. У прозових джерелах знаходимо варіанти: *прощати* – *пращати*, *жадний* – *жодний*, *богато* – *багато*, *зоря* – *заря*, *горячий* – *гарячий* тощо. Подібні

варіанти знаходимо як у західних (*З бабами не хочу жадного діла мати, абсолютно жадного! Се нарід примховатий, вибагливий, повний претенсій і суперечностей, повний самолюбства...* (Коб Пок, с. 33)), так і у східних письменників (*Ну вже й розпустивъ свого языка, якъ халяву,—сказавъ дидь Грыцай, а самъ все поглядавъ на ворота та думаєть: ну та й катаржний отой хлопець* (Неч Стар, с. 29))! Орфографічне закріплення *а* в низки слів відбувалося саме у XIX ст., наприклад, ВО *багатий, багатство, багатіти*, зафіксовані у Словнику Желехівського лише з *о*: ***багатий, багатство, багатіти***; Словник Б. Грінченка ж подає обидва варіанти, при чому основним визначений саме варіант з *а*. Акання як явище було особливо притаманне для північних говорів, загалом же в українській мові закріпилося як нормативна орфоепічна тенденція окання.

Отже, функціонування сонантних звукових варіантів у мові письменників було наслідком неусталеності орфографічних норм, впливом говірок та російської мови. Письменники вживали ВО також зі стилістичною метою – для відображення живомовного середовища, хронологічної маркованості тексту, дотримання милозвучності мови. Найтипівішими варіюваннями слів є такі, в яких 1) голосному *[i]* відповідає *[o]*; 2) звукові *[i]* відповідає *[e]*; а також ФОВ, що 3) різняться *[u]* та *[i]*. Попри свою поширеність варіантність не характеризується системністю, оскільки не пов'язана зі сталими причинами, наприклад дистрибутивністю, єдиним системним типом варіювань було використання ВО, пов'язаних з евфонією.

3.2.3. Консонантно-сонантні та комбіновані варіанти слів

Варіантні пари, у яких приголосному звуку однієї ВО слова відповідав голосний звук у іншій ВО називаємо консонантно-сонантними фонетико-орфографічними варіантами, їх потрібно відрізнити від комбінованих варіантів, які мають ще менш усталену звукову структуру. Виникнення і

функціонування **консонантно-сонантних фонетико-орфографічних варіантів** слів з альтернантами [e] – [y], [ʏ] – [i] пов'язане з евфонією мови, так само як і поширення більшості ВО з протетичними приголосними і голосними. Цей вид варіантності охоплював у кінці XIX – на початку XX ст. значно більшу групу слів, ніж у сучасній мові, оскільки вжиток паралельних форм переважно мав нейтральне функціонально-стилістичне навантаження і не супроводжувався спотворенням лексичного значення слів, а лише засвідчував наявність більш придатної для окремої дистрибуції звукової оболонки слова.

Найпоширенішою варіантною парою змінних звуків були [e] – [y]. Вокалізація нескладового приголосного призвела до утворення ВО, які широко фіксують прозові тексти всіх письменників. Це фонетичні паралелі на зразок *все – усе, ввійти – увійти, вперед – уперед, вступати – уступати* тощо. Звук [e] ставав початковим після слів, що завершувались на голосні, а звук [y] використовували після кінцевого приголосного попереднього слова: *Ото як дасть Бог дочці її, що нодавнечко одружилася, дитину, та ще дівчинку — баба подарує того п'ятизлотника **внучці**, бо **вже** Бог знає, чи діжде вона кинути ті гроші на **посаг унучці*** (Коц П'ят, с. 8). Милозвучність була важливою для обох варіантів літературної мови. Приклади функціонування пар ВО зафіксовано у прозі східноукраїнських представників: *Нема мені **впину**, нема заборони. Як та вода по весні, розірвавши греблю, знай біжить та клекотить, так я: **ані вгаву**, **ані втоми** мені немає... Язик той, як вітряк **ув осени**, повертається **у роті та все меле, все меле...** Мене **всі** потроху не любили за мій язик* (Мир Пов, с. 203), і так само у західноукраїнських літераторів: *Загасла люлька. Всі сили зібрав докупи, аби наново запалити. Відхилювалася, як жива, виминала пальці, тікала, як би дровичлася. Розкинула попіл **по всій одежі**. **Вже** курила і **успокоїлася**. Та **цибух розігрався** — **все** вимикався з губів* (Стеф Оп сел, с. 40).

Як бачимо з прикладів, дотримувались орфоепічних принципів не завжди, адже в уривку *вже курила і успокоїлася* було б доречніше вжити

форму, що починається на приголосний замість *успокоїлася*. Закономірність використання дистрибутивно зумовлених варіантів зазнала у той період послаблення нормативності.

Граматисти звертали увагу на цей вид варіантності, називаючи його «заступленням» або кваліфікуючи його як чергування. В. Сімович наголошував на винятковій важливості цього звукового закону досягнення милозвучності й вважав його однією з найвизначніших особливостей української мови [Сімович 1921, с. 62]. Він оцінював негативно тенденцію нових авторів ігнорувати використання варіантів, коли цього вимагає контекст [Сімович 1921, с. 63]. Вияв часткового нехтування звуковими варіантами слів знаходимо у текстах різних письменників, та особливо це стосується письменників-представників південно-західних діалектів, де поширене укання. Форма з [у] трапляється досить часто навіть після слів, що закінчуються на голосну. У О.Кобилянської знаходимо: *Гори з їх стоїчним і мрачним супокєм, настроювали сумно, і все більше та більше розбуджували спрагу краси, та вгасити її не уміли* (Коб При, с. 6).

Отже системний характер явища поступово починав втрачатися. Цьому деякою мірою сприяли роботи лексикографів, з яких лише М. Уманець та А.Спілка, намагалися послідовно подавати такі ВО паралельно: *у(в)мивання, у(в)молот, у(в)ласкавлювати, у(в)мотувати*. Приблизно однакову частотність має реєстр слів на **в** і на **у** в Словарі Є.Желехівського, хоча подання варіантів не є послідовним, укладач не ставив своїм завданням фіксацію паралельних форм слів, ВО знаходимо в різних статтях без будь-яких приміток. Укладачі подають *вбезпечити*, але в іншій статті *убезпечати*; *ввага* й *увага*; *вгадливість*, але *угадувати*; *вдовець* й *удовець*; *вперед* й *уперід*. Яким формам надає перевагу Є.Желехівський сказати важко, проте кількість лексем з голосним **у** все ж трохи переважає. Б.Грінченко та К.Шейковський, очевидно, мали більш тверду позицію, і природнішими для української мови вважали варіанти *убагнути, убачати, убивати, убогий, улогий, умикати, униз* і т. ін. Велика кількість слів

зафіксована лише в одному звуковому вияві з початковим голосним, частину ж слів на **в** (вдова, вдовенко, время і т.п.) Б.Грінченко подає через посилання на статтю з варіантом слова, що починається на **у** (удова, удовенко, урем'я і т.п.).

Нестабільна варіабельність була характерна для альтернантів [й] – [і]. Евфонічним змінам підпорядковувалось не так багато слів, найуживанішими з них був сполучник **і – й**, а також різноманітні форми і похідні від дієслова **іти – йти**. Вживання саме цих варіантів було системним і спиралося на звукове оточення слова: *І Сухобрус пив чай зі своїми дочками й тільки що збирався **йти** до магазину. Несподіваний прихід Воздвиженського дуже вдивив батька **й** дочок: вони вже чули про його свариння* (Неч Хмар, с. 53); *Говорила покойна до самої смерті, та все чорзна-що! Але вже пізно. Мати вийдуть з хати, то ще **й** будуть мене лаять.* (Неч Хмар, с. 76). Такими ж правилами користувалися при доборі форми прийменника чи слова **йти** й письменники зі західноукраїнських регіонів: *По обіді дід **ишов** до волів, потім викидав чоботи **й** чобітки на горище **і** **ишов** під вишню спати.. Отак ж дідові остався день по дневі — мирно і супокійно. Ніколи його зуби не боліли, а ні ніяка слабість не терла, **і** через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.* (Стеф Оп сел, с. 64).

Інші нечисленні слова на **і** та **й** то зазнавали впливу евфонії, то не зазнавали: *Іду вулицею, зустрічають мене, впізнають, розпитують, де пробував, чи щастило, а мене так і кортить розпитать про Марію, так і крутиться на язиці **ймення** її, та ніяково розпитувать..* (Коц Пом, с. 30). *Стояла в будні дні, як і в сьвято сама, прислужувала ся одностайному шумови власних смерек, або, оглядаючи верхи иньших сусідних гір, задумувала ся над своїм найблизшим сусідом... „Рунг“ було ему на **імя*** (Коб Нек, с. 5). Як бачимо, в обох прикладах дистрибуція фонетико-орфографічних варіантів однакова – попереднє слово, що закінчується на голосний звук; за однакових умов використані різні форми: у першому реченні доцільно використана **ВО ймення**, в іншому ж уривку

спільнокоренева лексема, що починається на голосний *імя*. Отже можна стверджувати, що евфонія сприяла закріпленню сильної норми лише в обмеженій групі слів.

На фонетичну варіантність нашаровувався вплив орфографічної неусталеності. Корелятивними звуками/графемами були *и, ы, і, ї* та *й*. *И* походить від літери «иже» старослов'янської кириличної абетки, у якій утворена від грецької літери — η («ета»). У XV—XVI століттях від літери «иже» розвилася літера *й*, первісно будучи поєднанням «иже» і запозиченого з грецької писемності знака стислості («кратки»). Систематично розмежовувати зображення *И* та *Й* стали у XVII столітті, спочатку в українському друці, а з середини XVII ст. — і в московському [Півторак 2010 I, с. 212]. У давньоруській писемності літера *и* первісно передавала неогублений голосний переднього ряду високого підняття *[i]* (досі вживається в цьому фонетичному значенні в російській абетці), надалі після злиття *[i]* з голосним середнього ряду *[u]* («ы») стала передавати новий звук *[u]*. З XI ст. починаються помилки у вживанні літер, пов'язані з процесом злиття *[i]* та *[и]*. Так, *рыбы* могли записувати як *рибы*, а *риза* — як *рыза* [Купчицька 2014]. Це сплутування спостерігаємо й в пізніші часи. Послідовне вживання літери *и* для позначення цього звуку (без паралельного вживання *ы*) запровадили укладачі альманаху «Русалка Дністровая» (1837) М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький [Півторак 2010 а, с. 212]. Для позначення звуку *[i]*, що виник з інших звуків (*[ě]*, закритого *[o]*, *[e]* перед колишнім складом з випалим редукованим), узвичаїли кириличну літеру *і*, що походить від грецької *ι* («йоти»); для передавання йотованого *[i]* — літеру *ї* [Півторак 2010 а, с. 212].

Ї у староукраїнській графіці вживалося паралельно з літерами *і* та *ы* — всіма трьома позначали звук *[i]*, причому *і* з XV ст. писали перед голосними, а *и, ы* — в інших позиціях. У сучасному значенні літеру вперше вжито 1874–1875 у «Записках Південно-Західного відділення» Російського географічного товариства у Києві. Згодом її фіксує Є. Желехівський у своєму

Українсько-німецькому словнику (1885–86), де вона використовувалася також для позначення «сильно пом'якшеного» [i] після м'яких зубних приголосних *д, т, з, ц, с, л, н* (хліб, дід, нині, цілий). Закріплення літер *ї і і* для передачі етимологічних [ě]/[e] і [o] відповідно уможливило розрізняти слова, що в сучасному написанні стали омографами: *дїл* (‘ *dělъ, родовий відмінок множини від діло) проти *діл* (‘ dolъ, «долина»), *тїк* (‘ *teklъ, минулий час від текти) проти *мік* (‘ *tokъ, мік) Але оскільки в Східній Україні відмінність між цим звуком і «звичайним» [i] зменшилася, вже Б.Грінченко у Словарі відмовився від такого вжитку літери *ї*, і це вплинуло на зникнення цієї відмінності й на заході України. Таку відмову зафіксував Український правопис 1921 року [Півторак 2010 б, с. 242]. Підсумовуючи наведені факти, можна сказати, що у кінці ХІХ ст. ще залишалася проблема розмежування цих графем і звуків, адже ситуацію ускладнювало, що видання східноукраїнських авторів здійснювалися російським правописом. І навіть найавторитетніші словники Б.Грінченка та Є.Желехівського, які, як і всі лексикографічні праці, відставали з фіксацією мовних фактів, подають слова на різні літери недиференційовано на *и/ї* та *і/ї*: у сусідніх словникових статтях опиняються слова на зразок *инястий* і *його* (Желех, Т.1, 324); *істина* і *їстівний* (Грінч Т.2, 199).

Усі вище названі фактори дуже сприяли поширенню **комбінованих варіантів** фонетико-орфографічного типу, які відрізнялися не лише окремими звуками, а й правописом. Фонетико-орфографічна варіантність рідко виявляється у чистому вигляді, зміни звукової оболонки слова викликають інші трансформації: переміщення наголосу, додаткові процеси асиміляції, дисиміляції, акомодатії, епентези, дієрези тощо. У результаті цих змін постали нові ряди варіантів, нормативність яких була слабшою порівняно з власне консонантно-сонантними варіантами. Ці перетворення викликали виникнення типу варіантності, що характеризувався наявністю цілої низки звукових процесів у межах одних і тих самих слів, такі варіантні ряди отримали назву комбінованих варіантів. Особливий у багатьох аспектах

тип варіантності вплинув значною мірою на становлення орфоепічних норм сучасної української мови.

Серед **комбінованих варіантів** особливо типовими для української мови межі століть були форми з видозміненими віддієслівними префіксами та іменників середнього роду, основа яких закінчувалась на м'який приголосний. У текстах східноукраїнських письменників часто знаходимо форми: *одлиск, одпочинок, одрізати, одводити* на противагу нормативним нині *відлиск, відпочинок, відрізати, відводити*, що утворилися в результаті протези і монофтонгізації дифтонга у новозакритому складі. Прозаїки використовували ВО з [o] у мові персонажів для надання їй автентичності, живої динаміки розмовного стилю мовлення: *Роскажуть, батюшко, докладно: що тамъ напысано въ ти бوماзи?— просыла громада. — А що жъ панове громадо! Напысано, щобъ менче паницаных днивъ **одбувати** на тыжни* (Неч Стар, с. 243). Нерідко вводили їх митці й у мову автора, а отже такі форми сприймалися цілком літературно: *Годі, годі вам! — крикнув Микита Іванович, **одводячи** Марину Костянтинівну від повозки* (Мир Пов, с. 89); *Але вона не слухає то все Біжить до тої кімнати., де бачилася з ним в останнє, **одчиняє** вікно — і вихилявся з його. — Небо спокійне, зорі мерехтять, десть там і місяць, — а в окрузи тишина — біло. Деревя ніби сріблом мріють проти неї і місяця... гарно до збожжевоління!...(Коб Чер, с. 149). Паралельний вжиток ВО з **i** та **o** засвідчували і словники: *відмести і одмести, відмикати і одмикати, відмінити і одмінити*.*

Відмінним у східноукраїнській та західноукраїнській літературній традиції було і написання слів на зразок *бадилля – бадиллє – бадилє, провалля – проваллє – провалє*. Подібні форми утворювали цілі ряди комбінованих варіантів, що відрізнялися довготою приголосних звуків, якістю голосних звуків і відповідно мали різне написання. Подовжені звуки були характерні для південно-східних і північних діалектів української мови у поєднанні з закінченням **-а** (графічно **я**), на території ж Східного Полісся і Черкащини однаково поширеними були подовжені форми з закінченням **-а** і **-е** (графічно

є). Для південно-західних говорів звичними були варіанти без подовження, що знайшло своє відображення у текстах письменників і правописних практиках [Шонц 2006, с. 240]. У І. Нечуя-Левицького знаходимо варіанти на **-ння**: *Доброго здоров'я вам, Степане Івановичу! — обізвав ся знехотя Сухобрус, ледви одвітуючи на його **цілування***. Форми на **-ннє** часто трапляються у творах М.Коцюбинського: *Довгі плачучі трави крили тепер боки гори, дзвінки коров обзивались, як далеке **зітханнє**, все частійше попадалось велике **каміннє**, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах **коріннєм** смерек* (Коц Тін, с. 9). О. Кобилянська фіксувала у своїй прозі варіанти без подовження, що відповідало мовній практиці, поширеній у її регіоні: *Не любив **цілованя**. Але сей поцілуй дитинячих уст відчув він аж в душі. Лежав він ему на руці, немов прилипий до неї браток... один з тих аксамітномягких з темними очима... яких саме багато цвило он там: в зелені і в світлі...* (Коб Пок, с. 4); а також варіанти з подовженням, намагаючись наблизити мову творів до загальноукраїнської: *Грім гармат, вистріли поодинокі і гуртом. Часто відбиваються від стін немов **призивання** на поміч. А як прийдеш туди — тихо, або тільки булькоче потік там в долині, або налякана вивірка спинається по сосновім пню скоро як блискавка, або самі гори немов зворушені, якби се не їх діло було шуміти, снити і колихатись* (Коб Юд, с. 7). Ці прагнення простежуємо і на прикладі інших письменників, які також використовували більш поширений на території України варіант на **-ння**.

Словники також відображали тенденції до закріплення орфографічної норми з подовженням. Форми з одним приголосним фіксували лише словники К. Шейковського (наприклад: *танцюваня, толоченя, точкованя, уминя* тощо) та Є. Желехівського (наприклад: *боліне, вітхнене, движене, катоване* тощо). Усі ж інші лексикографічні праці підтверджують прагнення до встановлення єдиної норми, подаючи ВО з подовженням. Є. Тимченко у своєму Русско-малоросійському словарю подає форми: *зиткнення,*

переброджування, перекидання, розпынання і т. ін.; М. Уманець, А. Спілка у Словарі російсько-українському форми на зразок: *висіння, гаркавіння, гелготання, торкання*; Б. Грінченко у Словарі: *задавнення, запалення, каміння, нехтування*. Отже, як бачимо, закріплення норми з подовженням відбулося саме у досліджуваній період, при чому сприяли цьому і явища мовної практики, і лексикографічні доробки.

Низкою фонетичних процесів супроводжувалося творення слів. Серед типових виявів комбінаторної варіантності в українській мові були форми відносно-присвійних прикметників із суфіксом *-ськ* (*французський – французький*), а також збірних іменників із суфіксом *-ств* (*багатство – багацтво*).

Розгляду подібних ВО, у яких відбулося стягнення ряду важких для вимови приголосних звуків, приділяли увагу граматисти. В. Сімович наводить приклади таких форм, називаючи орфографічно і орфоепічно правильними похідні варіанти: *багацтво – багатство, брацтво – братство, хробацтво – хробачство, ткацтво – ткачство, козацький – козачський, кобиляцький – кобилячський, галицький – галичський, празький – пражський, петербурзький – петербуржський, криворізький – криворіжський, паризький – парижський, запорозький – запорозжський, чеський – чешський, наський – нашський, товариський – товаришський, золотоноський – золотоношський, птаство – пташство, руський – русьський, французський – французський* [Сімович 1921, с. 68]. Однак не всі з запропонованих варіантів слів стали в сучасній українській мові нормативними, адже *багатство, братський* відомі лише в етимологічній формі, інакше фонетичне оформлення має і слово *французький*. У кінці XIX – на початку XX століть більшість подібних форм вже втратила властивості варіантності і закріпилася в мові як самостійна, безеквівалентна на синхронному зрізі одиниця. Це засвідчує творчість українських прозаїків: — *Годи вже, Иване, жартують, — сказавъ голова; — Давайте ще про дило говорыты. Прымиромъ сказать, старый голова роспустывъ село; а*

найбільше сприяв **парубоцтву** та **дивоцтву** (Неч Про, с. 78). *Парубоцтво* і *дивоцтво* зафіксовано в художній літературі лише у таких фонетичних виявах, давніші форми ні тексти, ні словники вже не фіксують. Аналогічною була історія розвитку інших форм комбінованих варіантів цього типу: *У хатці жив старий дід Данило. Колиса він козакував, був у неволі **турецькій**, але визволивсь відтіля. Тепер жив дома, пасішми кував.* (Грінч Чуд, с. 46); *И все те дыво съвитылось наскрнзь, блыщало, сыпало ыскрамы, брыллиянтамы, перелывалось то **ризкымъ**, то матовымъ съвитомъ. Ни одна картына прыроды влитку не може прыивнятысь до тея пышной фантастичной картыны мертвой зымы: то бувъ тыхый, мырный, фантастычный сонъ заснувшей земли* (Неч Бат, с. 196); *Тільки в оту альтанку, що під старезним **волоським** горіхом у садку, не пуска його дикий виноград, ввивишсь тісно й щільно в одну ведену стіну* (Коц Пом, с. 48). Як бачимо, прозаїки використовують переважно форми, у яких відбулися комплексні звукові зміни, а не архаїчні варіанти, вимова яких не збігалася з їх написанням. Закріплення цих ВО у мовній практиці, а також кодифікація цих форм як нормативних є свідченням того, що сучасний літературний стандарт творився насамперед на живомовній основі, і фонетичний принцип став у нашій мовній системі провідним.

Змішані й комбіновані варіанти слів були характерним явищем для кінця XIX – початку XX ст. Ці види паралельних структур виходять за межі фонетичного рівня мови і пов'язуються з дистрибутивними особливостями розглядуваних форм, поширенням різних правописних практик тощо. Змішані варіанти, які набували системного вигляду, були зумовлені прагненням до милозвучності. Творення формальної структури комбінованих варіантів спричинялося цілим комплексом змін. Найпоширенішими комбінованими ВО були форми з подовженням і без кінцевих приголосних основи збірних іменників середнього роду, форми ж відносно-присвійних прикметників і абстрактних іменників на той час вже становили сильну норму української мови.

3.3. Словотвірна варіантність

Неусталеність словотвірної норми була характерною ознакою мовної системи досліджуваного періоду. Вона стала закономірним явищем у зв'язку з розширенням сфери функціонування української мови, вслід за яким активізувалися і нові мовні ресурси. Похідні від однакових основ слова, які утворювались за допомогою різних дериватів, становили особливі ряди дублетних лексем, так званих **словотвірних варіантів**.

СВ об'єднують слова, що належать до однієї словотвірної категорії, тобто сукупності похідних слів, що мають твірні, які належать до тієї самої частини мови, наділені спільним словотвірним значенням і використовують однаковий спосіб словотворення, але різні словотвірні форманти (словотвірна категорія виконавця дії, наприклад, репрезентована типами із суфіксами *-ач*, *-ець*, *-тель*, *-льник*, *-ун* і т. ін.: *глядач*, *швець*, *вчитель*, *верстальник*, *мовчун*) [Клименко 2000, с. 618].

Цей тип варіантності демонструє виникнення і розвиток специфічно української лексики, оскільки творення ВО можна розглядати як реалізацію особливостей національного світобачення, що виявляється у виділенні тих чи інших ознак явища дійсності, що номінується, і використанні тих чи інших словотворчих засобів [Філон 2010, с. 22].

Паралельні форми утворювались у межах кожної з частин мови, проте найвиразнішим прикладом вияву варіантності стали прикметники. Серед прикметникових СВ найпоширенішими були пари, утворені від іменникових основ. Слова з суфіксом *-ов-* (що був полісемантичним і багатофункціональним, оскільки міг утворювати відносні прикметники, інколи якісні, а в деяких випадках і прикметники з розряду присвійних [Полюга 2009, с. 487]) і його фонетичними модифікаціями ще не були сильною нормою української мови. Типовими були використання

конкурентних суфіксів для утворення семантично тотожних слів: *казковий*–*казочний*, *огневий* – *огняний* – *огненний*; *однаковий* – *однакий*; *страусовий*–*страусиний* – *страусевий*. Наприклад, у О. Кобилянської в межах одного видання знаходимо ВО *казочний* і *казковий*: ... *Опісля поклавши голову в траву, замовкала і вслухувалась в жужжання. Лежала нерухомо немов би в глибокому сні. Одначе не спала. Вона бачила образи в тонах, відчувала образи в тонах, переживала в уяві зявища, котрі творила сама: казкові, фантастичні, неможливі, і плакала з смутку невиясненого* (Коб Пок, с. 97); *Згадав брутальність поведеня деяких наставників, брутальність майже казочну, а до того неописану муку простого, до військової служби непривченого, до свободи привикшого селянина, його жаль і тугу за своїм тихим і простим світом* (Коб Пок, с. 108).

Як наголошує М. А. Жовтобрюх, паралельні форми, що мали тотожне лексичне значення, але утворювалися за допомогою різних суфіксів, тобто мали різну словотвірну структуру, не могли існувати в літературному вжитку довго, вони функціонували лише певний період, обмежений у часі, а потім внаслідок внутрішнього розвитку – семантично чи стилістично розподібнювались, або ж один з варіантів потрапляв до пасивного лексичного складу української мови [Жовтобрюх 1970, с. 161].

Тогочасні укладачі словників рідко фіксували у лексикографічних працях варіантні прикметникові форми. На процес кодифікації впливали фактори територіального поширення (*однакий* – у західноукраїнському літературному варіанті, *однаковий* – у східноукраїнському), а також суб'єктивні вподобання укладачів, а тому в різних словниках зафіксовані різні словотвірні форми тотожних номінативних одиниць. Всі форми подавалися лише у випадку, якщо вони були дуже поширеними. Наприклад у Словарі Б. Грінченка зафіксовано обидві форми, причому *однакий* подано через *однаковий* (Словарь Грінч, Т3, 40); у словнику М. Уманця, А. Спілки теж зафіксовано обидва варіанти як відповідники російському слову *одинаковый*; у Словарі Є. Желехівського ж пріоритетним варіантом подано

форму *однакий* (Желех, Т.1., 558). Укладачі активно залучали до реєстрів своїх словників діалектні форми (особливо це стосується Словаря Б. Грінченка). Нормативність одиниць у цьому випадку визначалась частотністю і поширеністю у літературних творах. У сучасній українській літературній мові переважна кількість подібних ВО все ще має статус конкурентних лексем. У СУМі в 11 тт. зафіксовано прикметники: *вогненний* – *вогневий*, *однаковий* – *однакий*, *страусовий* – *страусиний*, хоча варіантні форми *вогневий*, *страусиний* марковано ремаркою розм., а *однакий* – діал. (Словник 1980).

Варіантність була властива й відіменниковим **прикметникам**, у яких конкурентними суфіксами поставали комплекси *-ов-* + *-ит-* // *-к-*, *-ан-*, *ø*, *-лив-*: *слабовитий* – *слабкий*, *пісковитий* – *піщаний*, *хоровитий* – *хорий* (*хворий*), *хазяйновитий* – *хазяйливий*. Однак ці пари слів мали семантико-стилістичні відтінки, оскільки комплексний суфікс додавав значення неповноти ознаки, схильності до чогось: *Дидь Оныкий бувъ дуже убогый чоловікъ. Винъ бувъ бездитный и прыйнявъ соби маленьку дивчынку за прыймачку. Баба його була стара та **слабовыта** и все нездужала* (Неч Стар, с. 13). Слово *слабовыта* має значення «неміцної будови, схильна до слабкості, хворобливості», яке містить сему неповноти вияву ознаки, на відміну від *слабкий*, що не містить цієї семи у своїй лексико-семантичній структурі.

Подібного значення неповноти ознаки додавали прикметникам суфікси *-ист-* // *-яст-*, що також конкурували. У результаті утворювались СВ *променястий* (Мир Пов, с. 136) – *променистий* (Уманець, Спілка, с. 414), *скелястий* (Ізюмов, с. 64) – *скелистий* (Коб Нек, с. 44), напр.: *Повітря ні ворухнеться: стоїть і мліє; усюди тихо, німо,— здається, немов світ, затаївши в собі дух, дожида чогось... Аж ось пройшла хвилина... друга... 3-за землі, на кривавій попрузі неба скочила невеличка іскорка; довга **променяста** стяга простяглася від неї над землею...* (Мир Пов, с. 136). І укладачі словників, і письменники використовували у своїй практиці різні форми

приблизно однаково. У сучасній мовній системі ці деривати все ще є варіантними, проте мають різну оцінку нормативності, основним варіантом вважається *променистий* і *скелястий*, утворені за допомогою конкурентних між собою афіксів, в той час як *променястий* і *скелистий*, укладачі СУМу в 11 тт. подають через них.

Варіантність сприяла розвитку української мови і формувала базу засобів нормотворення. Системні зміни відбувалися на макро- і мікрорівнях, виявлялися у становленні лексичних і граматичних норм, зокрема впливали на процеси взаємодії прикметників і дієприкметників. Активні дієприкметники відходять на периферію ЛССМ. Мовознавці на початку ХХ ст. оцінюють їх як неактуальні, невластиві українській мові слова [Курило 1923]. Проте у мові художніх творів дієприкметникові форми продовжують активно функціонувати: *Не любив цілованя. Але сей поцілуй дитинячих уст відчув він аж в душі. Лежав він ему на руці, немов прилипший до неї браток... один з тих аксамітно-м'яких з темними очима... яких саме багато цвило он там: в зелені і в світлі...* (Коб Пок, с. 6).

Дієприкметник як лексико-граматичний розряд слів набирал все більше ознак прикметниковості: *Та, здається, ты на **минушому** тыжњи вже копала погрибъ за хатою?— сказала Маруся. — Та еге жъ! Та копала жъ, але роздумалась, що буде далеко ходыть до погребѣ, то я й засыпала, та була почала копаты передъ хатою, та... — Та зновъ засыпала, щобъ далеко не ходыты? — спытала насмишкувато Маруся.* (Неч Проп, 41). Відсутність сильної норми спричинила наявність великої кількості варіантних форм такого типу: *говорючий* (Неч Бат, с. 12) – *говіркий* (Коц Тін, с. 41), *нестерпучий* (Грінч Чуд, с. 81) – *нестерпний* (Коб Нек, с. 23), *завзятуций* (Неч Бат, с. 43) – *завзятий* (Стеф Оп, с. 33), форми з дієприкметниковими суфіксами в сучасному стандарті більше не сприймаються мовцями як дієприкметники, а функціонують переважно як розмовні, їх подано у СУМі з ремарками «розмовне» та «рідко».

Суфіксальна словотвірна варіантність була властива також **іменникам**, зокрема неусталеність словотвірної норми помітна у вживанні абстрактних слів. Серед конкурентних формантів для творення віддієслівних лексем з абстрактним значенням активно використовували суфікси **-анн'**, **-енн'-**, **-інн'-**. Форми на зразок *булькотання* – *булькотіння*, *пестування* – *пестіння* – *пещення* знаходимо і в художніх творах, і в словниках того часу. *Тоді лекше жилося, лекше дихалося!.. Материне пестування й любов, піклування батькове,— трохи суворий, але добрий він був,— дитячі забавки, радощі й горе — все докупі злилося, поперепліталось, і мов малювання любе яснарадісне,—так тії дитячі літа перед очима встають* (Грінч Чуд, с. 15).

Замість непродуктивних афіксів для творення деяких поширених слів на позначення предметів побуту в художніх творах часто трапляються варіанти з типовими для української мови суфіксами: *Плоти попри дороги тріщали і падали — всі люде випроважували Івана. Він ішов з старою, згорблений, в цайговім сивім одінню і щохвиля танцював польки* (Стеф оп сел, с. 83). Замість літературного безафіксного *одяг* чи *одежа* В.Стефанік вживає діалектизм *одіння*, що утворене за допомогою продуктивного суфікса зі значенням збірності **-інн'-**. Такі форми створюють у тексті колорит села, надають яскравішої характеристики персонажам. Поширення і розвитку ці СВ не отримали, а лишилися на периферії ЛССМ, хоч словники в кінці XIX – на початку XX ст. фіксують форми *одія* – *одіж* (Грінч, Т.3, с. 40), *одівка* (Желех), *одежа* — *одіж* – *одіння* (Уманець, с. 563), проте літературними вони не стали.

Варіантні відприкметникові абстрактні назви створювалися не лише за допомогою синонімічних, виражених різними звуковими комплексами, суфіксів (*багач* – *багатир*, *добрість* – *доброта*), конкурентними виступали й абстрактні афікси **-ин-**, **-изн-** і **о:** *тишина* – *тиша*, *білизна* – *біль*. Функціонування таких ВО мали територіальну обмеженість. Наприклад, СВ *тишина* був дуже поширений у західноукраїнській літературній мові: *Дві неділі серед нічної тишини лунали над спокійним селом військові сурми, як*

над воєнним табором, а кілька проклонів упало, а кілька всякого иньшого гріха! (Леп Кид, с. 636). Форма *тиша* трапляється й у творах східноукраїнських і західноукраїнських письменників. Зокрема, знаходимо цей варіант у І. Нечуя-Левицького: *Священикы встали зза стиливъ, а за ными разомъ повставали уси люде на всьому широкому двори. Гоминь стыхъ одразу. Настала така **тыша**, неначе на всьому двори не було живой души* (Неч Бат, с. 8). Присутня ця форма й у текстах, наприклад, О. Кобилянської, яскравої представниці буковинської мови: *Ліс нині наче зачарований, такий гарний. **Тиша** в нім панує. Спокій, глибина немов приваблюють чоловіка що раз то більше в гліб, щоби служити імпульсом для неприятеля* (Коб Юд, с. 6).

У сучасній українській мові нормативним вважається лише один варіант з пари слів: *тиша* і *білизна*, а *тишина* й *біль* не отримали статусу літературних лексем (не плутати з омонімом *біль*, що має значення «відчуття фізичного страждання»). Ці лексеми подаються в СУМі з позначкою «рідковживане»

Слабку словотвірну норму становили деривати – назви осіб за дією, утворені від іншомовних основ. Замість більш поширеного латинського суфікса *-ист*, письменники інколи вживають питомі синонімічні форманти: *Народ захоплений танцем і все звужує коло, так що **танцюри** мов у криниці. Стогне під ними земля, каблуки вибили ямки і пил заслоняв світло ліхтарні* (Коц Крин, с. 16). Такі СВ варіанти втрачають нейтральність, притаманну інтернаціональному суфіксу, і набувають ознак пейоративності.

Словотвірні відмінності на початку минулого століття мали форми, утворені за допомогою питомих суфіксів. Наприклад, замість поширеної нині форми *урядовець*, вживалася форма *урядник*, яку фіксують всі словники і художні твори: *В тім домі мешкав оден з найвищих **урядників** малого міста з родиною — з роду гербовий, і котрому на імя було Н. Обринський* (Коб Чер, с. 9). *Та цить теж бої — гукнув Андрій. — Яке там злодійств! Мені урядник*

розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуца отой, не крав, а народ бунтував. Такомуб, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути... (Коц Гріш, с. 91).

Полісемантична ВО *урядник*, що крім значення ‘службова особа, чиновник’, містила також сему ‘нижній чин повітової поліції’, у сучасній мові звузила своє значення, зберігши лише перший ЛСВ у своїй лексико-семантичній структурі. Підсумовуючи вище зазначене, можна сказати, що назви осіб перебували на початок ХХ століття на стадії нормування (цей процес триває і донині, адже суфікси *-ник* й *-ець* і в сучасній українській мові утворюють конкурентні пари слів) .

Особливий вид словотвірної варіантності – дієслівна варіантність, основними альтернантними формантами якої виступають префікси. Множинність засобів вираження доконаності сприяла появі паралельних форм: *розбуджувати* – *пробуджувати*, *застудитись* – *простудитись*, *вибирати* – *обирати*.

Найчастотнішим і найабстрактнішим афіксом, що вказує на довершеність дії, був префікс *по-*: *Хведір сидів коло вікна та знай позирав, чи скоро погасять огонь на млині та в горницях. Він собі так **порішив**, щоб там не було, а він цю ніч рака добуде!* (Мир Пов, с. 252); *Як може він мою землю пожирати, коли я... нехай засохнуть мені губи, коли кажу неправду, коли я не брав, не зичив сам ніколи ані одного Феника? А люде говорили, шо сам **цісар дозволив**, аби той банк був і нам мужикам помагав* (Коб Пок, с. 108). Цей словотвірний формант конкурував з цілою низкою префіксів: *з-(із-)* (*повінчатися* – *извинчатися*), *до-* (*позволити* – *дозволити*), *при-* (*побільшати* – *прибільшати*), *ви-* (*порішити* – *вирішити*). Не всі з цих префіксів можна вважати варіантними засобами. Переважна більшість з них виступали у слові не лише виразником граматичного значення доконаності, а й додавали семантичні чи стилістичні відтінки, нейтральність і еквівалентність трапляється між цими формантами рідко. Наприклад, тотожне значення у низці випадків надавали слову суфікси *з-* та *по-*: *Холодний піт від голови до п'ят обдава дитину, божевільний жах **побільшує***

зіниці, відбіра голос, деревенить тіло... Й довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухомо, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж тривожний сон, прилинувши, заспокоює нарешті змордовану офіру полохливосте... (Коц Пом, с. 50). А коли зеркало подвоїло наші парадні фігури, а сміх ще **збільшив** товариство — ми одчинили вікно і вдявляли ся в туго напружену пітьму, що готувалась прийняти у себе оксамитовий згук першого дзвону (Коц Тін, с. 107). Дуже близьке значення мав і префікс *при-*, який, однак як особливий дієслівний префікс надавав відтінку «наближення»: *Тим часом людей **прибільшало**. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомотив маленький, і почали їх становити* (Грінч Чуд, с. 174). Окрім значення вищої кількості, цей префікс також надавав векторного значення обмеження у часі.

Тотожне семантичне значення мали у низці прикладів префікси *до-* і *по-*: *Щороку одводили їм під посів недалеко села добрий лан поля; на вигоні, зараз за селом, паслись їхні телята та овчата; унизу з панської річки пили вони чисту воду... А часом пан розщедрювався та під урочисте свято **дозволяв** рибалкам, на щастя селян, закинути невода — риби та раків піймати...* (Мир Пов, с. 210). *І знов ходить, ходить, ходить, тай ще раз ходить, тай знов ходить і як той медведик щось собі під носом бурмоче. — Так не можна. Та чому не можна? Бо право не **позволяє**. А дозволяє право, щоби вони мене потім з хати викинули, бо пасербиця старша, як моя дитина, га?* (Леп Кид, с. 39). У обох випадках варіанти мають значення 'давати згоду, дозвіл, право на здійснення чого-небудь' [Словник 1980, Т.2, с. 347].

Іноді варіантні префікси мали тотожне семантичне значення і надавали словам різних стилістичних відтінків. Найпоширеніші конкурентні пари формантів: нейтральний префікс – префікс стилістично забарвлений. Префікс *по-* був стилістично нейтральним, він конкурував із варіантним формантом *із-* (*из-*), який є фонетичною паралельною формою префікса *з-*, і був притаманний для старослов'янської мови. У кінці XIX – на

початку XX ст. за префіксом *із-* вже остаточно закріпився статус архаїчного засобу або варіантного вираження основного інваріанта *з-*, про що свідчить подання слів на *із-* з префіксом *з-* у Словнику Б. Грінченка. Інколи письменники використовували цей афікс спеціально для збереження особливої урочистої тональності, описуючи сакральні теми: — *Дурне! Чого страшно? Хыба ты не зо мною будешъ? И чого ты боишся? Якъ извинчаемось. то тоди батько, й маты простять, може й додому въ село вернемось. А вона боиться якъ маленька!* (Грінч Хат, с. 87). Називання вінчання як релігійного обряду, священного потребувало засобів, відмінних від нейтральних, тому Б.Грінченко використовує у своєму художньому творі саме цю форму.

Отже, добір засобів словотворення був зумовлений низкою чинників: узусними традиціями, бажанням додати семантичного чи стилістичного відтінку.

Висновки до розділу 3

Варіантність питомих слів мала свою особливу природу, яка зумовлена насамперед змінами у звуковій структурі слова (фонетико-орфографічна варіантність), надлишковістю засобів мовної системи, придатних для творення дублетних лексичних одиниць (словотвірна варіантність).

Поділ варіантів на групи враховує джерела поширення, хронологічну маркованість, нормативність, стилістичні ознаки, системну зумовленість, діапазон варіювання тощо. У діяхронному аспекті прийнятною є класифікація варіантів за співвіднесеністю з відповідним мовним рівнем (структурна класифікація) з урахуванням поділу слів за походженням на питомі та іншомовні. Серед варіантів питомих слів диференційовано фонетико-орфографічні та словотвірні варіанти. У межах фонетико-орфографічної варіантності кінця XIX – початку XX ст. функціонували консонантні, сонантні, змішані та комбіновані варіанти. Найпоширенішими виявами твірних варіантів слів були ВО, що різняться префіксами і суфіксами.

Процеси фонетико-орфографічної варіантності питомої лексики в мовній практиці та їх фіксація у прескриптивних працях свідчили про утвердження специфічних властивостей української мови на початку XX ст., зокрема тенденцію до дзвінкості та милозвучності, про процеси полегшення вимови, активне дотримання принципів евфонії (що в сучасній мові вже не має місця, адже велика частина ФОВ зникла), закріплення у мовній системі орфоепічних норм (зокрема, окання, зближення ненаголошених звуків [e] та [u]), а також усталення фонетичного принципу правопису як одного з провідних. На активній стадії нормотворення співіснували тоді форми, що різнилися палатальністю, альтернантами, що виникли внаслідок дисиміляції і спрощення. Морфологічні варіанти питомих слів письменники вживали рідко, що дає підстави стверджувати, що граматичні норми української

мовної системи у кінці XIX – на початку XX ст. уже були сформованими та цілісними.

На формування лексичних норм сучасної української літературної мови впливала також словотвірна варіантність, притаманна насамперед лексико-граматичному класові прикметникових слів, які утворювались за допомогою синонімічних суфіксів. Розгалужена система словотвірних засобів була наслідком активних процесів входження розмовної, діалектної лексики в ресурси літературної мови, розвитку внутрішніх потенційних можливостей мовної системи. Альтернативні словотвірні засоби рідко мали абсолютно тотожне значення, а тому варіанти цього типу майже завжди відрізнялися семантико-стилістичними відтінками.

Виразною була тенденція до семантичної і/чи стилістичної диференціації словотвірних варіантів у мовотворчості письменників з метою розкриття художніх образів і точнішого їх змалювання. Цей тип варіантності є показовим свідченням активного розвитку внутрішніх потенційних можливостей української мови в кінці XIX – на початку XX ст. і водночас виявом багатства її виражальних засобів.

РОЗДІЛ 4

ВАРІАНТИ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

4.1. Питома й іншомовна лексика в історії мови

Мовознавці поділяють лексику, зважаючи на джерело її походження, на питому, яка була результатом розвитку праформи української мови, і лексику іншомовного походження, яка потрапила до нашої ЛССМ з іншої мовної системи. Єдиного критерію вияву іншомовних слів, наголошують дослідники, не існує. Мовознавці передусім зважають на зовнішні ознаки слів, зокрема їх фонетичні властивості, словотвірні форманти, відсутність чи наявність словозміни, які були б непритаманні українській мовній системі [Титаренко 2011, с. 181]. Відсутність виробленої методики ідентифікації іншомовних елементів становить проблему для аналізу лексики, особливо для слів з нечіткою етимологією.

На синхронному зрізі іншомовні слова зазвичай поділяють ще й на власне іншомовні й запозичення. Іншомовні слова — «слова з інших мов, які, на відміну від запозичених слів, не засвоєні повністю мовою, що їх запозичила, усвідомлюються мовцями як чужорідні й зберігають ознаки свого походження» [Ткаченко 2004, с. 230]. Запозичення — лексичні елементи, які адаптувалися до системи української мови на всіх рівнях. Але, як справедливо зазначає В. Титаренко, такий підхід виявляється непридатним для діахронічних досліджень, адже через відсутність єдиних, зокрема правописних норм, визначити ступінь засвоєння чужомовних слів майже неможливо [Титаренко 2011, с. 181]. Справді, питання розподілу слів на запозичення й власне іншомовні слова зводиться по суті до з'ясування рівня пристосування слова до норм української літературної мови, які в кінці XIX — на початку XX ст. перебували на етапі становлення. Тому вважаємо, що розділяти лексику за цим критерієм для того періоду історії літературної

мови не досить доцільно. Тому в діяхронному аспекті приймаємо поділ слів за походженням на питомі й іншомовні, і не диференціюємо на запозичення і власне іншомовні слова (останні вважаємо у контексті студії дублетами).

Отже, іншомовні слова – це лексеми, які були запозичені з неспоріднених і споріднених українській мові мовних джерел. Ці ЛО могли пройти адаптацію й бути пристосованими до фонетичних, граматичних норм української мови, а могли й лишитися цілком чужорідними елементами в нашій мові, у яких можна чітко простежити зв'язок з відповідним словом мови-оригіналу.

Запозиченої лексики в українській мові небагато у порівнянні з питомими словами, найчастіше це давні запозичення з грецької, латинської, тюркських мов [Грипас 2009, с. 129–131]. У досліджуваній період відбувалась жвава інтервенція лексики із західноєвропейських мов, які мали на той час статус престижних. У мові письменників кінця XIX – початку XX ст. часто натрапляємо на іншомовні слова найрізноманітнішої тематики: а) назви одягу і прикрас, аксесуарів, запозичені з німецької (*фартух, зонтик*), французької (*сюртук, вуаль, брильянт*), турецької (*каптан, алмаз*), голландської (*піджак*), італійської (*юпка*) та інших мов; б) військову і юридичну термінологію, запозичену з німецької (*мундир, арешт, вексель*) і латинської (*кримінал, канцелярія*) мов; г) слова зі сфери освіти й науки, запозичені з латинської мови (*лекція, екзамен, діяруш*); д) лексику релігійної тематики, джерелом запозичення якої була перш за все грецька мова (*монастир, алтар*).

Майже завжди іншомовні слова запозичувались не прямо з мови оригіналу, а через посередництво однієї або й кількох мов. Для східноукраїнських земель найчастіше мовою посередником була російська. Наприклад, італійське слово *газета*, припускають етимологи, потрапило в нашу мову через посередництво російської, а також, можливо, французької чи італійської мови [Етимологічний 1982, с. 451]. Для західноукраїнських територій, які перебували під великим впливом європейських мов,

посередником процесу запозичення іншомовного слова найчастіше ставала польська мова. Наприклад, в такий спосіб українською мовою було засвоєне німецьке слово *шафа*. Російська і польська слугували не тільки провідниками слів з інших мов, а й самі були тим джерелом, з якого в українську мовну систему надходили нові лексеми. Визначити запозичення з близькоспоріднених мов значно важче, оскільки їм властиве «збереження елементів первісної єдності, взаємне нашарування, і, нарешті, паралельне, незалежне виникнення новотворів, результатом чого є явища вторинної подібності цих мов на різних рівнях їх будови» [Черниш 2003, с. 14]. Тобто, в різних мовах можуть виникнути однакові чи подібні слова, при чому в результаті дії абсолютно розбіжних чи схожих лінгвальних процесів. Як зазначає І. Огієнко, щоб визначити слово іншомовного походження потрібно враховувати цілу низку факторів: 1) наявність спільних коренів порівнюваних слів у двох мовах; 2) наявність однакового семасіологічного / смислового значення слів; 3) спосіб адаптації та звукові особливості слова; 4) фіксацію лексеми в інших слов'янських мовах, яка вказує на сумнівність запозичення; 5) історичні та історико-культурні факти, які можуть мати вказівку на джерело та час запозичення; 6) можливість посередництва; 7) розвиток слова з прамови; 8) аналіз найдавніших, а не сучасних форм слова та ін. [Огиенко 1915, с. 20–24]. З польської мови в українську прийшли такі слова як *цирулик*, *цвинтар*, *шандар* тощо. Такі слова проходили кілька етапів адаптації, спочатку етап пристосування до норм мови-посередника, а після цього і до власне української мовної системи. Таким чином відбувалося активне розширення варіантних рядів. Слова ж, що були запозичені з мови-оригіналу безпосередньо дуже часто мають помітно вужчі ряди ВО.

Засвоєння іншомовних лексичних елементів і їх усталення в мовній системі відбувалося у кілька різних етапів. Спершу такі лексеми перебували у дифузійному стані, коли в мові, що приймає відбувається конкуренція й диференціація значень запозичених слів щодо питомих елементів. Наступний етап – це закріплення одиниці в ЛССМ, освоєння фонетичне, граматичне,

семантичне. Нарешті, ці одиниці можуть розвивати нові значення у мові-реципієнті (виникає нова полісемія, омонімія), втрачаються семантичні зв'язки з мовою-джерелом [Дідківська 2012, 379]. Тобто, основними процесами адаптації іншомовних слів є їх фонетико-графічне освоєння; пристосування до морфологічних і синтаксичних норм; і на завершальному етапі – виявлення словотворчої активності іншомовних елементів та семантичне освоєння [Биржакова 1972, с. 105].

Запозичена лексика становить лише невелику частину ЛССМ української мови, більшість слів за походженням – питомі слова, що виникли в різні часи існування української мови (і її праформ, з яких вона закономірно розвинулась). Питомі слова, залежно від періоду свого утворення, поділяються у свою чергу на слова індоєвропейського шару (назви предметів і явищ: *сонце, небо, вода*; назви тварин і рослин: *вівця, верба*; назви членів родини: *тато, мати*; частин тіла: *око, рука* тощо); праслов'янського шару (назви тварин птахів: *ведмідь, голуб*; явищ природи: *вітер, роса*; побутових предметів: *вікно, дзеркало* і т.п.); східнослов'янського шару (давньоруського) (*щока, кулак, племінник, білка, кішка, ківш, щавель* і т.п.) та власне українські слова (*багаття, баритися, галушки, козацтво* і тощо) [Караман 2011, с. 24]. Питомі слова не лишались незмінними, а пройшли довгий шлях трансформацій: семантичних, фонетичних, а інколи й морфологічних.

На основі іншомовних слів, які повністю засвоїлися українською мовою, були утворені нові слова за допомогою питомих (і не тільки) українських суфіксів. Так запозичення з тюркських мов *козак*, адаптувавшись, почало утворювати цілий ряд похідних українських слів: *козацький, козацтво, козаччина*.

Кількість питомої й іншомовної лексики завжди була пропорційною, адже, як зазначає В. Русанівський, рівновага цих груп ЛССМ підтримується в мові трьома постійними процесами: 1) фонетичною, словотвірною і граматичною адаптацією запозичених слів, яка призводить до майже повного

уподібнення до успадкованих слів; 2) заміною запозичених слів власними синонімами; 3) специфікацією запозичень, що усуває варіантність [Русанівський 2001, с. 742]. Слід також додати, що давнозапозичені лексеми набували всіх ознак питомої лексики (наприклад, на них впливали ті ж фонетичні закони, що й на успадковані слова, зокрема, в них відбувалися чергування, пов'язані з I–III палаталізаціями: *книга* – *книзі* – *книжний*).

Отже, питомі й іншомовні слова протиставлені одна одній групи лексики, які активно взаємодіяли. Основним масивом лексичного фонду є успадкована з праіндоєвропейських часів, часів праслов'янської і давньоруської мови, а також власне українська лексика, які зазнали значних змін. Іншомовні слова були додатковим джерелом поповнення словникового складу мови. Найбільше запозичень межі століть маємо із західноєвропейських мов. Адаптація непитомих елементів супроводжувалась мовною дифузією, утворенням варіантних рядів.

4.2. Теоретичні засади нормування термінологічної і загальноповживаної лексики

Унормування української мови, зокрема її лексичної системи, стало надзвичайно актуальним питанням у кінці XIX – на початку XX ст. Ця проблема була зумовлена процесами демократизації у суспільно-політичній сфері та вимагала практичного й теоретичного розв'язання. Нормуванню мови присвячені праці кодифікаторів української літературної мови: М. Гладкого, А. Кримського, О. Курило, С. Смеречинського, М. Сулими, О. Синявського, С. Смаль-Стоцького, та ін. До створення єдиного літературного стандарту прагнули й учасники мовних дискусій, опублікованих на сторінках періодики.

Мовна дискусія охопила значний проміжок часу і розпочалася ще на початку XIX ст, у ній взяли участь не лише лінгвісти, а й письменники, публічні діячі, яких не влаштовувала сучасна мовна ситуація, і які прагнули

вивести українську мову на новий якісний рівень, поставити її в один ряд з іншими європейськими мовами. Дослідники лінгвістичної контрверзи М. Павлюк та Б. Сокол називають два головні питання, що були поставлені цією дискусією: *про статус української мови*, а також *про перспективи розвитку української літературної мови та її варіантів*, коли було висловлено погляди на сферу вживання писемної української мови і вироблення єдиних норм її [Сабліна 2008, с. 6–7].

Однією з найважливіших ознак розвиненої мови дослідники вважали унормовану лексичну систему. Однак, зважаючи на умови, у якій функціонувала тогочасна мова (середовище багатомовності, вплив російської, польської, румунської, німецької мов, територіальної розмежованості українських земель, заборони друкованого слова та інші утиски української мови), єдиного лексичного стандарту ще не було вироблено. Показовою для ЛССМ була наявність великої кількості варіантних назв понять, що спонукало мовознавців до їх уніфікації, нормалізації. Опрацювання мовних норм того часу було викликано емпіричними потребами, а тому й відбувалося передовсім з практичних аспектів, не маючи під собою готової ґрунтовної теоретичної осмисленості. Поряд з терміном «норма» мовознавці активно вживали терміни «стандарт» і «право громадянства» (від пол. «prawa obywatelstwa») [Карікова 2012, с. 8]. Досліджуваний період став якісно новим етапом осмислення поняття. Новітнім уявленням посприяли усвідомлення мови як системи та утвердження в лінгвістиці структуралістських підходів, які прийшли на зміну історичній парадигмі. Мовну норму починають витлумачувати через поняття системності [Лучик 2016, с. 51]. Процеси нормалізації мали для того часу надзвичайно важливе практичне значення, адже від них залежало вироблення єдиної літературної мови. Найбільше українські мовознавці відчували потребу у створенні власного термінологічного апарату, а тому це питання постає центральним у спробах нормалізації української лексики.

Основні засади, які були вироблені для стандартизації термінології, застосовувались вченими і для впорядкування ЛССМ загалом. Зокрема, головна вимога, висунута до терміна, – відповідність системі, поширювалась на всі об'єкти нормалізації. Термінологія і загальноновживана лексика того періоду були взаємозалежними. Потужною тенденцією стає поповнення термінологічного апарату з живої мови. Спостерігаються і зворотні процеси: письменники нерідко використовують у своїх художніх творах назви галузевих понять, а поширені терміни з часом зазнають детермінологізації.

У розвитку термінотворення і нормування термінолексики Т. Солодкіна називає два етапи [Солодкіна 2000, с. 3]. *Перший етап (кінець XIX ст. —1905 рр.)* – період, коли через заборону української мови наукова робота провадилася майже виключно при створеному у Львові 1873 р. Науковому товаристві імені Тараса Шевченка (НТШ), першому науковому центрі на зразок європейських академій (на східній же Україні через заборони розвідки мали переважно етнографічне спрямування). На цьому «підготовчому» етапі створення термінології сформувалися два підходи до обрання термінологічної номінації: а) термінотворення на базі народної мови (В. Левицький, І. Пулюй, І. Верхратський, І. Кандяк, Р. Цегельський); б) введення інтернаціональної термінології (І. Горбачевський, С. Рудницький, М. Вікул, А. Семенцов). *Другий етап (1905–1918 рр.)* – діяльність новоствореного Київського наукового товариства ім. Т. Шевченка (УНТ), численних гуртків при навчальних закладах Києва, Харкова, Чернігова, Одеси та ін. великих міст.

Активно вноrmовувати українську ЛССМ почали після проголошення Української Народної Республіки (1917 р.) після скасування заборони щодо української мови. Зацікавлення цією проблемою набуває масового поширення, над виробленням мовних норм працювало зокрема Українське наукове товариство в Києві (голова М. Грушевський). На думку П. Горещького, переважна частина доробку цього періоду, і словників, і більшості теоретичних настанов, не задовольняла вимог культурного життя і

мала методологічні хиби: “націоналістичну обмеженість, ігнорування інтернаціональних лексичних елементів і слів, спільних із російською мовою, або заміна тих й інших штучно утвореними, вигаданими словами або діалектизмами чи архаїзмами” [Горецький 1963, с. 78]. Однак саме у цей період нормалізаційні процеси починають набирати обертів, що є свідченням позитивних зрушень у мовознавчій науці.

Лінгвісти 20-х років XX ст. висунули низку принципів кодифікації: орієнтація на власні виражальні засоби, відштовхування від російського та польського ідіомів, залучення для аргументації прикладів з інших слов'янських літературних мов — найчастіше чеської та сербської, активне використання діалектних даних (так званий «етнографізм»), заохочення до творення неологізмів.

Ю. Шевельов називає два підходи в лексичному нормотворенні «романтизм історичний» та «романтизм етнографічний» [Шевельов 1987]. *«Історичний романтизм»* обстоював відновлення давніх назв, зокрема доби козацької держави XVII століття: *дуб* — великий човен на 20-40 чоловік; *герць* — сутичка перед баталією порізно або малими купками; *чайка* — найменування плавного засобу.

Ці історизми використовуються письменниками в художніх творах з інформативною метою, вони також слугують для створення колориту, окреслення цього хронологічного періоду: *Після сього оповідання вернулись ми на постійний двір, одправили бричку з кіньми в Нікополь, а самі, пообідавши, найняли дуб о чотирьох веслах з рулевим та я поплили в Купалівку, де колись був Батарьов кіш* [Стороженко 1957, с. 245]. Деякі терміни переосмислюються і згодом набувають нових переносних значень, метафоризуючись: *День скінчився словесними герцями* [Качура 1958, с. 442].

Лексика козацької доби була вироблена у сфері військовій та адміністративній, однак поставала проблема відновлення номінацій в інших галузях, а тому для них застосовували переважно етнографічний принцип.

Прихильники *етнографічного підходу* пропонували створювати слова на позначення нових понять на базі живої народної мови (*милиця* — держак весла; *бістра* — течія, *лійма* — розлив). Проте не всі запропоновані лексеми потрапили в словники того часу. Деякі з них зафіксовано лише з більш давнім нетермінологічним значенням. Наприклад, Словарь української мови Б.Грінченка подає *милиця* у значенні «костыль, деревяшка» (Грінч, II, с. 424).

О. Яната, голова природничого відділу ІУНМ, один з яскравих представників етноботаніки, член Правописно-термінологічній комісії Київського наукового товариства, наполягав, що найкраще джерело для поповнення ботанічної лексики — народна діалектна мова: “вибирати з гущі народної мови всі ті назви, вирази, терміни, які мають відношення до тої чи тої галузі знання” і тільки потім удаватися до “літературного матеріалу. Тільки уявивши собі в повній мірі, яка вже єсть у нашого народу наукова мова, науковий діяч зможе доповнювати її власними штучними термінами та назвами” — пише вчений у своїй статті “Негайна справа в розвитку української науки й школи”. Ще перед першою світовою війною О. Яната під час ботанічних досліджень збирав народні назви рослин. Етнографічні назви він записував зі слів селян довколишніх сіл біля Миколаєва. Згодом він став ініціатором широкого розгортання нормотворчої роботи в галузі термінології Українським науковим товариством, підтримував діяльність не лише в ботаніці, але й в інших галузях [Яната 1917, с. 7–8].

З цим принципом, що був природним рефлексом європейських романтичних тенденцій XIX століття, погоджувались не всі. Застарілим його вважав В. Самійленко: “Принципу крайнього етнографізму, може, єдино правильного в середині XIX віку, ми тепер повинні зректися і чергове завдання бачити у використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною і популярною літературою» [Самійленко 1958, с. 372]. М. Грушевський також вважав цей принцип прагматично недоцільним для наукової мови того часу, адже термінологічна лексика,

стверджував вчений, необхідна негайно, а тому користуватись доцільніше, тим, що вже є [Савченко 1926, с 184].

Серед фахівців ІУНМ сформувалися два погляди на те, якими мають бути пріоритетні джерела утворення нової лексики. Існувало дві основні тенденції: це компроміс між народною мовою і мовою нової інтелігенції, та компроміс у доборі слів західних і східних регіонів [Солодкіна 2000, с. 7].

Суспільно-історичні обставини впливали на лінгвістичну думку в цілому й зумовили поширення панівної пуристичної традиції у ній [Скопненко 2010, с. 169]. Зважаючи на розташування наукових осередків, говорять про існування двох шкіл: київської (крайньої пуристичної) та харківської (поміркованої пуристичної). Представниками київської школи називають А. Кримського, Є. Тимченка, О. Курило (ранні праці), М. Гладкого, С. Смеречинського, В. Сімовича та І. Огієнка. Погляди харківської лінгвістичної школи відбито у працях О. Синявського, М. Сулими, М. Наконечного, у пізніших роботах О. Курило. Обидва наукові товариства висловлювали свої думки з приводу мовотворчих процесів у деяких працях, граматиках і не видавали програмових документів, які б декларували погляди інституцій. Школи по-різному вирішували проблему *співвідношення інтернаціонального та українського* в процесі упорядкування лексичної системи. Помірковані пуристи вважали запозичення, зокрема слова з латинськими, грецькими коренями закономірним явищем у науковій мові.

Крайні пуристи пропонували замінити терміни іншомовного походження питомими, нерідко штучноствореними, так званими «кованими» словами, наприклад: *нумерація* замінити терміном *числування*, *абсорбація* – *вбиранням*, *мікстура* – *мішаниною*. Тобто для цих мовознавців було притаманне прагнення до вилучення слів і елементів, що сприймаються не як українські. “Інститут Української Наукової Мови, — писав Я. Лепченко, — дбає про те, щоб наблизити наукову мову до звичайної живої мови народу, щоб наукова фраза, науковий термін чи назва самою своєю формою, своїм словотвором були зрозумілі й близькі народові, народній мові” [Лепченко

1928, с. 18]. А. Кримський наголошує на тому, що „широ народна” мова, має переваги тому, що вона змінюється не швидко, а книжна, через свою штучність, стає застарілою вже для третього, четвертого покоління [Кримський 1901, с. 131].

У художній мові «ковані» слова використовуються рідко, натомість функції номінації відповідних понять, як правило, виконують іншомовні лексеми. Письменники вживають їх залежно від практичних інформаційно-комунікативних потреб і для увиразнення мови. І. Нечуй-Левицький, заперечуючи у теоретичних працях непитомі елементи в лексиці, використовує у своїх творах такі слова: *деспотизм, централізація, космополіт, націоналізм*. Прозаїк послуговується відповідними лексемами через брак власне українських слів для називання нових явищ суспільного життя. Модерністи початку ХХ ст. використовують іншомовні елементи з метою утвердження мови інтелігенції у своїх творах. Особливо це характерно для письменників Західної України, в мові яких була дуже поширена лексика польського, німецького, латинського походження тощо. З двох варіантних номінацій *вивчати – обсервувати* Л. Мартович обирає слово з латинським коренем: *Я, — каже, — себе обсервую* (Март Хит, с. 91). Вплив інтернаціональної термінології на мову письменників виявлявся навіть у тому, що за її зразками створювали неологізми: *Однак Семен поборов перші **труднації** синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для його самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки* (Коц Крин, с. 118). Митці часто вживають у прозових творах терміни, щоб змалювати відповідне професійне середовище: *Тому Панько пробирався поміж ярмарочних до того **адуката*** (Март Хит, с. 94).

Представники харківської школи, “помірковані пуристи”, були не такими категоричними і обстоювали синкретизм народної і книжної мови. Елементами селянськими чи міськими послуговувались залежно від стилю. Паралельно з цим і помірковані пуристи прагнули нівелювати російський вплив на українську мову.

С. Єрмоленко називає пуризм у мовознавстві того часу історично зумовленим і відзначає, що «цей процес ... був прагненням ствердити самобутність національної мови. Подібно відроджувалася чеська мова, виявляючи спротив до германізмів, болгарська — до тюркізмів, румунська — до слов'янізмів тощо» [Єрмоленко 2000 В, с. 541].

Отже, часовий проміжок кінця XIX — початку XX ст. — період активізації нормалізаційних процесів, які мають передусім практичне спрямування. Кінцеву мету мовознавці вбачали в утворенні унормованого, розвиненого в різних сферах літературного стандарту. Пуризм — головна тенденція мовотворення того часу, що виявляється в намаганні усунути явища, викликані мовною інтерференцією, а у крайніх пуристів — ще й вилучення інтернаціональних елементів. Паралельно з опрацюванням мови класичної літератури, діалектної й етнографічної бази, на які спираються дослідники, виробляючи літературний стандарт, мовознавці намагаються й теоретично осмислити поняття мовної норми та варіантності, яке у тогочасній термінології має назву «паралельні форми». Мовна норма усвідомлюється як відповідність системі чи мовний еталон, вона формується при множинності засобів вираження. Нагромадження паралельних форм сприймається нормалізаторами неоднозначно: з великої кількості варіантів прагнуть відібрати найдоречніші, уніфікувати їх, однак наявність таких форм свідчить про розвиток мови.

4.3. Фонетико-орфографічні варіанти

Лексична система української мови на межі століть була на стадії активного розвитку. Однією з основних зовнішніх чинників цього процесу стала міжмовна взаємодія в результаті суспільного й промислово-економічного поступу, змін в культурно-освітній сфері. Питомі слова, які безперечно є фундаментом ЛССМ і продовженням симбіозу старокнижної

писемності з новою українською мовою на народній основі [Історія 1983, с. 525], взаємодіяли із запозиченнями. Найбільших зрушень зазнала термінологічна лексика, суспільно-політичний лексикон, слова на позначення нових понять і явищ матеріальної та духовної культури.

Поширеною була інтернаціональна термінологія, зокрема грецького і латинського походження, запозичення з західноєвропейських мов та інших слов'янських. Її засвоєння проходило кілька етапів, ключовим з яких була фонетична асиміляція слова. Саме вона пов'язана із пристосуванням до особливостей фонологічної системи мови, закріпленням графічної фіксації нової ЛО, є ключовим моментом входження лексеми в українську мову. Цей етап завжди супроводжується функціонуванням кількох, а інколи й цілої низки фонетико-орфографічних варіантів.

Слід зазначити, що особливою рисою західноукраїнського варіанта літературної мови, який щільно взаємодіяв з польською мовою, була насиченість іншомовною термінологією. Меншого впливу зазнавали іншомовні елементи в термінологічній системі Східної України. Якщо європейські мови активно поповнювалися латинізмами, то для української мови зазначеного періоду джерелами розширення лексикону були німецька та польська мови. Латинські слова потрапляли до нашої мовної системи переважно через польську мову, особливо часто такі лексеми належать до слів юридичної і релігійної тематики, значно рідше це побутова лексика [Пальчевська 2017, с. 67].

Процес асиміляції іншомовних слів, мовознавці пов'язують із дотриманням важливого соціолінгвістичного аспекту, що полягає у можливості засвоєння цієї лексики представниками певних соціальних груп. І першочергове значення для здійснення механізмів упровадження іншомовних неологізмів у мову мають графічна адаптація та фонетичне пристосування [Тихонова 2009, с. 55]. У міру можливості зберігаються фонетичні та фонологічні особливості іноземної мови: з урахуванням традиції генеалогічного й типологічного розподілу слов'янських мов. У

орфографічну систему української мови при написанні іншомовних слів не вводяться літери, які не відповідають звукам нашої мови. З іншого боку, необхідно враховувати факт неминучості субституції звуків, наприклад, англійського слова відповідними звуками української мови, які, як правило, відрізняються від них певною мірою у фонетичному й фонологічному відношеннях. Таким чином, можливе тільки певне наближення конкретного англійського слова, його фонетичних та фонологічних характеристик до типових характеристик українського аналога.

Процес фонетичної адаптації часто супроводжувався народною етимологізацією, перекрученням слів, спрощенням їх вимови: *орлапан* зам. *аероплан*, *патрет* зам. *портрет* [Огієнко 1927, с. 123].

Лексеми іншомовного походження перебували на різних стадіях асиміляції. Давнозапозичені слова набули всіх фонетичних і граматичних ознак, притаманних українській мові, на них діяли всі ті самі закони мовного розвитку, що й на питомі лексеми. Виникнення варіантів цих слів переважно спричиняли морфонологічні й асимілятивно-дисимілятивні процеси за аналогією до подібних процесів у власне українських словах: *коршма* – *корчма*, *юпка* – *юбка*, *діякон* – *диякон*, *манер* – *манір* тощо. Давнім запозиченням варіантність властива менше, ніж питомим словам, оскільки вони мають більш високий ступінь стандартизації і завжди привертати увагу нормалізаторів, тобто на них діяла перш за все тенденція до уніфікації, в той час, як для успадкованих лексем природним був плюрицентризм, діалектна розгалуженість.

Суттєвою відмінністю фонетико-орфографічної варіантності питомих слів від іншомовних є те, що останні потребували перш за все правописної кодифікації. Це було зумовлено наявністю різних механізмів адаптації, часу і джерела (а нерідко джерел) запозичення.

Найпоширенішим виявом консонантної варіантності є конкурування форм з *g* і *г*: *емігрант* – *емігрант*, *газета* – *газета*, *фігура* – *фігура*. Граматисти наголошували, що єдиним правильним способом передачі

іншомовного невластивого українській мові звуку є написання графеми *г*, а закріплення в нашій мові орфографічних форм на зразок *геометрія*, *географія*, *гімназія*, *пропаганда* хибне і виникло під впливом російської мови, в якій відповідна графемою позначають проривний звук [Сімович 1921, с. 85–86]. Однак у художній літературі знаходимо сплутування *г* і *т*: *На який гатунок я маю на чужі призьбі сидіти? Іду. Лиш поступив з неї, а вони вплач. Заплакали, як маленькі діти* (Стеф Оп сел, с. 52); *А однак... скільки то ритму лежало в її рівнім ході... які шляхотні були в неї лінії, яка струнка і ніжна її стать, котрої краси не могла лишити і мізерна одіж, а зраджувала при кождім руху грацію і красу!* (Коб Пок, с. 3).

Непослідовно передавали на письмі й іншомовні слова з *ф*: *фартух* – *хвартух*, *фляшка* – *пляшка*, *кафтан* – *каптан*. Форма з *ф* була визначена у тогочасних граматиках нормативною, а інші способи адаптації іншомовного звуку – нелітературними і вульгарними [Сімович 1921, с. 87]. Прозаїки часто вводили такі ВО у твори на селянську тематику, щоб надати мові текстів відповідного колориту: *Воздвиженський приїхав до Києва дуже богобоязливим. Він часто вставав серед ночі і молив ся 'Богу, і не давав спати своїми молитвами. Раз його товариші прокинулись у ночі і побачили, ніби щось біле й велике стояло коло шахви і шепотіло* (Неч Хмар, с. 6). З подібною метою використовували і гіперичні форми питомих слів з *хв*, які яскраво стилізували мову персонажів: *Я би лиш хотіла бачити як все буде. Бачити і відчувати, як кругом мене все фільює, в малім і в великім розмірі* (Коб Пок, с. 35).

По-іншому рекомендує передавати придинове грец. *θ* В. Сімович, а саме через літеру *т*: *міт*, *катедра*, *католик*, *аритметика* і т.д. Такі орфографічні варіанти слів більше притаманні для західноукраїнського літературного варіанту мови: *Починок счислювати як найточній ше при помочи памяти і пальців, але панок, мабуть передвиджуючи, що тут заносить ся на довгі аритметичні вправи, перервав йому нагло, повертаючи бесіду в инший бік* (Леп Поч, с. 85).

Варіативними були й іншомовні слова, що містили звук [с], який могли передавати через *с*, *з* чи *ш*. Варіанти на зразок: *нарцис* – *нарциз*, *претенсія* – *претензия*, *філософ* – *філософ* виникли в українській мові внаслідок впливу німецької вимови грецького σ, що мав звуковий відповідник [з] у всіх позиціях. Особливості німецької фонетики відбилися і у формах слів *решпект*, *шпиця*, *шкло*, які конкурували з ВО *респект*, *стиця*, *скло*.

Не було однастайності у передачі слів іншомовного походження з [л]. Особливо поширенню варіантів з твердим і м'яким сонорним звуком сприяло дотримання українцями двох різних систем стандартизації мови. Східноукраїнський літературний варіант мови передбачав закріплення в іншомовних лексемах твердого [л], що було продовженням традиції передачі засвоєння церковнослов'янською й давньоруською мовою чужорідних елементів. Цей спосіб успадкувала і російська мова [Огієнко 1927, с. 169–170]. У західноукраїнському літературному варіанті ж під впливом польської мови, що перебрала європейські традиції адаптації звука, [л'] передавався на письмі з позначенням м'якості. А тому в прозових творах зафіксовано такі ВО: *філософ* – *фільософ*, *план* – *плян*, *білет* – *білєт*, *лыхтарь* – *ліхтар*. Форми з пом'якшеним приголосним потрапляли й у твори східноукраїнських письменників, що публікувалися на Західній Україні. Так у львівському виданні І.Нечуя-Левицького знаходимо: *Мені здається, що для жєницин треба таких самих шкїл, як і для нас. Нам не треба графинь! Нам не потрібно княгинь! На віщо вони нам здали ся? Чи для того, щоб вони тільки позували в теаральних льожах?* (Неч Хмар, с. 382).

Функціонування сонантних варіантів значною мірою базувалося на близькості українських голосних звуків, що завжди відбивалося на процесах адаптації й нормалізації іншомовних слів.

Найбільш близькими артикуляційно були ненаголошені звуки [e] та [u]. Сплутуванню відповідних літер на письмі навіть у сильній позиції сприяв і фактор запозичення грецьких слів з η із різних джерел. Безпосереднє

запозичення з середньогрецької мови відображало тогочасну вимову цієї літери як [u], слова ж, що потрапляли в нашу мову через польську (переважно), або ж лексеми, які закріплювали реалії давньогрецької фонетики, фіксували з літерою *e*: *кримінал* – *кременал*, *аптика* – *аптека*, *мидицина* – *медицина*.

Фонетично близькими звуками були й [u] та [i], змішування яких в іншомовних словах відбувалося ще й завдяки неусталеності правописної традиції передачі палатальності. Поширеними варіантами в художніх творах постають форми на зразок: *симпатія* – *симпатия*, *фантазія* – *фантазия*. Закономірно у позиції перед іншим голосним мала б закріпитися графема *и*, яку здавна використовували у запозиченнях. Під південнослов'янським впливом укорінилася в українській правописній системі з кінця XIV ст. використання перед голосною *i*, а не *и* [Огієнко 1927, с. 149]. Давня вимова збереглася у Галичині, її фіксують і твори західноукраїнських письменників: *З єї оживлених темних очий бє безжурність, з кожного руху, з інтонацій голосу сила непригнетеного життя, гумору, а заразом — дитиняча наївність!* (Коб Нек, с. 22). Для усунення невиправданої варіантності нормалізатори пропонували використовувати *и* після всіх приголосних, навіть після *д, т, з, с, р, ш, ц*, виправдовуючи свої рекомендації тим, що переймання орфографічних надбань польського нормотворення для української мови не є раціональним [Огієнко 1927, с. 147].

Конкурували в мові межі століть і форми іншомовних слів, які різнилися звуками [a] та [o]: *аксаміт* – *оксамит*, *арендар* – *орендар*, *манастир* – *монастир*. Заміна *a* при засвоєнні лексеми українською мовою була звичним явищем в найдавніші часи, нерідко ці форми конкурували досить тривалий період, розхитуючи фонетико-орфографічні норми. Іншою причиною поширення цього типу варіантності був вплив російської мови, у якій ненаголошений *o*, як відомо, був зближений зі звуком *a*. Зворотній процес також знаходив відображення на українській вимові іншомовних слів, інколи слова, що усталились у формі з фонемою [a], через явище гіперизму

відтворювались графічно через **о**. М.Коцюбинський у своїх творах зафіксував первинну форму назви українського одягу, запозиченої з іранських мов [Етимологічний 2012, с. 385]: *По цім боці Дунаю, де розкинулось м. Рені, над самою річкою сиділо двоє людей. Клунки з прив'язаним до них казанчиком, що лежали осторонь на пісочку, запорошені чоботи й одіж — свідчили, що то подорожні. Один з їх одягнений в широкі сині **шаравари** та молдуванський „капаран”, мав не більш, як двадцять п'ять літ* (Коц П'ят, с. 21). О.Кобилянська вже використовує оновлену фонетично змінену форму: *Батько Федоренко, колись талановитий технік і рисовник, (тепер, як сам собі говорив, вже на „пенсії”) ходить по своїм великим саду, босоногий, лиш в **шароварах** і сорочці, жие для свого саду, винограду, рубас дрова, працює літом коло сіна...* (Коб Чер, с. 10). Саме цей гіперичний варіант і став нормативним у сучасній українській літературній мові.

Через фонетичне зближення звуків [о] та [у] цілком поширеним було їх сплутування під час адаптації слів. У текстах і словниках натрапляємо на ВО: *адвокат — адукат, нота — нута, кумпанія — компанія*. Такі форми потрапляли переважно в твори західноукраїнських письменників під впливом діалектної вимови, поширення укання: *Ту голос її **задрожав** і хотів перейти в бабське голосіне, але се не **трівало** довго. Відітхнула, змінила тон, як музика, що скрипку на иньшу **нуту** настроїть, і говорила дальше* (Леп Кид, с. 44). Ці ФОВ сприймалися граматистами і письменниками як розмовні форми, літературними ж вважалися форми з **о**, що відобразилося і в сучасному лексиконі.

Фонетико-орфографічна варіантність — невід'ємна частина пристосування чужої лексики до української мовної системи. У процесі входження іншомовних елементів до українського лексикону кількість варіантів зменшувалась із засвоєнням цих слів. Порівняно з попередніми століттями звукові оболонки іншомовних лексем були більш стабільними. Порівняймо зафіксовані у текстах XVI–XVII ст. множинні варіанти одного запозичення: *балверь — балберь — балбѣрь — бальвѣрь — барберь — барбѣрь —*

барверъ – барвиръ – барвѣрь [Словник 1994, Вип.1, с. 14]. Ряди варіантів у кінці XIX – на початку XX ст. налічували переважно 2–3 ВО, що значно менше, ніж показники попереднього синхронного зрізу. Тенденції до унормування правопису іншомовних слів і уніфікації звукової системи передачі лексики сприяли скороченню варіантних рядів слів, а утвердження окремих норм формувало базу для процесів аналогії у цій традиції.

Варіантність – яскраво виражена ознака іншомовної лексики кінця XIX – початку XX ст. Різні способи адаптації чужих звуків, різні шляхи входження нових лексичних засобів до словника української мови, відсутність єдиного підходу до їх нормалізації – всі ці фактори стали основним підґрунтям поширення фонетико-орфографічного типу варіантності іншомовних слів.

4.4. Морфологічні варіанти

Морфологічна варіантність лексем – варіантність особливого типу, яка об'єднує риси граматичної та лексичної варіантності. Іншомовні слова потребували перш за все адаптації граматичних показників роду і числа до системи української мови.

Коливання у передаванні роду в іншомовних лексемах виникало у словах, де категорія роду була граматичною, а не семантичною ознакою, а отже варіювання було властивим переважно для слів, що називали предмети, а не особу. МФ переважно різнилися показниками роду, який мав лише формальне значення, і/або родом. Кількість таких варіантів обмежена на відміну від фонетико-орфографічних варіантів, які мають значні коливання у процесі пристосування і входження до українського словника. Цей тип варіантності притаманний термінологічній лексиці, а також неологізмам. У художній літературі такі ВО фіксуються рідко, українські письменники намагалися уникати іншомовних слів загалом і зовсім нових слів, невідомих читачеві, вони прагнули менше використовувати ненормовані лексичні

засоби, які б утруднювали сприйняття тексту й уневиразнювали б ідіостиль. Переважно джерелом фіксації подібних лексем ставали саме словники і граматики, укладачі яких мали на меті упорядкувати множинні форми й уніфікувати їх, пристосовувавши іншомовне слово до особливостей української мовної системи.

Найпоширенішою групою морфологічної варіантності є та, що виявляється у лексемах з коливанням між чоловічим і жіночим родом (54 інваріанта з 80). Типовими варіантними парами були ВО на зразок: *абрикос – абрикоса, бензин – бензина, клявіш – клявіша*. У художніх творах варіанти обох родів однієї й тієї самої номінативної одиниці трапляються рідко, але її наявність в межах ЛО фіксують лексикографічні джерела. Винятками були лише дуже поширені лексеми, що давно ввійшли до українського лексикону, але в силу тих, чи інших причин у них розвинулися різні граматичні показники категорії роду. Часто форми одного й того слова мали різні роди в західноукраїнському і східноукраїнському літературних варіантах мови. Б. Лепкий вживав варіант *кляса*, напр.: *Филя живих тїл людських обхоплює його і заносить до дверей почекальні І **кляси**; звідки видтручує його портієр і він попадає в двері реставранту ІІ **кляси**, звідки знов його виганяють і випихають перед двері туалети* (Леп Поч, с. 81). Натомість в оповіданні «Пропаші» І. Нечуя-Левицького функціонує *клас*: *Винъ бувъ сынъ паламаря, вчывся тилькы одынъ рикъ у бурси, и його несподивано звидтиль выгналы за те, що винъ разъ утнувъ штуку въ **класи**: винъ насыпавъ кислиць на помосте, а смотритель увийшовъ въ **класъ**, ступывъ на кислицы, посковзнувся й давъ сторчака. Ивана выгналы* (Неч Про, с. 4). Варіанти *кляса* – *клас* закріпилися через поширеність різних правописних традицій на українських територіях. ВО *кляса* – зберігає рід слова мови оригіналу, у той час, як *клас* – марковане показником чоловічого роду, як і в російській мові. Нормативним варіантом сучасної літературної мови є ВО чоловічого роду, яка й була більш поширеною у прозових творах.

Інколи граматичні показники роду слугували засобом семантичної диференціації [Історія 1978, с. 53]. Наприклад, формально близькі лексеми *треф* і *трефа* не були варіантами одного й того самого слова, а функціонували у ЛССМ системі межі століть як пароніми, що знайшло відображення і в сучасній українській літературній мові: *треф* ‘недозволена іудейською релігією страва’, а *трефа* ‘масть у гральних картах’ [Словник 1980, Т.10, с. 249]. Отож закінчення відігравали не лише граматичну функцію, а й дозволяли не сплутувати пароніми.

Частотними причинами морфологічної варіантності було збереження роду оригіналу чи адаптація закінчення цього слова до українських реалій. Іншим прикладом розвитку варіантності була така, що виникала на діалектній базі в давно запозичених словах. У мовному українському середовищі закріпилися родові форми давнього грецького слова *цвиколь* – *цвиля* <= *сеукль* [Черних 1999, Т.2, с. 144]. Нормалізатори української мови таку надлишковість граматичної парадигматики усунули і замінили ВО безваріантною лексемою, запозиченою через польську з середньолатинської або італійської мови *буряк* [Етимологічний 1982, с. 305].

Хитання між чоловічим та жіночим родами були спричинені відсутністю семантичної мотивації морфологічної категорії роду. Серед факторів, що впливали на обрання нормативної форми, окрім орієнтації на рід похідного слова у мові-оригіналі, були дотримання узусних норм, прагнення спростити вимову слова або ж досягти стилістичної нейтральності. Відмінності в категорії роду іменників між українськими діалектами, як зазначає С.П. Бевзенко, зводяться до переходу з одного роду в інший окремих іменників, що відображалось у мові говорів усіх трьох діалектів. Чимало іменників, які первинно функціонували в чоловічому роді у низці говорів мали жіночий рід, наприклад, у південно-східних говорах: *комбайна* (зам. *комбайн*), *літра* (зам. *літр*), *метра* (зам. *метр*), *иктара* (зам. *гектар*), *грипа* (зам. *грип*), *циліндра* (зам. *циліндр*) тощо [Бевзенко 1980, с. 91].

Варіантні родові форми фіксують й деякі з граматик того часу. Наприклад, В. Сімович подає іншомовні слова на м'який приголосний у формі відповідній жіночому роду із закінченням *-я*: *сая (зала), нуля, роля, гімназія, контроля* [Сімович 1921, с. 181]. Особливого граматичного статусу надає науковець формам на зразок *меморанда, акварія (-їв), кольоквія (-їв)*, які він кваліфікує як «чужі середні іменники з колишнім латинським закінченням *-um*», зазначаючи, що відмінюються вони, як іменники чоловічої твердої відміни. Тобто формальний показник жіночого роду *-а* співвідносився граматистом із середнім родом [Сімович 1921, с. 182].

Родові варіанти обох родів (чоловічого і жіночого) були приблизно однаково частотними. Тенденції розвитку й закріплення єдиної номінативної морфологічної форми (або чоловічої, або жіночої) в сучасній українській мові не утвердилися. Літературними формами іншомовних слів стала частина варіантів із граматичним показником чоловічого роду (*груп, правопис, тариф* тощо), інші іменники зберігають закінчення *-а*, притаманне для лексем жіночого роду (*айстра, баюра, пава, поема, драма*), а деякі слова зберігають варіантний статус, які можуть розподібнюватися, перетворюватися на пароніми (*абрикос – абрикоса, содом – содома, клавіш – клавіша, манір – манера*).

Хитання між чоловічим та середнім або жіночим і середнім родами спостерігалися в іншомовних словах значно рідше. Функціонування таких варіантів засвідчене зрідка. Є. Желехівський фіксує у своєму словнику ВО: *ігумен – гумене*, де у формах чоловічого і середнього роду співвідносні $\emptyset$ – *-е*; а також *перла – перло, фота – фото, цигара – цигаро, шифра – шифро*, у яких співвідносними афіксами є *-а* та *-о*, що вказують на жіночий і середній рід відповідно. Траплялися серед нормативно нестійких слів такі, що мали МФ усіх трьох родів: *рамат – рама – раматє, титул – титла – титло* (Желех). Нормалізація подібних форм супроводжувалася процесами уніфікації, переважно статус нормативних отримали форми чоловічого або жіночого роду (пор. *ігумен, сигара, рама, титул*), ВО середнього роду рідко

ставали літературним еталоном (з перелічених слів лише *фото* закріпилося в українській літературній мові).

Родові варіанти іншомовних слів становили слабку норму української мови. Вони не були впорядкованими, велика кількість джерел входження нової лексики в мову сприяла поширенню нових родових форм, розмивала уявлення про семантику слів та їх граматичні показники. Неопрацьованість проблеми у граматиках (на неї звернув увагу лише В.Сімович), а також відсутність теоретично обґрунтованої схеми подання їх у лексикографічній практиці, були тими факторами, що заважали усталенню норм ЛССМ української мови.

Варіанти слів, що різнилися показниками числа, траплялися у мові значно рідше: *грата* – *грати*, *каракуля* – *каракулі*, *манатє* – *манатки*. Хитання у грамемах числа були також притаманні для абстрактних лексем, які не мали денотативної мотивації множинності, а також для збірних іменників, семантичне і граматичне значення яких було непропорційним.

Серед цих варіантів можна виділити три різновиди: 1) ВО із флексіями *ø*, *-o*, *-e*, *-a* однини, що конкурують з ВО із флексіями множини *-и*, *-і* (*цимбал* – *цимбали*, *каракуля* – *каракулі*, *тенето* – *тенета*); 2) ВО, що мають різні показники множини (*грата* – *грати*, *дебра* – *дебри*); 3) ВО, до різних граматичних показників яких приєднано також словотвірний формант (*манатє* – *манатки*).

Числові варіанти лексем фіксувалися переважно лише у словниках, у художніх творах вони усталювалися в одній з форм: *Якъ соби нагадаю за Настю, що вона через мене пишла вь землю, тай мени диты на нивець осыротыша тай кровь живцемь изь серця капає. А кризь **грати** видко звизды* (Стеф Оп, с. 212).

Морфологічна варіантність – явище, особливо притаманне для іншомовних слів, що потребували граматичного пристосування до норм української мови, які активно формувалися в кінці XIX – на початку XX

століття. Родові варіанти слів іншомовного походження мали розгалужену систему і становили слабку норму.

4.5. Варіанти ресурсів номінації

Розглядаючи явище варіантності в ономасіологічному аспекті, слід говорити не тільки про конкурування словотвірних ВО, а і про конкурування в мові дублетних лексем, які називаючи одне й те саме поняття, мають різну внутрішню мотивацію, такі варіанти слів дослідники називають **номінативними** [Попович 2013, с. 63]. Створення номінації, наголошує Л. М. Майданова, відбувається у кілька етапів. На першому з них явище відображається у свідомості у вигляді поняття, яке зводиться в решті-решт до певної понятійної категорії (предмет, дія, якість). Одночасно із загальною класифікацією відбувається осмислення належності явища до найбільш близького логічного ряду. На наступному етапі виділяються визначальні риси (одна, а в деяких випадках дві), що будуть взяті за основу номінації. Словотвірний процес стає завершальним етапом цього водночас складного і простого механізму [Майданова 1972, с. 3–5]. Саме тому існування у мові лексем, які б не мали конкурентних форм, швидше явище унікальне, ніж навпаки. Надлишок парадигматики – природна властивість мовної системи лексичного рівня, яку не можна оминати увагою.

Функціонування ВРН на межі століть мало свою специфіку: часто один і той самий денотат називали, використовуючи питомі слова й іншомовні лексеми. Особливо поширеною була ця тенденція у західноукраїнській літературній мові, у якій було багато запозичень з польської, німецької тощо мов.

Активний суспільно-науковий розвиток сприяв розширенню українського лексикону, поповненню лексичних засобів називання нових понять, що стали актуальними у цей період. У ЛССМ з'являється велика

кількість паралельних форм для номінації. Причинами появи ВРН були різні шляхи вдосконалення українського мовного апарату: засвоєння іншомовних назв, розширення семантичних функцій питомих слів, ревіталізація старих термінів, створення штучних «кованих слів». У кожного зі способів були свої прихильники й супротивники, а тому конкуренція таких слів знайшла висвітлення у мовознавчих дискусіях.

Прихильники крайнього пуризму (І.Нечуй-Левицький, П.Штепа) не визнавали жодних іншомовних елементів у ЛССМ. Втіленням такого підходу стали пізніше видані «Знадібки до словника чужослів» П. Штепи. У ньому укладач кожній непитомій лексемі намагався підібрати український відповідник, часто створюючи слова, що в живій мові не функціонували: *амальгама* – *живосріблина*, *галера* – *веслокорабель*, *гербарій* – *зільник*, *лак* – *покіст*, *навігація* – *плавба*, *пірометр* – *горячомірка*, *табеля* – *чиселя* [Штепа 1977]. Штучно створені ВО не мали кодифікації у загальномовних словниках того періоду, натомість замість них знаходимо відповідники: *амальгама* і *сумішка*, *галера* і *каторга*, *пірометр* і *вогнемір*, *табель* і *табеля*; серед наведених вище, запропонованих О.Штепою, питомих термінологічних слів, лексикографічною практикою засвідчено лише слова *зільник*, *покіст* і *плавба* (на позначення річкової навігації) як вторинні лексичні варіанти іншомовних слів *гербарій*, *лак* і *навігація*. Мовна практика письменників також демонструє, що ВО, які ввійшли до української мовної системи завдяки іншомовним джерелам, були більш вживаними, ніж «ковані слова». Так, наприклад, навіть в І.Нечуя-Левицького знаходимо, слово *лакирований* (від *лак*), яке походить від іншомовного кореня, а не питоמוукраїнський заміник : *Винъ бувъ у фраку, въ пальовыхъ рукавычкахъ, въ лакированныхъ ботынкахъ, напوماженный, пахучый, ровный, якъ тополя* (Неч Бат, с. 345).

Різними були погляди мовознавців на те, чи слід перебирати досвід російського мовознавства, у якому норми вже були вироблені. Дехто вважав, що за відсутності українського слова, лексеми латинського, польського тощо походження слід замінювати російським відповідником. Такої думки

дотримувався, наприклад П.Грабовський, аргументуючи свою позицію тим, що ця мовна система як східнослов'янська ближча до української та краще розроблена. Інші дослідники через пуристичні тенденції відмовлялися приймати закріплені в російській мові європеїзми й почали перекладати їх, в результаті утворилися такі пари ВО: *азот* – *душець*, *орбита* – *обіжниця*, *пульс* – *живчик*, *фабрика* – *виробня*, *циліндр* – *валець* [Левченко1861]. Народнорозмовна основа термінології нових слів загалом була пріоритетом для більшості українських науковців, однак мовознавці розуміли практичну недосконалість цього підходу, адже дуже часто такі «ковані» слова не мали прозорої мотивації й семантичного зв'язку з новим об'єктом номінації, у той час як паралельні іншомовні назви вже встигли усталитися в мові. Саме іншомовні ВО в таких випадках закріпилися у ЛССМ, стали загальноновживаними, й саме їх використовували у художніх творах українські прозаїки: *Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами. Андрій не покидав надії, що І ось-ось не видно як наїдуть пани, усе полагождать і пустять фабрику* (Коц Гріш, с. 85). Питомий термін *виробня* фіксували поряд з *фабрика* (Крим) (подаючи його поряд з *фабрика*, а також специфічними назвами *кодільня*, *папірня*, *церадня*, *шпалерня*) (Крим), Російсько-український словник технічної термінології І.Шелудька, Т.Садовського (1928) (поряд з *гобеленарня*, *цяцькарня*, *олівцярня*, *фарбарня*, *гудзикарня*, *цигарня* тощо) [Шелудько 1928] та надавали перевагу запозиченій лексемі, вона закріпилася у СУЛМ.

Як показує обстежений матеріал, лексикографічна кодифікація ВРН існувала. Теоретичне ж осмислення й обґрунтування правомірності використання тієї чи тієї ВО у мовній практиці та закріплення статусу нормативної, літературної лексеми було втілене в мовознавчих дискусіях, у яких питання відбору ВРН стало одним з центральних.

Як відомо, І. Нечуй-Левицький неодноразово висловлювався проти іншомовних елементів у мові, вважаючи, що вся лексика має формуватися на базі питомих слів. Однак у його художніх творах іншомовні лексеми та

похідні від них слова займають не останнє місце: *А бывший на балу въ Балабушыхы **семынарысть**, сердитый на загрянышний Балабушынъ балъ, поихавъ до Кыива й въ **класси** зъ **кафедры** оповистывъ усимъ товаришамъ за той балъ и за те, якъ Настя й ййи маты нехтувалы семынарыстами й гуляли зъ **фабрыцькымы** панычами та зъ столярами нимцямы* (Неч Бат, с. 351). Як бачимо, письменник активно послуговується запозиченнями, інтернаціональними термінами. Прагматична мета, тематика творів, що передбачала висвітлення життя інтелігенції, прогресивних суспільних сфер життя, змушувала автора використовувати відповідний пласт лексики, всупереч його поглядам на мову.

Не лише європеїзми отримали несхвальні оцінки і вважалися небажаними мовними елементами. Лінгвісти намагалися замінити й російські терміни. Пошук варіантів серед народних назв понять зазвичай не давав нічого, адже називання потребували і зовсім нові явища, тому єдиним виходом було калькування. Для передачі неологізмів використовувався особливий вид калькування, що передбачав переклад слова по частинах. Наприклад, рос. *пилосос* отримав в українській мові відповідники *пилосмок*, *порохотяг*. У художні тексти ця лексика майже не потрапляла, а закріпилась лише в термінологічних словниках і професійному мовленні.

Мовний пуризм у всі часи був властивий термінологічним системам європейських мов, які водночас прагнули розроблення спільного термінологічного апарату, що був би доступний для носіїв інших мов і полегшував би обмін інформацією; а з іншого боку, розвитку ресурсів власної мови для називання новітніх спеціальних понять [Крimeць 2017, с. 146]. Протистояння цих тенденцій призводило до активізації різних процесів як екстралінгвальних, так й інтралінгвальних. Дослідниця пуризму О.М. Крimeць називає такі етапи пурифікації: 1) початковий етап, на якому надлишковість парадигматики є яскравою рисою. У цей етап мовознавці пропонували для розгляду велику кількість слововживань; 2) етап теоретичного осмислення критеріїв добору і використання мовних одиниць;

3) етап утвердження нормативного слововживання [Крimeць 2017, с. 46–147]. У кінці XIX – на початку XX ст. українська мова проходила всі три стадії реформування ЛССМ, під час яких мовознавці й письменники намагались знайти ідеальний баланс між вираженням інформативної та ідентифікаційної мовної функції.

Конкурування паралельних форм і їх впорядкування потребувала навіть та частина лексичної системи, яка на початок XX ст. була вже виробленою. Такою сферою, наприклад, називає В. Русанівський суспільно-політичну лексику [Русанівський 2001]. Іншомовна лексика, яка проникала в мову в результаті перекладу наукових праць, не завжди була широко поширеною і зрозумілою для кожного, а тому мала бути додатково поясненою, тому поряд з нею науковці часто наводять для семантизації питомі номінативні одиниці. У листах М.Тимченка знаходимо: *Коли є такі бурси при гімназіях, то цікаво, чи дорого беруть там за пансіон (утримання)* [Тимченко 1992, с. 312]. Лексикографічний доробок мовознавця також фіксує ряди ВО: **пароль** – *гасло*, **партія** – *сторона*, **пейзажист** – *крайовиста*, **портмоне** – *складничок*, **прапорщик** – *хорунжий*, **педадь** – *ступир* тощо. Дібрані варіантні пари не можна назвати рівноправними ВО, адже вони мали відмінності у семантичних відтінках (*пароль*–*гасло*, *партія*–*сторона*), відрізнялися частотністю вживання, подекуди мали територіальну обмеженість вживання або різнилися хронологічною маркованістю. Порівняймо декілька варіантів, які фіксуються у художній прозі того періоду: *Я тут почувую себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже,— всю я вміщаю в собі* (Коц Сміх, с. 28). М. Коцюбинський використовує іншомовне слово *партія* з тим самим значенням, яке воно має у сучасній мові ‘ група осіб, об’єднаних спільністю яких-небудь політичних і економічних інтересів, за які вони борються, що може виникнути як опозиція всередині більшого угруповання’ [Словник 1980, Т.6, с. 78]. Лексема *сторона* трапляється в літературі переважно у

значенні ‘бік, напрямок’: *З дерев поздирані кори, персякли живицею, що сушилися на сонці немов величезні брунатні збитки паперу — запалювано вечером по лівій і правій **стороні** на вершинах, і они палахкотіли червоними жадними язиками, яко гасло життя наймитів* (Коб Пок, с. 78). Рідше зафіксована вона зі значенням ‘край, місцевість’: *—Куди? — аж скрикнули ви. —На Амур... **Сторона** є така... Землі там, кажуть неомірно: іди, бери, займай скільки хоч, — ніхто тобі не заборонить* (Мир Пов, с. 39). Не знаходимо жодних прикладів використання авторами цієї ЛО у значенні ‘партія’. Не функціонувало в прозових творах і слово **складничок**, натомість **портмоне** використовує І. Нечуй-Левицький: *Копронідос вийняв **портмоне** й викинув два червінці на стіл* (Неч Про, с. 38).

Як бачимо, навіть прихильники крайнього пуризму в своїй мовній практиці не могли повністю уникнути непитомих слів, до чого їх спонукали комунікативна потреба, стиль та сфера мовлення.

Нормування лексики, що мала ВРН, стало дуже актуальним завданням часу. Крім утвердження в мові певної з форм, які називали нове поняття, унормування потребували, як бачимо, й вже відносно усталені поняття. Часто головною причиною існування паралельних форм ставала саме територіальна розмежованість українських земель. Поширеною ситуацією стало функціонування різних ВО у західноукраїнському й східноукраїнському мовних ідіомах. Наприклад, конкурентними ВО того часу були лексеми *тюрма — в'язниця — кременаль*. Нормативне сьогодні **в'язниця** фіксується майже всіма тогочасними перекладними словниками як відповідник російського слова *тюрьма*, однак у прозових творах трапляється рідко. Знаходимо його лише у творі О.Кобилянської «Юда»: *„Можуть тебе засудити на вік до **в'язниці**“*. *Чоловік остовнів з переляку, побілів, немов з його лиця зійшла кров до останньої краплі, і потім сказав, немов його нутро раптом замерло: „Тоді не вмерти мені від разу, а вмирати поволі до кінця* (Коб Юда, с. 15). ВРН *кременаль* у значенні процесу, місця ув'язнення використовувався західноукраїнськими письменниками: *Я платю, а ти*

давай, бо мій **кременаль**, а твоя смерть! Не гандлюй зо мною, але сипь тон браги..."— казавь Проць та й бивь кулакомь у стиль (Стеф Оп, с. 48); *Леся лежав на землі і не рушив ся. «Але піду до кременалу, на вічний кременал піду.»* (Стеф Син, с. 43). Найбільш поширеною формою у текстах українських прозаїків є **тюрма**, яке вживають всі письменники, незалежно від того, представниками якого з варіантів літературної мови вони є. Знаходимо його у мові художніх творів західноукраїнських митців, наприклад, у Б. Лепкого: *Сеж його рідне село, за котрим тільки місяців визирав надаремно крізь залізні крати **тюрми**, село, з которого вирвали його насильно, осирочуючи жінку і діти* (Леп Кид, с. 69). Так само, представлена ця лексема й у мовній практиці східноукраїнських митців: *Винь перестрибнув через воду й побигь додому. и видразу страхъ який обнявъ його, обсыпавъ його холодомъ. Отъотъ доженуть, отъотъ побачуть, що се винь, — у **тюрму** закынуть!.. Корний бигь не озыраючысь, якъ божёвильный, а вскочывъ у свій двиръ такъ, що перелякани собаки загавкалы булы, але́ заразъ позмовкалы, пизнавшы хазяина* (Грінч Хат, с. 42).

Конкурентною парою слів літературних варіантів були також, наприклад, **камрат** – *товариш*. Обидва слова є запозиченнями, з яких друге – більш давнє. Лексема **камрат** започина через посередництво німецької мови з французької, поширена була у західноукраїнському варіанті літературної мови, зокрема знаходимо у О. Кобилянської: *Чоловік той був менший і слабший від своїх **камратів**, не держав чи не міг з ними кроку держати і остаючись все о крок позад них, храмав* (Коб Пок, с. 104). *Товариш* – давнє запозичення з тюркських мов, використовувалось і західноукраїнськими авторами (*Ходив та гладив себе рукою по чолі, як ба хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх пере гадувати. — Ба, не знати, що він діє? Такий був добрий **товариш*** (Стеф Оп, с. 38), і східноукраїнськими (*А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу — у і Стецьків. Стецько—це був його **товариш*** (Грінч Чуд, с. 85)). Варіант **камрат** так і не набув розвитку в

сучасній українській літературній мові, його витіснила більш поширена і давня лексема *товариш*.

Оновлення західноукраїнського літературного варіанту відбувалося значно жвавіше, через сприйнятність нової європейської лексики, навіть сформовані пласти ЛССМ були відкритими до непитомих неологізмів. Серед абстрактної лексики, яку можна вважати в кінці XIX – на початку XX ст. цілком сформованою, також траплялися випадки конкурування паралельних форм, наприклад, західноукраїнське **консеквенція** і, поширене на всіх територіях, *результат*. **Консеквенція** було запозичене з латинської мови через посередництво польської [Етимологічний 2012, с. 461]. Цей варіант іншомовного походження активно використовувала у своїй мовній практиці О.Кобилянська: *Одначе се не належить до справи — додав і став. Але Маня... ну, та на ту тему ми ще побалакаємо. Воно цікаво до якої консеквенції така молода голова іноді доходить, щоб лиш свої цілі діпняти* (Коб Чер, с. 18). ВО *результат* також був запозичений з латинської мови через посередництво французької [Етимологічний 2006, с. 49] і став універсальним мовним засобом для обох літературних ідіомів і західноукраїнського (*Взяв би якусь геройську тему і з'ужив мудро. Сцена „Розвою“ для сел, провінціяльних містечок і т. д. сотворилаби нечува не. Треба би вплив такої штуки на сцені бачити; як, приміром бачив я раз в Мад'яричині (в великій стодолі). Результати були майже небезпечні. Або і в Білграді і інших місцевостях, де актори, що представляли турків, бували на небезпеку життя виставлені* (Коб Чер, с. 100)); і східноукраїнського (*Заглядаю до кола, чи є яка переміна? Нема. Так само холодні й байдужні до того, що роблять ноги. Я маю доволі часу і починаю розв'язувати довге, складне завдання — скільки кіп могли б змолотити ті ноги за день. Результат надзвичайний! Тоді я знову зазираю до кола: чи є переміна? Нема. Ноги, немов залізні пружини, безупинно і рівно стукають в землю* (Коц Крин, с. 16).

Слід також зазначити, що конкурентними парами ВРН нерідко ставали не лише питомі й іншомовні лексеми, але й будь-які гетерогенні чи гетерохронні варіанти: питомі слова, які були вживані в західноукраїнському й східноукраїнському літературному варіанті, два іншомовні слова з різних мовних ідіомів; слова з різних діалектів; застаріле й актуальне слово тощо (у словопоказчику ми подаємо й такі пари слів). Однак саме конкурування паралельних форм іншомовного й українського походження стало найбільш дискусійним і проблемним під час процесу закладення норм сучасної української мови.

Слова іншомовного походження стали невід'ємною частиною української лексичної системи. Через пуристичні тенденції, територіальну розмежованість українських земель ці слова конкурували зі штучноствореними термінами, питомими ВО, протиставлялись іншим запозиченим лексемам. Не дивлячись на те, що майже весь мовознавчий загал вважав пріоритетною у лексичному нормуванні власне українську лексику, вилучити іншомовні ВО повністю не вдалося, часто саме усталені інтернаціональні терміни стали нормативними в сучасній українській літературній мові.

Висновки до Розділу 4

Варіантність іншомовної лексики кінця XIX – початку XX ст. представлена стилістично нейтральними ВО, які були в той період історії літературної мови слабкою нормою і мали пройти ще довгий шлях до упорядкування й усталення, та варіантами, які вже адаптувались і закріпились у вжитку. Слова іншомовного походження переважно функціонували в мові західноукраїнських письменників (О. Кобилянської, Б. Лепкого, В. Стефаника) і були свідченням відкритості літературного стандарту до глобалізації. ВО у художніх текстах репрезентували різні сфери суспільного життя, були інструментом розвитку професійного словника і водночас невід’ємним елементом високого стилю літературної творчості українських письменників.

У прескриптивних працях упорядковувались парадигми іншомовних ЛВ, зокрема фонетичних та ВРН (східноукраїнська форма – західноукраїнська форма, питоме слово – іншомовне слово) з рекомендацією щодо вживання словотвірних, морфологічних варіантів та адаптації іншомовних ВО, а також їх стилістичною диференціацією.

Варіантність іншомовної лексики суттєво відрізнялась від варіантності питомих слів, що ґрунтувалась на внутрішньо системних лінгвальних зрушеннях. На упорядкування чужомовних лексем насамперед впливав процес адаптації до внутрішніх законів української мови, які також перебували на стадії формування. Таким чином, іншомовна лексика проходила одразу дві стадії унормування. Яскравим прикладом цих процесів стала поява фонетико-орфографічних варіантів. Цей тип варіантності в історії української літературної мови розвинувся внаслідок відсутності у прескриптивних працях того часу системних заходів нормування нових лексичних елементів, що надходили з інших мов.

Іншомовна лексика в кінці XIX – на початку XX ст. представлена також морфологічною варіантністю. Родові та числові варіанти лексем були

зафіксовані усіма словниковими джерелами й утворювалися через непрозору мотивацію твірної основи чужомовних слів.

Входженню у вжиток іншомовної лексики активно протистояли питомі варіанти ресурсів номінації, які рекомендували до вжитку прескриптивні праці. Теоретичні настанови кодифікаторів часто розходилися з їхньою мовною практикою. Деякі супротивники чужомовних елементів в українській лексиці активно їх вживали в мові художніх творів, у публіцистичних дописах тощо. У більшості випадків частовживані тоді інтернаціональні назви закріпилися у сучасному літературному вжитку. Витіснення багатьох питомих варіантів ресурсів номінації було також наслідком заборони у 30-ті рр. XX ст. граматик і словників, які їх фіксували.

На формування літературного стандарту впливала і літературна традиція митців художнього слова, і прескриптивні праці, які вживанням або рекомендаціями засвідчували, з одного боку, тенденції живої народної мови, а з іншого, сприяли процесам адаптації іншомовної лексики.

ВИСНОВКИ

Варіантність – це категорія мовознавства, яка регламентує функціонування паралельних форм мовних одиниць, які модифікують різні аспекти вираження, не порушуючи принципу тотожності.

Варіантність у діяхронному аспекті тісно пов'язана з динамікою мовної норми, на яку впродовж історичного розвитку впливають внутрішньомовні й екстралінгвальні чинники. Результатом динаміки літературної мови є конкурування варіантних форм, що є закономірним складником нормалізації мовної системи. Мовні варіанти корелюють з поняттям дескриптивної норми, що відповідає реальному вживанню конкретних форм носіями мови.

Лексична варіантність – це різновид мовної варіантності, який охоплює лексичний рівень мовної системи, диференційною ознакою якого є наявність паралельних форм лексем з видозміненою структурою. Лексична варіантність з парадигматикою формального рівня протиставляється багатозначності ЛС, основним виявом якої є змістові модифікації.

Структурний поділ ЛВ в історичному аспекті ґрунтується на відповідності видозмін усередині слова конкретним явищам мовних рівнів. Класифікація ЛВ враховує також диференціацію словника за походженням. У текстових і словникових джерелах кінця XIX – початку XX ст. функціонують такі структурні різновиди питомих лексем: **фонетико-орфографічні**, (різняються звуковим складом), **морфологічні** (виявляють варіантність граматичних категорій), **словотвірні** (мають різні словотвірними афікси). У межах фонетико-орфографічних варіантів виявлено варіанти з відмінностями у консонантах, варіанти з відмінностями у сонантах, консонантно-сонантні й комбіновані варіанти.

Наявність фонетико-орфографічних варіантних форм у текстах письменників засвідчувала сформованість тенденції до дзвінкості, полегшення вимови, активного дотримання принципів евфонії (що в сучасній

мові вже не має місця, адже велика частина ФОВ зникла), закріплення у мовній системі орфоепічних норм (зокрема, окання, зближення ненаголошених звуків [e] та [u]), закріплення фонетичного принципу правопису як одного з провідних. Морфологічні варіанти питомих слів трапляються у текстах письменників у незначній кількості, що засвідчує сформованість цілісності морфологічних норм української мовної системи. Словотвірні варіанти рідко були взаємозамінними, адже словотвірні форманти надавали ВО нових семантичних і/чи стилістичних відтінків, що вдало використовували у своїх творах письменники для розкриття художніх образів і точнішого їх змалювання. Цей тип варіантності демонструє багатство виражальних засобів української мови межі століть.

Варіанти слів іншомовного походження, які потребували насамперед узгодження з українською системою правопису та пристосування до української вимови та граматики в цілому, диференційовано на **фонетико-орфографічні, морфологічні та варіанти ресурсів номінації**). Через відсутність єдиного механізму адаптації іншомовної лексики й невироблені засади фонетичної нормалізації ЛССМ, чужомовні слова проходили кілька стадій усталення в українській мові кінця XIX – початку XX ст. У межах фонетико-орфографічних варіантів доцільно розглядати консонантні й сонантні варіанти. У порівнянні з попередніми етапами спостерігаємо скорочення рядів фонетико-орфографічних варіантів, що свідчить про початок комплексної роботи над упорядкуванням мовної системи, й іншомовної лексики зокрема, українськими нормалізаторами. Морфологічні варіанти різнилися граматичними показниками роду й числа, а головними причинами їх поширення була семантична невмотивованість експлікації категорій роду чи числа. Динаміка норм чужомовної лексики свідчить про відсутність єдиних механізмів адаптації й розвитку МВ, адже частина з поширених ВО зберегла форму жіночого роду, частина закріпилася з нульовим закінченням (показником чоловічого роду), а частина з них і досі зберігає варіантний статус. Особливим різновидом варіантності, який

охоплює не лише лексичний, а й синтаксичний рівні мови, є варіантність ресурсів номінації. Пуристи неодноразово висловлювались проти іншомовних елементів (інтернаціоналізмів, європеїзмів, власне росіянізмів), замість них пропонували використовувати штучно створені «ковані» слова. І навіть цей спосіб не працював, коли у творах письменникам потрібно було висвітлити життя інтелігенції або будь-які прогресивні чи інтелектуальні теми. Упорядкування варіантів ресурсів номінації стало одним з провідних завдань мовної дискусії, під час якої було закладено основні нормалізаційні принципи ЛССМ.

Західноукраїнський літературний варіант був відкритим до іншомовної лексики, у ньому функціонувало багато слів, які не сприймали представники Східної України. Важливість іншомовної лексики засвідчує той факт, що значна частина слів на позначення суспільно-політичних понять, особливо нових для межі століть, сформували саме ВО, які увійшли в українську мову з інших мовних систем.

Виникнення варіантів пов'язане з динамікою мовної норми на макро- і мікрорівнях. Причини виникнення варіантності були *зовнішніми* і *внутрішніми*. До зовнішніх причин, що впливали на розвиток надлишковості у парадигматиці в кінці XIX – на початку XX ст., належать відсутність української державності, функціонування історично сформованих східноукраїнського і західноукраїнського варіантів літературної мови, широка діалектна база, взаємодія з іншими мовами: російською, польською, німецькою, французькою, латинською тощо. Варіантність також була наслідком правописної невизначеності, дії різних традицій у місцях книгодрукування. У Львові книги західноукраїнських і східноукраїнських авторів видавали за українською правописною традицією, а в Києві використовували елементи російського правопису (т.з. «ярижка»).

Внутрішні причини поширення варіантності: універсальні закони діалектики (взаємопов'язаність мовних рівнів, суперечність між потребами і засобами вираження, діалектичне заперечення, єдність і боротьба

протилежностей). У досліджуваний історичний період діяли свої спеціальні закони: фонетичні, морфологічні, словотвірні, які передбачали функціонування варіантів, що формували лексичні норми української мови.

Фонетико-орфографічні варіанти виникали в різні історичні періоди внаслідок звукових змін, зокрема асиміляції за глухістю, дзвінкістю, місцем і способом творення, палатальністю; дисиміляції; появи протетичних приголосних; процесів епентези та дієрези. Змішані й комбіновані варіанти пов'язані з дистрибутивними особливостями розглядуваних форм, деякі з них набули системного вигляду під впливом тенденції до милозвучності мови. Варіанти іншомовних слів утворювались на етапі адаптації слів до української літературної норми.

Окрім власне подібності внутрішньої вмотивованості й моделей утворення нових слів, які спиралися на загальні словотвірні закони мовної української мовної системи, на розвиток словотвірної варіантності впливала ціла низка чинників, серед яких: узусна традиція, бажання письменників додати слову семантичного чи стилістичного відтінку.

Основними причинами розвитку варіантності ресурсів номінації була наявність різних джерел поповнення ЛССМ (різні мови, варіанти літературної мови, говори, штучно утворені слова).

Варіанти питомих й іншомовних слів, з одного боку, утворювали протиставлені одна одній групи лексичної системи, у яких виражальні засоби живої народної мови перебували в опозиції до лексико-стилістичних засобів передавання мови інтелігенції, професійного середовища, книжної мови тощо. З іншого боку, обидві за походженням групи лексики проходили етап формування норми нового мовного стандарту.

Лексичні варіанти, які проходили стадію конкурування, перш ніж зазнати впливу нормалізаційних процесів, могли мати по-різному виражену відмінність у стилістичній конотації: а) мати однакове функціонально-стилістичне навантаження; б) різнитися деякими стилістичними відтінками;

в) розподібитися й мати різні стилістичні забарвлення; г) зазнати абсолютного розподібнення й сприйматись як різні слова.

Фонетико-орфографічна варіантність питомих і давно запозичених слів була не тільки свідченням незавершеного процесу творення мовної норми, а й активним ресурсом стилістики. Розмаїтість варіантних форм відбивала норми синхронного зрізу кінця XIX – початку XX ст. східноукраїнського та західноукраїнського літературного варіантів. Письменники-прозаїки В. Стефаник, О. Кобилянська, Б. Лепкий, І. Нечуй-Левицький, П. Мирний, Б. Грінченко, М. Коцюбинський використовували ВО, що відбивали діалектні й регіональні особливості, для увиразнення мови персонажів, створення колориту певної місцевості, для дотримання законів ритмомелодики, полегшення вимови, надання особливого емоційного чи стилістичного відтінку. Стилiстичнi функцiї виконували словотвiрнi варіанти слів, що різнилися суфіксами, які додавали мові персонажа оцінності, поетичності, комічності тощо.

Ідіолект кожного з письменників впливав на формування літературного стандарту. Особливо це стосувалося утвердження лексичної системи української мови. Мова деяких письменників відзначалася зразковістю (П.Мирний), свідомим прагненням до упорядкування (М. Коцюбинський, Б. Грінченко). Більшість письменників вбачали, що мова має базуватися лише на народній основі. Частина з них розуміли, що лексичні засоби минулих часів не задовольняють потреби сучасності, й прагнули розширення функціонального потенціалу української мови (О. Кобилянська). Пуристичні погляди декларував І. Нечуй-Левицький, який прагнув зменшити вплив іншомовних та західноукраїнських елементів. Прозаїк перебільшував значення рідних середньонаддніпрянських говірок. Усталенню літературного стандарту сприяли його кодифікаційні праці (граматики) і теоретичні міркування, висловлені в мовній дискусії. Лексикографічний доробок належить Б. Грінченку, представникові Слобожанщини. Мовна практика літератора показує, що він прагнув

уніфікувати мову, адже в репліках персонажів намагався використовувати лише спільні для більшості середньонаддніпрянських говірок засоби. Інший шлях створення єдиного мовного стандарту втілював М. Коцюбинський, який використовував у своїй мові західноукраїнські ВО, а також принципи фонетичної адаптації іншомовних слів.

Варіантність іншомовної лексики представлена двома основними виявами: 1) стилістично нейтральні ВО, які були в той період історії літературної мови слабкою нормою і мали пройти ще довгий шлях до упорядкування й усталення, 2) варіанти, які вже адаптувались і закріпились у вжитку. Слова іншомовного походження частіше вживали західноукраїнські письменники (О. Кобилянська, Б. Лепкий, В. Стефаник), творчість яких засвідчувала тенденції європеїзації і глобалізації літературного процесу і літературного стандарту. Варіанти іншомовної лексики в художніх текстах були свідченням формування термінології у різних сферах суспільного життя, розвитку професійного словника. Крім того, чужомовні одиниці були невід'ємним елементом високого стилю літературної творчості українських письменників.

У кінці XIX – на початку XX століття українська інтелігенція усвідомлювала важливість створення єдиної літературної норми, стандарту якої випрацьовувалися в процесі мовної дискусії. Спільним для всіх її учасників було розуміння творення літературної мови на основі живої народної мови. Науковці, письменники, громадські діячі дискутували щодо того, які діалекти мають стати базовими: представники Західної України наполягали на галицькій діалектній основі, тим паче, що українська літературна мова в Австро-Угорській імперії вже функціонувала (західноукраїнський варіант літературної мови); представники ж Східної України основою літературної мови вважали наддніпрянські говірки. Прагнення створення єдиного мовного стандарту спонукало шукати компромісні рішення. Як наслідок, літературна традиція Наддніпрянської

України об'єднала кодифікаторів літературної норми, яка була відкрита для входження західноукраїнської діалектної лексики.

На сторінках преси, а згодом і в прескриптивних працях упорядковувались парадигми ЛВ, зокрема фонетико-орфографічних та варіантів ресурсів номінації (східноукраїнська форма – західноукраїнська форма, питоме слово – іншомовне слово).

Результатом мовної дискусії стало створення граматик й укладення словників, що свідчило про новий етап формування літературної мови. Граматики досліджуваного періоду кодифікували норму: кваліфікували варіанти з погляду їх нормативності й усували надлишкові граматичні форми. Розроблену класифікацію фонетико-орфографічних консонантно-сонантних варіантів, які були пов'язані з евфонією мови, успадкувала сучасна українська літературна мова. Запропоновані Є. Тимченком, О. Курило та В. Сімовичем рекомендації щодо вживання словотвірних, морфологічних варіантів та адаптації іншомовних ВО сприяли їх розподібненню, або зникненню одного з них як надлишкового.

Лінгвісти врівноважували теорію з практикою, приводили у відповідність прескриптивну і дескриптивну норми, усували зайві (на їх думку) форми, інколи дещо архаїзуючи мову, оскільки вважали мову давніших періодів «чистішою», «правильнішою». Найбільша частина з упорядкування мовної системи належить саме укладачам граматик.

Лексикографічні праці межі століть відставали з фіксацією нової, але вже апробованої на практиці лексики. Головним завданням укладачі перекладних словників вважали не унормування мови й усунення зайвих форм, а відображення багатства лексичних ресурсів української мови. Словники К. Шейковського, Є. Желехівського та С. Недільського, М. Уманця, Є. Тимченка, Б. Грінченка, А. Кримського та С. Єфремова фіксували діалектний, фольклорний і архаїчний матеріал, засвідчуючи, що варіантність – невід'ємний атрибут ЛССМ.

На формування літературного стандарту безперечно впливала мовна практика письменників, які використанням тих чи тих варіантних форм засвідчували тенденції живої народної мови і сприяли процесам розподібнення, семантичної диференціації, або зникання зайвих ЛВ.

Укладені додатки у вигляді словопоказчика ВО питомих і іншомовних слів є першою спробою лексикографічного опрацювання варіантів української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. (період нормотворення української літературної мови) і свідченням природного функціонування широкого діалектного, фольклорного, архаїчного матеріалу, відкритості до входження іншомовних номінацій, але з обов'язковою умовою адаптації до внутрішніх законів мови.

ЛВ періоду кінця XIX – початку XX ст. була засобом реалізації потенційних можливостей мови, природним шляхом пошуку прийнятних для національно-мовного простору мовних засобів і формування літературного стандарту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Архипенко 2005* : Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові : етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. Харків, 2005. 20 с.
2. *Ахманова 1957* : Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва, 1957. 296 с.
3. *Бацевич 2004* : Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ : Академія, 2004. 344 с.
4. *Бевзенко 1980* : Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа. 1980. 248 с.
5. *Беценко 2016* : Беценко Т. П. Ідіостиль Василя Стефаника : синтаксичні засоби поетики. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. 2016. Вип. 21(1). С. 9–13.
6. *Беляєва 2003* : Беляєва Т. В. Варіантність і синонімія в умовно-наслідкових складних реченнях : Дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2003. 187 с.
7. *Бибик 2015* : Бибик С. П. Мовна свідомість і стилі спілкування в повсякденні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2015. Вип. 38. С. 77–80.
8. *Бибик 2013* : Бибик С. П. Динаміка лексичної норм. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. 320 с. , С. 73–137.
9. *Биржакова 1972* : Биржакова Е. Э., Л.А. Вайнова, Л.Л. Кутина Очерки по исторической лексикологии XVIII в. Языковые контакты и заимствования. Ленинград : Наука, 1972. 431 с.

10. *Богин 1984* : Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.01. Ленинград, 1984. 31 с.
11. *Булаховський 1971* : Булаховський Л. А. До проблеми мовного розвитку. *Мовознавство* : науково–теоретичний журнал. №4. 1971. С. 57–62.
12. *Бурківська 1999* : Бурківська Л. Варіанти слів у мові Богдана Лепкого (на матеріалі історичної повісті "Мотря"). *Культура слова*. 1999. Вип. 52. С. 20–25.
13. *Валгина 2001* : Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке. Учебное пособие. Москва: Логос, 2001. 304 с.
14. *Возний 1988* : Возний Т. Деякі питання структури слова прозових творів Б. Грінченка. *Борис Грінченко* :Тези доп. респ. наук.-практ. конф., присв. 125–річчю від дня народження українського письменника, вченого, громадського діяча, 1–3 груд. 1988р. Ворошиловград, 1988. С. 105–106.
15. *Гладкий 1924* : Гладкий М. Практический курс украинского языка. Київ, 1924. 152 с.
16. *Глуховцева 2014* : Глуховцева К. Д. Внесок Б. Д. Грінченка у вироблення наукових засад вивчення українських діалектів. *Лексикографічний бюлетень*. 2014. Вип. 23. С. 17 –23.
17. *Голик 2013* : Голик С. Мовна особистість як об'єкт лінгвокультурологічних досліджень *Вісник Львівського університету*. Серія іноземні мови. 2013. Вип. 21. С. 258 – 264.
18. *Голубовська 2008* : Голубовська І. О. Мовна особистість як лінгвокультурний феномен. *Studia Linguistica* : зб. наук. праць. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. Вип. 1. С. 25–33.

19. *Горбачевич 1978* : Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма (на материале современного русского языка). Ленинград : «Наука», Ленинградское отделение, 1978. 240 с.
20. *Горецький 1963* : Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. 244 с.
21. *Гринюк 2007* : Гринюк О. С. До питання афіксальних віддієслівних іменників на позначення дії сучасної німецької мови. *Умение и нововъведения – 2007 : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Умение и нововъведения – 2007, (16 – 31 жовтня 2007 р.)*. Софія : Бял ГРАД–БГ, 2007. Т. 7. С. 26 – 28.
22. *Грипас 2009* : Грипас Н. Я. Лексикологія. *Сучасна українська літературна мова* (за ред Плющ М. Я.) 7-ме вид., стер. Вища шк., 2009. С. 116 – 136.
23. *Гриценко 1990* : Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. Київ: Наукова думка. 1990. 272 с.
24. *Грицютенко 1957* : Грицютенко І. Є. Питання розвитку української літературної мови ХІХ ст. у висвітленні Панаса Мирного. *Українська мова і література в школі*. 1957. №5. С. 21–26.
25. *Грінченко 1891* : Грінченко Б. Галицькі вірші : критична стаття. *Правда*. 1891. Т. ІІІ, вип. VІІІ. С. 103–111.
26. *Грінченко 1917* : Грінченко Б. Якої нам треба школи. Київ : Криниця. 1917. 31 с.
27. *Гуйванюк 1988* : Гуйванюк Н. В. Із спостережень над синтаксичною синонімікою творів Б.Грінченка. *Борис Грінченко : Тези доп. респ. науково–практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження*. Ворошиловград, 1988. С. 165–167.
28. *Дзензелівський 2000 а*: Дзензелівський Й. О. Лексикографія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 297.

29. *Дзензелівський 2000 б*: Дзензелівський Й. О. Синкопа. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 584.
30. *Дідик 1988* : Дідик С. С. Фразеологія художнього мовлення Б.Грінченка. *Борис Грінченко* : Тези доп. респ. Науково-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження. Ворошиловград, 1988. С. 143 – 144.
31. *Дідківська 1982* : Дідківська А. П., Родніна Л. О. Словотвір, синонімія. Київ : Наукова думка, 1982. 172 с.
32. *Домашнев 1969* : Домашнев А. И. О некоторых чертах национального варианта литературного языка. *Вопросы языкознания*. 1969. № 2. С. 38–45.
33. *Дорофеев 2012* : Дорофеев Ю. В. Лингвистический функционализм и вариантность языка. Симферополь : Таврида, 2012. 306 с.
34. *Дроздовський 1973* : Дроздовський В. П. Дослідження стилю М. М. Коцюбинського за рукописною спадщиною. *Мовознавство*. 1973. № 4. С. 60 – 68.
35. *Дячук 2007* : Дячук Т. М. Значення академічного словника в становленні української лексикографії. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2007. Вип. 14. С. 87–93.
36. *Ельмслев 1960* : Ельмслев Л. Прологомены к теории языка. *Новое в лингвистике*. 1960. Вып.1. Москва. С. 264–389.
37. *Етимологічний 1982* : Етимологічний словник української мови : в 7 т. Т. 1 : А–Г. Київ : Наукова думка, 1982. 632 с.
38. *Етимологічний 2006* : Етимологічний словник української мови : в 7 т. Т. 5 : Р–Т . Київ. Наукова думка, 2006. 702 с.
39. *Етимологічний 2012* : Етимологічний словник української мови : в 7 т. Т. 6 : У–Я. Київ : Наукова думка, 2012. 568 с.

40. *Єрмоленко 1999* : Єрмоленко С. Я. Динаміка літературних норм. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich* : Українська мова. Opole, 1999. С. 221 – 227.
41. *Єрмоленко 2000 а* : Єрмоленко С. Я. Кодифікація норми. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 260.
42. *Єрмоленко 2013 а* : Єрмоленко С. Я. Критерії літературної норми. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. С.21–31.
43. *Єрмоленко 2013 б* : Єрмоленко С. Я. Літературний стандарт у контексті мовної свідомості. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин : Аспект–Поліграф, 2013. С. 31– 41.
44. *Єрмоленко 2000 б* : Єрмоленко С. Я. Мовна норма. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 420.
45. *Єрмоленко 2000 в* : Єрмоленко С. Я. Пуризм. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 541.
46. *Єрмоленко 2013 в* : Єрмоленко С. Я. Сильна і слабка мовна норма. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. С. 73–137.
47. *Єрмоленко 2013 г* : Єрмоленко С. Я. Символічна і прагматична мовна норма. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. С. 255 – 265.
48. *Жилко 1958* : Жилко Ф. Т. Діалектні основи сучасної української літературної мови. *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету*. Серія філологічна. 1958. №3 : Матеріали першої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говорів. С. 17–20.

49. *Жмаєва 2012* : Жмаєва Н. С. Мовна норма й варіативність. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. Лінгвістичні науки. 2012. № 15. С. 74–82.
50. *Жовтобрюх 1980* : Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самойленко С. П., І.І. Слинко Історична грамати́ка української мови : навч. посібник для студ. філол. факультетів університетів і пед. інститутів. Київ: Вища школа, 1980. 318 с.
51. *Жовтобрюх 1970* : Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси : кінець ХІХ – початок ХХ ст.. Київ : Наукова думка, 1970. 304 с.
52. *Залозний 1912* : Залозний П. Ф. Коротка грамати́ка української мови. Київ: Український учитель, 1912. С. 60–63.
53. *Ільницький 1991* : Ільницький М. М. Передмова *Б. С. Лепкий. Твори в 2 т.* : поезія, оповідання і нариси, історичні повісті. Т. 1. Київ : Дніпро, 1991. С. 5–12.
54. *Історія 1978* : Історія української мови : Морфологія. Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.
55. *Історія 1983* : Історія української мови : Лексика і фразеологія. Київ : Наукова думка, 1983. 744 с.
56. *Калмикова 2008* : Калмикова Л. О., Калмиков Г. В., Лапишина І. М. Психологія мовлення і психолінгвістика: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Фенікс, 2008. 235 с.
57. *Караман 2011* : Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.. Київ : Літера ЛТД, 2011. С. 17–30.
58. *Караулов 1989* : Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Москва, 1989. 262 с.
59. *Карікова 2012* : Карікова Н. М. Контрoверзи навколо культури мови та їх відбиття в мові красного письменства в 20-х –на початку 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис ... канд. філол. наук. Харків, 2012. 20 с.

60. *Клименко 2000* : Клименко Н. Ф. Словотвірна категорія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. С. 618 – 619.
61. *Кліщун 1993* : Кліщун Г., Чорненький Я. Культурологічний аспект діалектизмів мови творів В. Стефаника. *Стефаниківські читання*. Прикарпатський університет. Івано-Франківськ, 1993. Вип. II. С. 114 – 115.
62. *Кобилянська 1988* : Кобилянська М. Ф. Особливості дієслівного керування у мові творів Б. Грінченка. *Борис Грінченко* : Тези доп. респ. науково–практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження. Ворошиловград, 1988. С. 167–168.
63. *Кобилянська 1982* : Кобилянська О. Ю. Лист від 15 травня 1898 р. До Олександра Барвінського. *Кобилянська О. Ю. Слова зворушеного серця* : щоденники, автобіографії, листи, статті та спогади. Київ: Дніпро, 1982. С. 119–124.
64. *Кобилянський 1988* : Кобилянський І.Ю. Перифраза у поезіях Бориса Грінченка. *Борис Грінченко* : Тези доп. респ. Науково-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження. Ворошиловград, 1988. С. 143–144.
65. *Ковалик 1962* : Ковалик І. І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов. *Питання слов'янознавства*. Матеріали I і II республіканських славістичних конференцій. Львів, 1962. С. 21–22.
66. *Коломієць 1988* : Коломієць М. П. Фразеологічна синоніміка мови творів Б. Д. Грінченка. *Борис Грінченко* : Тези доп. респ. Науково-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження. Ворошиловград, 1988. С. 147–149.
67. *Копорська 1981* : Копорська О. С. некоторых факторах возникновения. *Литературная норма и вариантность*. Москва: Издательство «Наука», 1981. С. 22–38.

68. *Коць 2010 а* : Коць Т. А. Про прескриптивну і дескриптивну норму в граматиці. *Культура слова*. Вип. 72. 2010. С. 47–55.
69. *Коць 2010 б* : Коць Т. А. Літературна норма у функціонально–стильовій і структурній парадигмі. Київ: Логос, 2010. 276 с.
70. *Кочерган 2000* : Кочерган М. П. Парадигма. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 457.
71. *Кочерган 2008* : Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : Підручник. Вид. 2-ге. Київ : Академія, 2008. С. 181–223.
72. *Кравченко 2001* : Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2001. 20 с.
73. *Крimeць 2017* : Крimeць О. М. Пуристичні тенденції у сучасних термінологічних працях. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2017. Вип.77. С. 146 –149.
74. *Кримський 1901*: Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову. *Літературно-науковий вісник*. 1901. Т. 16. Кн. 10. С. 39–47.
75. *Крысин 2007* : Крысин Л. П. Русская литературная норма и современная речевая практика. *Русский язык в научном освещении*. № 2 (14). Москва, 2007. С. 5–17.
76. *Купчинська 2014* : Купчинська З., Пілецький В. Історична грамати́ка української мови : Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Видання друге, виправлене та доповнене. Львів, 2014. 295 с.
77. *Курило 1923* : Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Всеукраїнська академія наук. Філологічна секція. 2-ге вид. Київ : Книгоспілка, 1923. 118 с.
78. *Левицький 1923* : Левицький М. Українська грамати́ка для самонавчання Лейпціг–Берлін : Українське Видавництво в Катеринославі за допомогою Українського Громадського Комітету в ЧСР, 1923. 197 с.

79. *Левченко 1861* : Левченко М. Заметка о русинской терминологии. *Основа*. 1861. № 7. С. 184–185.
80. *Лепченко 1928* : Лепченко Я. За якими правилами укладає тепер Інститут Української Наукової Мови українську природничу номенклатуру. *Вісник ІУНМ*. 1928. Вип. 1. С. 17 – 23.
81. *Лесюк 2003* : Лесюк М. П. Формування української літературної мови в Галичині в умовах австрійського режиму. *Галичина*. Науковий і культурно–просвітній краєзнавчий часопис. 2003. № 9. С. 145–153.
- Лук'яненко 2007* : Лук'яненко С. С. Мовні дискусії ХІХ – початку ХХ ст. як підґрунтя сучасної соціально–політичної інноватики. *Вісник Дніпропетровського національного університету*. 2007. № 4/2 : Сер. Мовознавство. Вип. 13. Т. 2. С. 144–151.
83. *Лучик 2016* : Лучик А. А. Динаміка мовної норми і проблеми кодифікації. *Maristerium*. 2016. Випуск 62. С. 51.
84. *Мазепова 2014* : Мазепова О .В. Еволюція поняття "мовна особистість" у сучасних лінгвістичних дослідженнях. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 48. С. 274 –286.
85. *Майданова 1972* : Майданова Л. М. Процесс номинации и номинативные варианты. *Вопросы топониматики*. Свердловск: Уральский государственный университет, 1972. Вып. 6. С. 3–34.
86. *Макарець 2018 а* : Макарець Ю. До питання про стан сучасної української мови крізь призму вітчизняного словникарства. *Jazyk a kultúra číslo 36*. 2018. URL : <http://www.ff.unipo.sk/jak/aktualnecislo.htm>.
87. *Макарець 2018 б* : Макарець Ю. Мовна ситуація України крізь призму девіацій антропонімної системи української мови. *Hungaro-Ruthenica VIII*. Szerkesztette prof. Kocsis Mihály. Szeged: JATEPress, 2018. 103–113.
88. *Макарець 2019* : Макарець Ю. С. Сучасні тенденції та критерії унормування української мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Філологія. Вип. 38, Том 3. Одеса, 2019.

89. *Марушкевич 2009* : Марушкевич І. М. Кодифікація української літературної мови в першій третині ХХ ст.: правописні й граматичні норми та їх текстова реалізація: дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01. Київ. 2009. 238 с.
90. *Матвіяс 1998* : Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Національна академія наук України. Інститут української мови. Київ, 1998. 162 с.
91. *Матвіяс 1996* : Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови в кінці XVII–XIX ст.. *Культура слова*. 1996 Вип. 48–49. С. 13–22.
92. *Матвіяс 2011* : Матвіяс І. Г. Особливості фонетичної системи в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Мовознавство*. №4. 2011. С. 17–21.
93. *Матвіяс 2010* : Матвіяс І. Г. Роль покутського говору в мові творів Василя Стефаника. *Культура слова*. Вип. 72. 2010. С. 71–79.
94. *Матезиус 1967* : Матезиус В. О. необхідности стабільности літературного языка. *Пражский лингвистический кружок*. Москва : Прогресс, 1967. С. 348–386.
95. *Мацько 1996* : Мацько Л. І. Українська мова і формування національної свідомості. *Педагогіка та психологія*. 1996. №1. С. 67–70.
96. *Мацюк 2002* : Мацюк Г. П. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини ХІХ ст. : Дис.... д-ра філол. наук : 10.02.01. Львів, 2002. 469 с.
97. *Москаленко 1961* : Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. Київ, 1961. 164 с.
98. *Муромцева 2000* : Муромцева О. Г. Західноукраїнська мовно—літературна практика. Українська мова. Енциклопедія. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 197.
99. *Муромцева 1988* : Муромцева О. Г., Муромцев І. Г. Іншомовні слова в лінгвістичній концепції і мовленнєвій практиці Б. Д. Грінченка. *Борис*

- Грінченко* : Тези доп. респ. науково–практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження. Ворошиловград, 1988. С. 116–118.
100. *Мялковська 2015* : Мялковська Л. Мова художніх творів І. Нечуя–Левицького : Етнокультурний аспект. *Лінгвостилістичні студії*. 2015. Вип. 3. С. 110–117.
 101. *Мялковська 2019* : Мялковська Л. Мова художніх творів І. Нечуя–Левицького : лексикографічна і лінгвокогнітивна рецепція. Київ, 2019. 608 с.
 102. *Настенко 2013* : Настенко С. Світоч українського слова (до 150-річчя від дня народження Бориса Дмитровича Грінченка) : рекомендований список. Київ : «Держ. бібліотека України для юнацтва», 2013. 7 с.
 103. *Науменко 1899* : Науменко В. Книжная речь у малороссов и русинов. *Киевская старина*. 1899. Т. 64. №1. Отд.1. С. 134–142.
 104. *Нечуй–Левицький 1907* : Нечуй–Левицький І. С. Сьогочасна часописна мова на Україні. *Україна*. 1907. №1. С. 10–11.
 105. *Ніка 2019 а*: Ніка О. І. Зміна модусу в українських казаннях кінця XVII ст. *Лінгвістичні дослідження*. 2018. Вип. 48. С. 288–293.
 106. *Ніка 2019 б*: Ніка О. Історична дискурсологія в сучасній проекції. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Романо-слов'янський дискурс. 2019. Вип. 812 С. 9–13.
 107. *Ніка 2019 в*: Ніка О. І. Публіцистичний дискурс і літературна норма *Українська мова*. 2019. № 1. С. 163–169.
 108. *Ніка 2019 г*: Ніка О. І. Текстові заміни в збірці казань А. Радивилівського кінця XVII ст. *Лінгвістичні дослідження*. 2019. С.106–115
 109. *Огиенко 1915* : Огиенко И. И. Иноземные элементы в русском языке. Київ, 1915. 198 с.
 110. *Огієнко 1927* : Огієнко І. І. Нариси з історії української мови : система українського правопису. Варшава, 1927. 230 с.

111. *Павленко 2010* : Павленко Л. П. Історична грамати́ка української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. Луцьк : Воли́нський націона́льний університет ім. Лесі Українки, 2010. 208 с.
112. *Палінська 2010* : Палінська О. М. Змішування мовних кодів в ідіолекті Ольги Кобилянської. *Наукові записки*. Серія «Філологічна». 2010. Вип. 16. С. 251 – 258.
113. *Пальчевська 2017* : Пальчевська О. С. Народна етимологія як спосіб проникнення латинізмів у «народну мову» ХІХ ст. *Мастеріум*. Мовознавчі студії. 2017. Вип. 66. С. 65–69.
114. *Пауль 1960* : Пауль Г. Принципы истории языка. Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. 500 с.
115. *Півторак 2000 а* : Півторак Г. П. И. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 212.
116. *Півторак 2000 б* : Півторак Г. П. Ї. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 242.
117. *Пешковский 1959* : Пешковский А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык. *Пешковский А. М. Избранные труды*. Москва, 1959. С. 50 – 62.
118. *Пилинський 1976* : Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 288 с.
119. *Пилипенко 2003* : Пилипенко Є. Д. Діалектне джерело мови прозових творів І. Нечуя–Левицького. *Дивослово*. №11. 2003. С. 46–51.
120. *Піхманець 2007* : Піхманець Р. В. “Іван Франко поставив мене малим наслідником своїм...” (В.Стефаник). *Слово і Час*. 2007. № 2. С. 17–26.
121. *Плющ 1958* : Плющ П. П. Нариси з історії української літературної мови. Київ : Радянська школа, 1958. 291 с.
122. *Поздрань 2016* : Поздрань Ю. В. Розмежування понять «дескриптивна» та «прескриптивна» мовна норма. *Матеріали XLV Науково-технічної конференції ВНТУ*, Вінниця, 23-24 березня 2016 р.

URL : <http://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2016/paper/view/172>.

123. *Поливанов 1968* : Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковой эволюции? *Статьи по общему языкознанию*. Москва, 1968. С. 75–90.
124. *Полюга 2009* : Полюга Л.М. Морфеми української мови. *Полюга Л. М. Словник українських морфем*. Київ: Довіра, 2009. С. 467 – 530.
125. *Пономаренко 2013* : Пономаренко В. П. Вступ. *Індоєвропейська спадщина в лексиці слов'янських, балтійських, германських і романських мов : семантичні та словотвірні зв'язки та процеси*. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. С. 6–15.
126. *Попович 2013* : Попович Р. Г. , Тимошук І. О. Внутрішньопарадигматич-ні опозиції номінативних варіантів та модель номінативно–варіантної термінопарадигми. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія філологічна. 2013. Вип. 36. С. 63–66.
127. *Прокопенко 1963* : Прокопенко В. А. Вплив буковинських говорів на мову творів Ольги Кобилянської. *Творчість Ольги Кобилянської*. Тези доповідей республіканської наукової конференції, присвяченої сторіччю з дня народження письменниці. Чернівці, 1963. С. 56–58.
128. *Радченко 2000* : Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2000. 203 с.
129. *Рудакова 2015* : Рудакова Т. М. Іншомовні лексичні запозичення та проблема їхньої доцільності у витлумаченні вчених ХХ–ХХІ ст. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2015. Вип. VII. С. 45 – 51.
130. *Рудецька 2013* : Рудецька Н. Мова реалістичних творів І. Нечуя–Левицького. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД: XVIII Міжнар. наук.-практ.*

інтернет-конференція, 29-30 груд. 2013, Переяслав-Хмельницький.
URL : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/579>.

131. *Русанівський 2001*: Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
132. *Сабліна 2008*: Сабліна С. В. Історія української літературної мови ХІХ – початку ХХ ст. Конспект лекцій. Частина І. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 51 с.
133. *Савченко 1926* : Савченко Ф. Інститут української наукової мови Української академії наук. Україна. 1926. Кн. 5. С. 2 –15.
134. *Самійленко 1958* : Самійленко В. І. Твори : в 2 т. Київ, 1958. Т. 2. 372 с.
135. *Селіванова 2008* : Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.
136. *Селігей 2012 а* : Селігей П. О. Нормативний підхід у мовознавстві й мовна критика. *Стиль і текст*. 2012. Випуск 13. С. 66 – 72.
137. *Селігей 2012 б* : Селігей П. О. Мовна свідомість – шанобливе ставлення до мови. *Дивослово*. 2012. №7. С. 40–44.
138. *Семантическое 1979*: Семантическое и формальное варьирование. Москва : Наука, 1979. 376 с.
139. *Семенюк 1970* : Семенюк Н.Н. Норма. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Москва : Наука, 1970. С. 549–596.
140. *Семчинський 1988* : Семчинський С. В. Загальне мовознавство. Київ: Вища школа, 1988. С. 294 –300.
141. *Симоненко 1991* : Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. Київ, 1991. 152 с.
142. *Сімович 1921* : Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одмінами й додатками. Київ-Ляйпціг : Українська накладня, 1921. 584 с.

143. *Скопненко 2010* : Скопненко О. І. Засади кодифікації в українській та білоруській літературних мовах (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.). *Мовознавство*. 2010. № 2–3. С. 168–175.
144. *Скорик 1988* : Скорик О. С. Індивідуалізація мови персонажів творів Б.Грінченка. *Борис Грінченко* : Тези доп. респ. Науково-практ. конф., присв. 125-річчю від дня народження. Ворошиловград, 1988. С. 149–151.
145. *Словник 1994* : Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28-ми вип.. Львів : НАН України Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича : 1994. Вип.1. 1994. 151 с.
146. *Словник 1980* : Словник української мови. В 11 т. Київ : Наукова думка, 1970 –1980.
147. *Смаль–Стоцький 1914* : Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматика руської мови. 3-є переробл. вид. Відень, 1914. 202 с.
148. *Смирницький 1956* : Смирницький А. И. Лексикология английского языка. Москва : Издательство литературы на иностранных языках, 1956. 260 с.
149. *Солодкіна 2000* : Солодкіна Т. В. Лексикографічна практика 20-30 рр. XX ст. і діяльність Інституту української наукової мови. *Актуальні питання української лінгвістики: теорія і практика*. 2000. Вип. 1. Київ. С. 3–7.
150. *Соссюр 1998* : Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики. Київ: Основа, 1998. С. 34.
151. *Струганець: 2002* : Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст. Тернопіль : Астон, 2002. 252 с.
152. *Струганець 2014* : Струганець Л. В. Норма – невіддільна ознака літературної мови *Українська мова*. 2014. №4. С. 167–172.
153. *Сюта 2013* : Сюта Г. М. Художній стиль – складник національної лінгво–культури. *Літературна норма і мовна практика*. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2013. С. 31– 41.

154. Тараненко 2000 а: Тараненко О. О. Алегроформи. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С.18.
155. Тараненко 2000 б: Тараненко О. О. Варіанти. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 62– 63.
156. Тараненко 2006: Тараненко О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови. *Мовознавство*. 2006. №2–3. С. 55–78.
157. Тараненко 2000 в: Тараненко О. О. Номінація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. С. 148.
158. Тимченко 1917: Тимченко Є. Українська граматики. Київ: Друкарня Університету Св. Володимира 1917. 168 с.
159. Тимченко 1992: Тимченко Є. Листи Тимченка до В.Гнатюка. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Праці філологічної секції. Т. ССХХІV. Львів, 1992. С. 312.
160. Титаренко 2011: Титаренко В. Критерії виділення та методологічні аспекти дослідження запозичених слів (на матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу). *Лексикографічний бюлетень*. 2011. С. 180 –192.
161. Тихонова 2009: Тихонова Л. Ф. Фонетична і фонологічна асиміляція англіцизмів як спільна риса процесу запозичення неспоріднених мов (української і китайської). *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри*. 2009. С. 54–60.
162. Ткаченко 2004: Ткаченко О. Б. Іншомовні слова. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 230.
163. Філон 2010: Філон М. І., Хомік О. Є. Сучасна українська мова. *Лексикологія: навчальний посібник для студентів філологічних*

- спеціальностей вищих навчальних закладів. У двох частинах. Частина 1. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. 220 с.
164. *Флоринский 1898* : Флоринский Т.Д. Критико–библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению. *Университетские известия*. Київ, 1898, №11. С.203–244.
 165. *Франко 1891* : Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка. *Зоря*. 1891. № 18. С. 356 – 358.
 166. *Чапленко 1955* : Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII–1917 р.). Нью-Йорк, 1955. 448 с.
 167. *Черных 1999*: Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. Москва : Русский язык, 2007. Т. 1. 1999. 621 с.
 168. *Черниш 2003* : Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико–етимологічному висвітленні. Київ, 2003. 478 с.
 169. *Чорнолаз 2015* : Чорнолаз С. Аспекти вивчення ідіолекту Ольги Кобилянської на прикладі епістолярної спадщини. *Науковий блог Національного університету «Острозька академія»* від 05.06.2015. Режим доступу: <https://naub.ua.edu.ua>
 170. *Шарпило 1988* : Шарпило Б. А. Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно–творчій спадщині. *Борис Грінченко* : тези доп. респ. наук.-практ. конф. Ворошиловград, 1988. С. 99 – 101.
 171. *Шевельов 1987* : Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття. (1900–1941). Стан і статус. Сучасність, 1987. 368 с.
 172. *Шелудько 1928* : Шелудько І., Садовський Т. Російсько–український словник технічної термінології. Київ, 1928. 422 с.
 173. *Шонц 2006* : Шонц О. П. Діалектне підґрунтя вимовних норм української літературної мови. *Слов'янський збірник*. 2006. Вип. 12. С.233–243.

174. *Штепа 1977* : Штепа П. Словник чужослів: Знадібки. 2-е вид. Торонто, 1977. 452 с
175. *Яворська 2000* : Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : мова, культура, влада. *Національна академія наук України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні*. Київ, 2000. 285 с. С. 142–143.
176. *Яната 1917* : Яната О. Негайна справа в розвитку української науки й школи. *Промінь*. 1917. С. 7–8.
177. Stevenson 1974: Stevenson C. Some pragmatic aspects of meaning. *Readings in semantics. Ed Labeen et al.* Urbana. P. 69 – 71.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грінченко Б. Чудова дівчина. Бібліотека «Молодість» Т.7, Київ. 1913. 176 с.
2. Грінченко Б. Хатка въ Балци. Оповідання. Чернигивъ. 1897. 224с.
3. Кобилянська О. Некультурна. Новеля. Степан Паньківський Галицька Накладня Якова Оренштайна в Коломиї, 1896 . 61с.
4. Кобилянська О. Покора Львів 1889 . 112 с.
5. Кобилянська О. Природа. Новеля Чернівці, 1897. . 52 с.
6. Кобилянська О. Юда Київ: Видавниче Т-во «Вернигора», Друкарня Т-ва «Час», 1917. 16с.
7. Коцюбинський М. У грішний світ. Оповідання. Львів, 1905. Накладом Українсько-руської видавничої спілки. 186 с.
8. Коцюбинський М. Як ми їздили до Криниці. Київ, 1909. 20 с.
9. Коцюбинський М. Пятизлотник. Помстився. Хо (оповідання) Українська накладня Київ – Ляйпціг, 1893. 78с.
10. Коцюбинський М. Сміх. Intermezzo Видання “Видавничої Комісії при Одеському Українському Секретаріаті». 1908. 32 с.
11. Коцюбинський М. Тіни забутих предків. Оповідання. Київ –Львів: «Видання Українсько-Руської Видавничої Спілки». 1913. 175 с.
12. Коцюбинський М. Харытя. Оповідання Чернигивъ. 1895. 36 с.
13. Левицький І. Рибалка Панас Круть. Оповідання Накладом видавництва «Відродження». Київ, 1874. 31 с.
14. Левицький І. Хмари. Повість. Перше повне видання. Накладом Українсько–руської видавничої спілки. Львів. 1904. 524 с.
15. Лепкий Б. В глухім куті. (Оповіданє) З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка під зарядом К. Бернадского. У Львові 1903. 26 с.
16. Лепкий Б. Кидаю слова. (Нариси й оповідання) Чернівці, 1911. 78 с.
17. Лепкий Б. Починок. З друкарні “Свободи” Jersey City, N. J., 1917. 32 с.

18. Малоруско-Німецкий словарь. Упор. Є. Желехівський та С. Недільського. Т.1–2. Львів, 1885 – 1886.
19. Нечуй-Левицький І. Старосьвицьки батюшкы та матушкы. Повисьть–хронька. Київ, 1905. 352 с.
20. Нечуй–Левицьккый І. Пропаци. Повисть. Кыйвъ, 1906. 96 с.
21. Нечуй–Левицький І. Стари гультяи. Оповідання. Друге видання. Кыйвъ, 1906. 69 с.
22. Опыт южнорусскаго словаря К. Шейковского. Вып.1. М.1883. 276 с.
23. Панас Мирний (Рудченко) Повісті й оповідання Том І Державне видавництво України. [Б. м.], 1928. 290 с.
24. Панас Мирний Серед Степів. (Оповідання) накладом Українсько–Руської видавничої спілки, зареєстрованої з обмеженою порукою у Львові, 1903. 195 с.
25. Панас Мирний Товариші. Друкарня спілки споживчих Товариств. Полтава, 1918. 91 с.
26. Російсько-український словник за ред А.Кримського. Т.1–2. Київ, 1924.
27. Русско-малороссійскій словарь Є. Тимченка . Т. 1 – 2. Київ, 1897 –1899.
28. Словар російсько-український М.Уманця і А.Спілки. Київ «Державне видавництво України», 1925. 1134 с.
29. Словарь української мови. упор. Б. Грінченко. Т. 1–4. Київ, 1907–1909.
30. Стефаник В. Оповідання (Нариси з життя селянської бідноти) Київ, 1919. 179 с.
31. Стефаник В. Оповідання. С.-Петербург. Типографія Училища Глухонѣмихъ, 1905. 213 с.
32. Стефаник В. Сина книжечка Образки Чернівці Накладом друкарні товариства «Руської ради», 1899. 132 с.
33. Чайченко В. Украла. Оповідання. Москва, 1892. 54 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ПИТОМИХ СЛІВ КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Фонетико-орфографічні варіанти

бадиллє – *бадилля* (Неч Риб)*будний* – *будній* (Леп Кид)*безконечний* – *безкінечний* (Стеф
Оп сел)*бузьок* – *бузок* (Стеф Оп сел)*бервено* – *бревно* (Стеф Оп сел)*буламутити* – *баламутити* (Коб
Пок)*беріг* – *берег* (Леп Поч)*булькотання* – *булькотіння* (Стеф
Оп)*бідніщий* — *бідніший* (Коц Крин)*блеск* – *блиск* (Коб Пок)*бур'янина* – *бурянина* (Грін Чуд)*близше* – *ближче* (Леп Кид)*бурлыво* — *бурхливо* (Неч Стар)*блыщаты* – *блистіти* (Неч Про)*ввесь* – *весь* (Неч Стар)*Бог* – *Біг* (Стеф Оп сел)*ввосены* – *восени* (Неч Про)*богато* – *багато* (Коб Пок)*вгадати* – *угадати* (Неч Про)*богач* – *багач* (Леп Поч)*взуваться* – *озуваться* (Неч Про)*болізно* – *болісно* (Мир Пов)*видвернутыся* – *одвернутися*
(Грінч Хат)*борба* – *борьба* (Коб Пок)*видніще* – *видніше* (Грін Чуд)*брєніти* – *бриніти* (Мир Пов)*вильшына* – *ольшина* (Неч Про)

висше – *вище* (Леп Кид)

висший – *вищий* (Леп Глух)

висшость – *вищість* (Коб Пок)

від – *од* (Стеф Оп сел)

відки – *звідки* (Стеф Оп сел)

відорвати – *відірвати* (Коб Пок)

відти – *звідти* (Стеф Оп сел)

вікно – *окно* (Стеф Оп сел)

виходити – *виходити* (Стеф Син)

вічи – *очі* (Мир Сер)

вогонь – *огонь* (Чайч Укр)

возьний – *возний* (Леп Кид)

война – *війна* (Стеф Оп сел)

войсковий – *військовий* (Коб Пок)

воротя – *ворота* (Стеф Син)

вподовиш – *вподовж* (Мир Сер)

вражливий – *вразливий* (Коб Пок)

врата – *ворота* (Неч Стар)

все – *усе* (Мир Пов)

встрянути — *встрягнути* (Коц Крин)

всьо – *все* (Леп Кид)

вуглє – *вугіллє* (Леп Глух)

вугол – *угол* (Стеф Оп сел)

гет – *геть* (Коб При)

гилька – *гілка* (Неч Стар)

голосованє – *голосування* (Леп Кид)

горівка – *горілка* (Коб Пок)

горячий – *гарячий* (Леп Глух)

горячка – *гарячка* (Леп Глух)

двайцять – *двадцять* (Коб Пок)

двайцятьлітній – *двадцятилітній*
(Коб Пок)

дев'ятый – *девятый* (Грінч Хат)

деревляний – *деревяний* (Стеф Оп сел)

дес – *десь* (Стеф Син)

дзвиниця – *дзвінниця* (Неч Стар)

дзвін – *дзвон* (Леп Кид)

дзелений – *зелений* (Стеф Син)

дилека – *далека* (Стеф Син)

діймати – *доймати* (Мир Пов)

дознавшись – дізнавшись (Мир Пов)

достаты – дістати (Неч Стар)

дощевий – дощовий (Коб Пок)

дреманути – дременути (Мир Пов)

дріжати – дрижати (Стеф Оп сел)

дрожачий – дрижачий (Коб При)

дрыжати – дріжати (Неч Про)

дряговина – драговина (Грін Чуд)

дурніщий – дурніший (Коб Юд)

єства – яства (Коб Пок)

жадний – жодний (Коб Пок)

жартовлывый – жартівливий (Грінч Хат)

женишина – женищина (Коб Пок)

житє – життя (Леп Кид)

жминька – **жмінка** – жменька (Коц Хар) (Стеф Оп сел)

жоночий – жіночий (Стеф Син)

жьиль – жаль (Стеф Син)

заваджати – заважати (Леп Поч)

завдатокъ – задаток (Коц Хар)

заверюха — завірюха (Коц Пят)

завсиды – завжди (Неч Про)

задеракуватый – задиркуватий (Чайч Укр)

задрожати – задрижати (Леп Кид)

заєдно – заодно (Коб Пок)

заманячыты — замаячити (Коц Хар)

замерти – завмерти (Неч Хмар)

замирати – завмирати (Мир Пов)

замісь – замість (Мир Сер)

заправторыты – запроторити (Неч Про)

заря – зоря (Стеф Син)

застеляти — застилати (Неч Риб)

зацвисти – заквісти (Леп Кид)

зачіпити – зачепити (Коб Нек)

збіже – збіжжя (Леп Глух)

збірати – збирати (Стеф Оп сел)

збожжевилити — збожжеволіти
(Неч Про)

зборня – збірня (Мир Сер)

зворушеня – зворушення (Леп Поч)

здати – сдати (Мир Сер)

здоймати –здіймати (Стеф Оп сел)

здоровлє – **здоровля** – **здоровя** –
здоров'я (Мир Сер) (Стеф Оп сел)
(Неч Стар)

зраджувала – **зраджувала** (Коб Пок)

здрігнутися – **здригнутися** (Стеф Оп сел)

зелений – дзелений (Неч Стар)

зелізнй – залізний (Леп Кид)

з–за – **із–за** (Мир Пов)

зідхати – **зітхати** (Мир Пов)

зіма – зима(Грін Чуд)

зімнявши – **зім'явши** (Коб При)

знахур – **знахар** (Неч Риб)

зо –**зі** – **з** (Мир Пов)

зупсувати – **зіпсувати** (Стеф Син)

зьявлятись – **зьялятись** (Неч Стар)

извелити – **звеліти** (Грінч Хат)

извидсы – **звідси** (Грінч Хат)

изображати – **зображати** (Грінч Хат)

изробыты – **зробити** (Грінч Хат)

имла – **мла** (Неч Стар)

инчий – **інший** (Коб При)

иродів – **іродів** (Неч Стар)

искорка — **іскорка** (Коц Пят)

ізробити – **зробити** (Грін Чуд)

іти – **йти** (Стеф Оп сел)

іще – **ще** (Неч Хмар)

каміне – **каміння** (Коб Пок)

каміня – **каміння** (Стеф Син)

капля – **крапля** (Леп Глух)

керниця — **криниця** (Стеф Син)

кигті – **кіхті**– **кігті** (Неч Риб)

кільки – **скільки** (Стеф Оп сел)

кламцати – **клацати** (Леп Кид)

кождей –**кожний** (Леп Поч)

кождій – кожний (Коб Пок)

козацтво – козацтво (Чайч Укр)

колідувати – колядувати (Леп Кид)

конець – кінець (Леп Глух)

кори́ма – корчма (Леп Поч)

крапля – капля (Коц Хар)

красше – краще (Коб Пок)

красше – краще (Коб Пок)

красше – краще (Мир Сер)

красший – кращий (Леп Кид)

крепацтво – кріпацтво (Мир Сер)

кризь – крізь (Неч Про)

круглаві – кругляві (Коб Пок)

курчя – курча (Неч Стар)

лапастий – лапатий (Мир Пов)

ластів'ята – ластів'ята (Коб Пок)

легко – лехко (Стеф Оп сел)

лекше – легше (Стеф Син)

лехко – легко (Грін Чуд)

лучче – лучше (Неч Про)

люде – люди (Стеф Оп сел)

медведик – ведмедик (Леп Кид)

менче – менше (Леп Кид)

мериці – мерцій (Мир Сер)

мняч – м'яч (Грін Чуд)

мовчазнійший – мовчазніший (Мир Сер)

мозиль – мозоль (Стеф Син)

молдуванський — молдаванський (Коц Пят)

молошний — молочний (Коц Хар)

мусіли – мусили (Коб Пок)

навколюшки – навколішки (Мир Тов)

надо – над – наді (Мир Пов)

найби́лше – найбільше (Неч Про)

найбідні́щий – набідніший (Стеф Син)

найбли́зший – найближчий (Коб Нек)

найсампередь – насамперед (Грінч Хат)

найтихійший – *найтихіший* (Коб Пок)

найтяжша – *найтяжча* (Коб Пок)

наsupляний – *наsupлений* (Неч Стар)

небіщик – *небіжчик* (Леп Кид)

немилосерний – *немилосердний*
(Леп Кид)

несмашный – *несмачний* (Коц Хар)

низише – *нижче* (Коб Юд)

низиий – *нижчий* (Леп Глух)

нігде – *ніде* (Коб Нек)

обгороджений – *обгороджений*
(Грінч Хат)

обибраты – *обирати* (Неч Про)

обиджений – *обижений* (Леп Кид)

обіймаитися – *обніматися* (Стеф Оп сел)

облычча – *обличчя* (Стеф Оп)

обнімати – *обіймати* (Мир Пов)

огородъ – *город* (Неч Про)

одбуваты – *відбувати* (Неч Стар)

одводячи – *відводячи* (Мир Пов)

одібрати – *відбирати* (Мир Пов)

одіж – *одежа* (Коб При)

одливати – *відливати* (Мир Пов)

одлиск – *відблиск* (Неч Риб)

одмикати – *відмикати* (Неч Хмар)

одпочинок – *відпочинок* (Неч Риб)

одризаты – *відрізати* (Неч Стар)

одставыты – *відставити* (Коц Хар)

окримъ – *крім* (Неч Стар)

оно – *воно* (Коб При)

орихъ – *горіх* (Стеф Оп)

осінне – *осіннє* (Стеф Оп сел)

остатній – *останній* (Леп Кид)

отвертість – *відвертість* (Коц Крин)

отеє – *оте* (Неч Риб)

оттут – *отут* (Неч Риб)

очи – *очі* (Коб Пок)

парібок – *парубок* (Леп Кид)

пасишнык – *пасічник* (Неч Стар)

пахучі – *пахнучі* (Коб Пок)

неклування – **пiклування** (Грінч Хат)

некольний – **пекельний** (Леп Поч)

передо – **переді** (Коб Пок)

передо – **переді** (Неч Риб)

передягатися – **перевдягатися**
(Грін Чуд)

перечутя – **передчуття** (Коб Пок)

перстiнь – **перстень** (Коб Нек)

петербурський – **петербурзький**
(Неч Про)

питти – **іти** (Неч Про)

пiдождати – **пiдіждати** (Грін Чуд)

пльвання – **плавання** (Чайч Укр)

пльвати – **плавати** (Чайч Укр)

побилишати – **побiльшати** (Коц Хар)

повесилiйшати – **повеселiшати**
(Коц Хар)

повмірати – **повмирати** (Грін Чуд)

поволи – **поволі** (Коб При)

погладчати – **погладшати** (Неч Про)

погрибъ – **погреб** (Неч Про)

подвіре – **подвір'я** (Коб При)

подвірря – **подвір'я** (Стеф Оп сел)

позакервавлювати –
позакривавлювати (Стеф Оп сел)

позбирати – **позбирати** (Неч Стар)

поздоровкатись — **поздороватись**
(Неч Про)

покошувати – **покушувати**
(Неч Стар)

покрывавлений – **покревавлений** –
покривавлений (Стеф Оп)

полумє – **полум'я** (Неч Риб)

помолодчати – **помолодшати**
(Неч Стар)

поручча – **поруччя** (Стеф Оп сел)

посклизнутись —
послизнутись (Грін Чуд)

потому – **потім** (Коц Хар)

потрібувати – **потребувати** (Леп Глух)

потривати – *постривати* (Неч Стар)

поцулувати – *поцілувати* (Стеф Син)

праца – *праця* (Стеф Син)

пращаючись – *прощаючись* (Коб Пок)

призба – *призьба* – *присба* (Неч Риб)

причастє – *причасття* (Неч Риб)

пріти – *прийти* (Стеф Син)

пріч – *опріч* (Коц Пят)

проваллє – *провалля* (Неч Риб)

проклін – *прокльон* (Коб Нек)

проміж – *поміж* (Неч Риб)

простелати – *простеляти* (Неч Стар)

протів – *проти* (Стеф Син)

путатися – *плутатися* (Коц Хар)

пятьнайцятий – *п'ятнадцятий* (Коб Нек)

рабувати — *грабувати* (Коц Хар)

ратунок – *рятунок* (Леп Кид)

ріжний – *різний* (Коб Пок)

рінях – *реп'ях* (Леп Поч)

розбуркаты – *розбурхати* (Неч Стар)

розпускаючись – *ропускаючись* (Мир Пов)

розпнятий – *розіпнятий* (Неч Риб)

розстеляный – *розстелений* (Неч Про)

росердитись – *розсердитись* (Грін Чуд)

росказувати – *розказувати* (Неч Риб)

роскіш – *розкіш* (Неч Риб)

роскішно – *розкішно* (Коб Пок)

роспроцання – *розпроцання* (Неч Про)

роспустыты – *розпустити* (Неч Стар)

рост – *зрост* – *зріст* (Коб При)

ростікатись – *розтікатись* (Коц Крин)

ростовмачыты – *розтовкмачити* (Неч Стар)

росцвітати – *розцвітати* (Коц Крин)

салдацький – *солдатський* (Грін Чуд)

самотный – *самотній* (Грінч Хат)

сдаватися – *здаватися* (Неч Про)

сегодни – *сьогодні* (Стеф Син)

сем'я – *сімя* (Мир Пов)

сима – *семя* (Неч Стар)

сияти – *сіяти* (Грін Чуд)

скорше – *скоріше* (Леп Поч)

скріз — *скрізь* (Коц Крин)

скрыкъ – *крик* (Чайч Укр)

смашний – *смачний* (Неч Про)

сонїшник – *соняшник* (Коб При)

спид – *з–під* (Неч Стар)

спімнула – *спомнила* (Коб Пок)

спріяти – *сприяти* (Неч Про)

сразу – *зразу* (Мир Пов)

старосьвицький – *старосвітський*
(Неч Стар)

стилки – *стільки* (Грінч Хат)

столітний – *столітній* (Леп Глух)

страшнійший – *страшніший* (Мир Сер)

стреляти – *стріляти* (Неч Риб)

стрижокъ – *стручок*

стѣбнувши – *стібнувши* (Мир Сер)

сумнійший – *сумніший* (Мир Сер)

супокій – *спокій* (Коб Пок)

сутыниты – *сутеніти* (Неч Про)

счезнуты– *чезнути* (Неч Про)

счутися – *зчутися* (Неч Стар)

съ – *з* (Коц Хар)

теє – *те* (Неч Риб)

тепліще — *тепліше* (Коц Крин)

термосити – *тормосити* (Стеф Оп сел)

тиждні – *тижні* (Коб Пок)

траба – *треба* (Стеф Син)

тревога — *тривога* (Коц Крин)

тревожытысь – *тривожитись*
(Неч Про)

третий – *третій* (Леп Кид)

трівати – *тривати* (Леп Кид)

тривожно – *тривожно* (Коб При)

троха – *трохи* (Коб Пок)

триццять – *тридцять* (Чайч Укр)

ту – *тут* (Леп Кид)

ув – осени – *восени* (Мир Пов)

увесь – *весь* (Коц Хар)

увійти – *ввійти* (Леп Кид)

удівець – *вдівець* (Мир Пов)

удягнуты — *одягнуты* (Коц Хар)

узьенький – *вузьенький* (Неч Стар)

узловати – *вузлувати* (Неч Стар)

улик – *вулик* (Неч Стар)

умірати – *умирати* (Стеф Оп сел)

уміти – *вміти* (Неч Хмар)

унизу – *внизу* (Мир Пов)

унучка – *внучка* (Коц Пят)

упередъ – *вперед* (Неч Про)

уперше – *вперше* (Мир Пов)

усе – *все* (Стеф Син)

устати – *встати* (Мир Пов)

уступивши – *вступивши* (Мир Пов)

ухо – *вухо* (Стеф Оп сел)

учора — *вчора* (Коц Хар)

филя – *хвиля* (Леп Поч)

француска – *французка* (Коб Пок)

хитрый – *хитрий*

хорий – *хворий* (Леп Кид)

хороба – *хвороба* (Леп Кид)

цалком – *цілком* (Стеф Син)

цес – *цей* (Стеф Син)

ци – *чи* (Стеф Син)

цілованя – *цілування* (Коб Пок)

цьвіти – *квіти* (Леп Кид)

черці – *ченці* (Коб Пок)

читаня – *читання* (Леп Кид)

чісник – *часник* (Леп Поч)

чорнобровий – *чорнобривий* (Мир Пов)

чьистувати – *частувати* (Стеф Син)

швыдче – *швидше* (Грінч Хат)

ыграшкы – *іграшки* (Неч Про)

шибиница – *шибиниця* (Стеф Син)

ындыкъ – *индик* (Неч Про)

шляхотний – *шляхетний* (Коб Пок)

ыній – *іній* (Неч Стар)

штирі – *чотири* (Стеф Оп сел)

ыскра – *іскра* (Неч Стар)

шустка – *шістка* (Леп Поч)

якас – *якась* (Стеф Син)

щастє – *щастя* (Коб Нек)

яснійше – *ясніше* (Леп Поч)

щирійше – *щиріше* (Мир Сер)

щоби – *щоб* (Коб Пок)

ДОДАТОК Б

СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ПИТОМИХ СЛІВ КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Словотвірні варіанти

	<i>впокійно</i> – <i>спокійно</i> (Грін Чуд)
<i>багатырь</i> – <i>багач</i> (Неч Про)	<i>вчиття</i> – <i>навчання</i> (Чайч Укр)
<i>байде</i> – <i>байдуже</i> (Грін Чуд)	<i>выповняний</i> – <i>наповнений</i> (Коц Хар)
<i>байдужний</i> — <i>байдужий</i> (Коц Крин)	<i>глинястий</i> – <i>глиняний</i> (Неч Риб)
<i>байдужно</i> – <i>байдужо</i> (Коб Нек)	<i>говорючий</i> – <i>говіркий</i> (Неч Стар)
<i>біле</i> – <i>білизна</i> (Леп Кид)	<i>говорючий</i> – <i>говіркий</i> (Неч Стар)
<i>болість</i> – <i>біль</i> (Мир Пов)	<i>городянський</i> – <i>городський</i> (Мир Пов)
<i>боронючи</i> – <i>боронячи</i> (Чайч Укр)	<i>горяний</i> – <i>гірський</i> (Неч Стар)
<i>вважаючи</i> — <i>зважаючи</i> (Неч Хмар)	<i>дальше</i> – <i>далі</i> (Коб Нек)
<i>великанський</i> – <i>велетенський</i> (Леп Поч)	<i>дзюрыты</i> – <i>дзюрчаты</i> (Грінч Хат)
<i>вибірати</i> – <i>обирати</i> (Стеф Оп сел)	<i>диво</i> – <i>дивно</i> (Мир Сер)
<i>видциля</i> – <i>відціль</i> (Грінч Хат)	<i>дитинячий</i> – <i>дитячий</i> (Коб Пок)
<i>вирізувати</i> – <i>вирізати</i> (Мир Пов)	<i>дівоцький</i> – <i>дівочий</i> (Мир Пов)
	<i>добристь</i> – <i>доброта</i> (Неч Про)

дома – вдома (Чайч Укр)

досьвидний – досвідчений (Неч Стар)

завзятуций – завзятий (Неч Стар)

задумчивий – задумливий (Коб Пок)

задумчиво – задумливо (Коб При)

заздро – заздрісно (Мир Пов)

заміри — наміри (Коц Пят)

замітний – помітний (Коб Пок)

занепадок – занепад (Мир Пов)

зверещати – заверещати (Леп Поч)

згожуватись – погоджуватись (Грінч Хат)

знову – знов (Грінч Хат)

извинчатися – повінчатися (Грінч Хат)

казочний – казковий (Коб Пок)

килки – кілька (Чайч Укр)

кількы – кілька (Неч Стар)

кружати – кружляти (Мир Сер)

лакырованы – лакований (Неч Стар)

ледви – ледве (Неч Про)

лічити – лікувати (Коб Пок)

ляк – переляк (Грін Чуд)

матерний – материнський (Мир Пов)

мовчазливий – мовчазний (Мир Сер)

мынувший – минулий (Неч Про)

надбигаючы – прибігаючи (Грінч Хат)

найважніший – найважливіший (Мир Пов)

невпокійно – неспокійно (Мир Сер)

невтомимі – невтомні (Коб Пок)

недовірчиво – недовірливо (Леп Кид)

нестерпучий – нестерпний (Грін Чуд)

обстанова — обстановка (Коц Пят)

огневий – огняний (Неч Риб)

оддалекы – на віддалі (Неч Стар)

одіння – одежа (Стеф Оп сел)

<i>одмітний</i> – примітний (Мир Пов)	<i>померший</i> — померлий (Коц Пят)
<i>однакий</i> – однаковий (Стеф Оп сел)	<i>помнятий</i> – зім'ятий (Мир Пов)
<i>одпочынъ</i> – відпочинок (Грінч Хат)	<i>помогти</i> – допомогти (Мир Пов)
<i>опизнытысь</i> – спізнитись (Неч Про)	<i>попередъ</i> – перед (Неч Стар)
<i>оступытыся</i> – заступитися (Грінч Хат)	<i>порішити</i> – вирішити (Мир Пов)
<i>осьміхаючись</i> – усміхаючись (Неч Хмар)	<i>поспішаючись</i> – поспішаючи (Грін Чуд)
<i>очевидьки</i> – вочевидь (Грін Чуд)	<i>почутыты</i> – відчути (Неч Стар)
<i>перегодом</i> – згодом (Мир Сер)	<i>прибільшати</i> – побільшати (Грін Чуд)
<i>переміна</i> – зміна (Коц Крин)	<i>прилипий</i> – прилипи (Коб Пок)
<i>пидвестысь</i> — звестись (Коц Хар)	<i>променястий</i> – променистий (Мир Пов)
<i>пігнути</i> – зігнути (Стеф Оп сел)	<i>простудитись</i> – застудитись (Мир Тов)
<i>підходячи</i> – підходячи (Грін Чуд)	<i>птычыи</i> – пташиний (Неч Стар)
<i>пісковитий</i> — піщаний (Коц Пят)	<i>ришыты</i> – вирішити (Коц Хар)
<i>по християнськи</i> – по-християнському (Леп Кид)	<i>розбуджувати</i> – пробуджувати (Коб При)
<i>пожарына</i> – пожарище (Чайч Укр)	<i>розладдя</i> – розлад (Мир Пов)
<i>позволити</i> – дозволити (Коб Пок)	<i>розпросторити ся</i> – випростатися (Мир Сер)
<i>поламаний</i> – зламаний (Коц Хар)	<i>рухавий</i> – рухливий (Леп Кид)
<i>помагати</i> – допомагати (Леп Кид)	

середуций – *середульший* (Мир Пов)

скорише – *скоріше* (Леп Поч)

слабовытий – *слабкий* (Неч Стар)

стратыты – *втратити* (Неч Про)

страусовий – *страусиний* (Неч Стар)

святочно – *святково* (Леп Кид)

танцюра — *танцюрист* (Коц Крин)

терпеливо – *терляче* (Стеф Оп сел)

тишина – *тиша* (Коб Нек)

тільки – *тільки* (Коб При)

тремтучий – *тремтячий* (Леп Поч)

улазючи – *улазячи* (Грін Чуд)

усюда – *усюди* (Стеф Син)

хазяйливий – *хазяйновитий* (Мир Сер)

хлюпати – *хлюскати* (Неч Стар)

хоровитий – *хворий* (Коб Пок)

шептати – *шепотіти* (Леп Глух)

шумливо – *шумно* (Неч Стар)

ДОДАТОК В

СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ІНШОМОВНИХ СЛІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Фонетико-орфографічні варіанти

<i>адукат</i> – <i>гадукат</i> – <i>адвокат</i> (Леп Кид) (Леп Поч)	<i>графиня</i> – <i>графиня</i> (Неч Хмар)
<i>академыстъ</i> – <i>академіст</i> (Неч Бат)	<i>трация</i> – <i>грація</i> (Коб Пок)
<i>аксаміт</i> – <i>оксамит</i> (Коб Пок)	<i>губернїя</i> – <i>губернія</i> (Мир Сер)
<i>актьоръ</i> – <i>актор</i> (Неч Бат)	<i>діярыушъ</i> – <i>діаруш</i> (Неч Бат)
<i>ангел</i> – <i>ангел</i> (Стеф Оп сел)	<i>дохторъ</i> – <i>доктор</i> (Стеф Оп)
<i>аптика</i> – <i>аптека</i> (Стеф Оп)	<i>емігрант</i> – <i>емігрант</i> (Коб Пок)
<i>арендар</i> – <i>орендар</i> (Стеф Оп сел)	<i>жандар</i> – <i>жандарм</i> – <i>шандар</i> (Леп Кид) (Стеф Оп)
<i>білет</i> – <i>білет</i> (Леп Поч)	<i>інтонация</i> – <i>інтонація</i> (Коб Нек)
<i>бумага</i> – <i>бомага</i> (Мир Пов)	<i>кальоши</i> – <i>калоші</i> – <i>галоші</i> (Коц Крин)
<i>варіант</i> – <i>варіант</i> (Коб Пок)	<i>капелюшъ</i> – <i>капелюх</i> (Неч Бат)
<i>вексіль</i> – <i>вексель</i> (Стеф Оп сел)	<i>каптан</i> – <i>кафтан</i> (Мир Пов)
<i>газета</i> – <i>газета</i> (Леп Глух)	<i>кирсетка</i> – <i>керсетка</i> (Мир Тов)
<i>гатунок</i> – <i>татунок</i> (Стеф Оп сел)	<i>кльомби</i> – <i>клумби</i> (Коб Пок)
<i>горсетка</i> – <i>корсетка</i> – <i>керсетка</i> (Неч Про)	<i>коррыдоръ</i> – <i>коридор</i> (Неч Стар)
<i>грати</i> – <i>грати</i> (Стеф Оп сел)	

кримінал – **кременал** — **кремінал**
(Стеф Оп сел) (Стеф Оп)

кумпанія – **компанія** (Неч Бат)

ланицух – **ланцюг** (Коб Пок)

лекция – **лекція** (Мир Сер)

лімонад – **лимонад** (Коц Крин)

лыхтарь – **ліхтар** (Грінч Хат)

лямпа – **лампа** (Леп Кид)

манастир – **монастир** (Коц Крин)

манастыръ – **монастир** (Неч Бат)

мелянхолія – **меланхолия** (Коб Пок)

мельодії – **мелодії** (Коб Пок)

мидицина – **медицина** (Стеф Оп)

мосье – **месье** (Неч Бат)

мундур – **мундир** (Леп Кид)

нарцизи – **нарциси** (Коб Пок)

нотаріюш – **нотаріус** (Леп Поч)

нута – **нота** (Леп Кид)

олтаръ – **алтар** (Неч Бат)

оранда – **оренда** (Мир Сер)

оригінальний – **оригінальний** (Коб Пок)

папєр – **папір** (Леп Глух)

паруграф – **параграф** (Стеф Оп сел)

патос – **пафос** (Неч Хмар)

пляни – **плани** (Коб Пок)

пляшка – **фляшка** (Неч Стар)

претенсия – **претензія** (Коб Пок)

решипект – **респект** (Коц Крин)

симпатия – **симпатія** (Коб Пок)

сиртукъ – **сертук** – **сюртук** (Неч Про)

туліпани – **тюльпани** (Коб Пок)

фантазия – **фантазія** (Коб При)

философъ – **філософ** (Неч Бат)

филя – **хвиля** (Коб Пок)

фігура – **фігура** (Неч Хмар)

фільософ – **філософ** (Неч Хмар)

фляшка – **пляшка** (Коб Пок)

хвартухъ — **фартух** (Неч Бат)

цирулик – **цирюльник** (Стеф Оп)

Ціріх – **Цюрих** (Коб Пок)

цукорки – **цукерки** (Неч Хмар)

шаравари – *шаровари* (Коц Пят)

шелом – *шолом* (Леп Кид)

шахва – *шафа* (Неч Хмар)

шкло — *скло* (Мир Пов)

ДОДАТОК Г

СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ ІНШОМОВНИХ СЛІВ КІНЦЯ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Морфологічні варіанти

	<i>бутель</i> – <i>бутелька</i> (Грінч)
	<i>бухинка</i> – <i>бухонець</i> (Желех)
<i>абетло</i> – <i>абетка</i> (Грінч)	<i>вапня</i> – <i>вапно</i> (Шейк)
<i>абрикоса</i> – <i>абрикос</i> (Грінч)	<i>вугла</i> – <i>вугілля</i> (Грінч)
<i>аквареля</i> – <i>акварель</i> (Желех)	<i>грата</i> – <i>грати</i> (Желех)
<i>астер</i> – <i>айстра</i> (Желех)	<i>грипа</i> – <i>грип</i> (Грінч)
<i>балок</i> – <i>балка</i> (Желех)	<i>гумене</i> – <i>ігумен</i> (Желех)
<i>баюр</i> – <i>баюра</i> (Уманець)	<i>діядем</i> – <i>діадема</i> (Грінч)
<i>бензин</i> – <i>бензина</i> (Желех)	<i>драма</i> – <i>драмат</i> (Грінч)
<i>боклаг</i> – <i>боклава</i> (Грінч)	<i>Єгипта</i> – <i>Єгипет</i> (Уманець)
<i>болак</i> – <i>боланка</i> (Желех)	<i>каракуля</i> – <i>каракулі</i> (Желех)
<i>борва</i> – <i>борвій</i> (Желех)	<i>керма</i> – <i>кермо</i> (Уманець)
<i>борт</i> – <i>борть</i> (Желех)	<i>клявіш</i> – <i>клавіша</i> (Уманець)
<i>бузько</i> – <i>бузьок</i> (Желех)	<i>кляса</i> – <i>клас</i> (Уманець)
<i>бут</i> – <i>бута</i> (Желех)	<i>кошелина</i> – <i>кошіль</i> (Желех)

<i>манатє – манатки</i> (Желех)	<i>тарифа – тариф</i> (Грінч)
<i>манер – манера</i> (Грінч)	<i>тенета – тенето</i> (Уманець)
<i>олій – олія</i> (Уманець)	<i>тетера – тетерев</i> (Шейк)
<i>навлин – навлина</i> (Тимч)	<i>титло – титла</i> (Шейк)
<i>параль – параліч</i> (Тимч)	<i>титул– титла</i> (Желех)
<i>парасоль – парасоля</i> (Тимч)	<i>трап – трапа</i> (Шейк)
<i>паслин – паслина</i> (Тимч)	<i>треф – трефа</i> (Желех)
<i>педагогіка – педатогія</i> (Грінч)	<i>тростя – трость</i> (Грінч)
<i>перла – перло</i> (Желех)	<i>труфель – труфля</i> (Желех)
<i>поем – поема – поемат</i> (Тимч)	<i>факля – факел</i> (Шейк)
<i>попугай – папуга</i> (Тимч)	<i>фалд – фалда</i> (Желех)
<i>правопись – правопис</i> (Тимч)	<i>фаліга – фалігон</i> (Шейк)
<i>пропись – прописи</i> (Желех)	<i>фльо́та – флот</i> (Желех)
<i>рама – рамат</i> (Тимч)	<i>фота – фото</i> (Тимч)
<i>рамат – раматє</i> (Желех)	<i>хабуз – хабузе</i> (Шейк)
<i>Содом – Содома</i> (Тимч)	<i>хамуз – хамузе</i> (Желех)
<i>сокор – сокора</i> (Грінч)	<i>цвиколь – цвикля</i> (Желех)
<i>табель – табеля</i> (Шейк)	<i>центр – центро– центрум</i> (Грінч)
<i>тал – тала</i> (Шейк)	<i>цигаро – сигара</i> (Шейк)
<i>тарантула – тарантул</i> (Желех)	<i>цикорія – цикорій</i> (Желех)
<i>тарель – тарілка</i> (Грінч)	<i>цимбал – цимбали</i> (Желех)

чохла – чохол (Грінч)

шифра – шифро (Грінч)

шкаф – шкафа (Шейк)

шлюза – шлюз (Желех)

ДОДАТОК І

СЛОВОПОКАЖЧИК ВАРІАНТІВ РЕСУРСІВ НОМІНАЦІЇ

КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

баба – пеликан (Тимч)*зонтыкъ* – парасоля (Неч Бат)*блазень* – кумедник (Тимч)*к* – до (Мир Пов)*болячий* – хворий (Мир Пов)*каблуки* – підбори (Коц Крин)*бомага* – папір (Неч Бат)*костуръ* – милиця (Коц Хар)*вугол* – кут (Стеф Оп сел)*крестовикъ* – павукъ (Тимч)*вязниця* – тюрма (Коб Юда)*кріпкий* – міцний (Леп Кид)*гаманецъ* – складничок (Тимч)*кровать* – ліжко (Мир Пов)*городъ* – місто (Грінч Хат)*лаба* – ступир (Тимч)*діло* – справа (Мир Пов)*лучі* – промені (Стеф Син)*довг* – борг (Леп Кид)*мінута* – хвилина (Коб При)*доктор* – лікар (Стеф Син)*напримір* – наприклад (Коб При)*доли* – внизу (Грінч Хат)*нараменник* – погоня (Тимч)*екзамень* – іспит (Неч Бат)*обчірчувати* – обкреслювати (Мир Пов)*застягнути* – застібнути (Леп Кид)*одынокый* – самотній (Грінч Хат)*звізда* – зірка (Стеф Оп сел)*пароль* – гасло (Тимч)*зворотныкъ* – позвоночникъ (Тимч)*партія* – сторона (Тимч)

пейзажъ – *крайовистъ* (Тимч)

письмо – *лист* (Леп Поч)

підождати – *почекати* (Леп Поч)

побіда – *перемога* (Леп Кид)

повагом – *поволі* (Мир Сер)

пол – *стать* (Коц Крин)

понеже – *оскільки* (Грінч Хат)

последній – *останній* (Леп Глух)

постеля – *ліжко* (Стеф Оп сел)

празник – *свято* (Леп Кид)

протывный – *гидкий* (Коц Хар)

процент – *відсоток* (Коб Пок)

прошле – *минуле* (Мир Пов)

скеля – *гора* (Мир Пов)

склеп – *магазин* – *крамниця* (Леп Глух) (Неч Бат)

сплетні – *плітки* (Леп Кид)

сутужно — *скрутно* (Коц Пят)

тека – *портфель* – *лыстовня*
(Тимч)

тогідний – *торічний* (Стеф Оп сел)

трудно – *важко* (Леп Глух)

хазяйство – *господарство* (Коц Крин)

хорунжий – *прапорищик* (Тимч)

цвик – *шпиндель* – *поршень* (Тимч)

цвинтар – *кладовище* (Леп Глух)

цвітний – *кольоровий* (Мир Пов)

читальня – *бібліотека* (Леп Кид)

шамотіти – *шарудіти* (Мир Пов)

штука – *піеса* (Тимч)

юбка – *спідниця* (Неч Про)